

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ISSN 2076-5908

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

ICV 2016:48.03

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 3-4. 2018

Черкаси – 2018

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21390-1119ОР від 25.06.2015

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України журнал включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 р. № 747).

Випуск № 3-4 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія «Історичні науки» рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 8 від 18.06.2018 року).

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2016:48.03) та реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., *д.е.н. (головний редактор)*; Боечко Ф.Ф., *член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора)*; Корновенко С.В., *д.і.н., проф. (заступник головного редактора)*; Кирилюк Є.М., *д.е.н., доц. (відповідальний секретар)*; Архипова С.П., *к.пед.н., проф.*; Біда О.А., *д.пед.н., проф.*; Гнезділова К.М., *д.пед.н., доц.*; Головна Б.П., *д.т.н., доц.*; Гусак А.М., *д.ф.-м.н., проф.*; Десятов Т.М., *д.пед.н., проф.*; Земзюліна Н.І., *д.і.н., доц.*; Жаботинська С.А., *д.філол.н., проф.*; Кузьмінський А.І., *член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.*; Кукурудза І.І., *д.е.н., проф.*; Лизогуб В.С., *д.б.н., проф.*; Ляшенко Ю.О., *д.ф.-м.н., доц.*; Марченко О.В., *д.філос.н., проф.*; Масненко В.В., *д.і.н., проф.*; Мігус І.П., *д.е.н., проф.*; Мінаєв Б.П., *д.х.н., проф.*; Морозов А.Г., *д.і.н., проф.*; Перехрест О.Г., *д.і.н., проф.*; Поліщук В.Т., *д.філол.н., проф.*; Селіванова О.О., *д.філол.н., проф.*; Чабан А.Ю., *д.і.н., проф.*; Шпак В.П., *д.пед.н., проф.*

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); Івангородський К.В., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); Перехрест О.Г., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); Кіреєва В.О., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); Чабан А. Ю., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Лисиця Л.Г., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Абразімова О.М., к.і.н.; Анджеї Стемпнік, д-р габлітований, проф. (Польща); Боечко В.Ф., д.і.н., доц.; Голиш Г.М., к.і.н., доц.; Гоцуляк В.В., д.і.н., проф.; Дмитро Карев, д.і.н., проф. (Білорусь); Земзюліна Н.І., д.і.н., проф.; Іржавська А.П., к.і.н., доц.; Корновенко С.В., д.і.н., проф.; Лисенко О.Є., д.і.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мельниченко В.М., к.і.н., проф.; Мордвінцев В.М., д.і.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Павел Сердженга, д-р габлітований, проф. (Польща); Присяжнюк Ю.П., д.і.н., проф.; Реєнт О.П., член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; Синявська Л. І., д.і.н., доц.; Фареній І.А., д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, к. 521
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра історії України, тел. (0472) 37-55-57
web-сайт: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: kafiteu@ukr.net; drach_oksana@ukr.net; iwakos@ukr.net

ЗМІСТ

Історіографія

- Івангородський К. В.** Джерелознавчі аспекти реконструкції етнічної історії східних слов'ян у сучасній українській історіографії 5

Історична антропологія

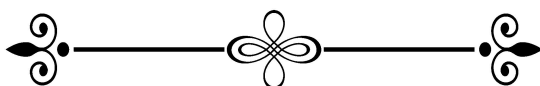
- Темченко А. І.** Міфологія рахування: концепти «четвертий» і «п'ятий» у традиційній картині світу слов'ян (на матеріалі лікувально-обрядових текстів) 17
- Драч О. О.** Освіченість і шкільництво у Візантії: суспільні очікування і дидактичні завдання 26
- Болквядзе В. З.** Смертна кара в осмисленні візантійських юристів 34
- Дмитриєнко К. В.** Особливості венеційського текстилю XV–XVI століть на прикладі зразків з Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків 40
- Котляров П. М.** Між союзниками і противниками: діяльність Ф. Меланхтона за листами із Регенсбургського рейхстагу 47
- Сова А. О.** Іван Боберський – популяризатор лещетарства серед українців 53
- Срібняк І. В.** Виборюючи українську національну ідею (організаційно-виховна діяльність Миколи Шаповала у середовищі полонених вояків-українців, 1916 – початок 1918 рр.) 60
- Боечко В. Ф.** Формування об'єктивних передумови для відновлення Польської держави 66
- Зубко О. Є.** Чутки, плітки та міфи в середовищі української міжвоєнної пражської еміграції (1921–1939) 72
- Шпак М. А.** Дискусійне питання щодо ролі уряду Болгарії у порятунку євреїв під час Другої світової війни 79

Історія України

Філас В. М. Візуалізація Північного Причорномор'я європейськими мандрівниками: особливості, хід, результат	85
Кручиненко В. В. Тривалість шлюбів у Миргородському полку XVIII ст.: історико-демографічний аналіз	93
Котельницький Н. А. Політика у галузі культури земських лібералів північного Лівобережжя (60 – 80pp. XIX ст.)	100
Присяжнюк Ю. П., Платмір Я. Л. Українське село пізньоімперського періоду: дослідження феномену засобами візуалізації.	108
Сафонов С. О. Доля Петровського Полтавського корпусу після 1917 року (за спогадами вихованців корпусу, які опинилися в еміграції)	115
Тлеуш В. М. Місце Катеринославської губернії у територіальній політиці Центральної Ради.	120
Орищенко Р. М. «Зараження комунізмом» як чинник ліквідації традиційної релігійності українського селянства (1917 – початок 1930-х рр.)	129

Рецензії та огляди

Присяжнюк Ю. П. Житков О. А. Селянське питання в Українській революції 1917 – 1921 рр. : Історіографічне дослідження : монографія / О. А. Житков. – Вид. 2-ге, доп. – Х. : Мачулін, 2018. – 600 с.	134
Марченко О. В. Реклама в пам'яті культур. Книга II. Рекламні феномени Античності : монографія / П. Ю. Саух, В. В. Чуприна, Н. М. Левицька, Л. І. Синявська, Л. К. Марареско, В. О. Вишняков. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – 486 с.	136
Масненко В. В. Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії. “ Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2018. – 572 с.	139
Синявська Л. І. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці : монографія. – Київ : Міленіум, 2017. – 516 с.	143
Скальський В. Черкащина: історія краю та його людності / за ред. В.В. Масненка, В.Т. Поліщука. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2017. – 698 с. . .	145
Contents	147

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.1:94(477)(=16)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-5-16

**ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин
Васильович,**
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького,
e-mail: iwakos@ukr.net

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Намагаючись реконструювати етнічну історію спільнот східних слов'ян домонгольської доби, українські науковці традиційно частіше звертаються до літописної традиції, хоча й усвідомлюють важливість інших видів джерел. Не менш важливим завданням є й демістифікаціями сучасними вченими сфальсифікованих джерел. В історіографії проблеми присутній і певний скепсис щодо неписемних джерел у реконструкціях середньовічної етноїсторії. Однак доволі часто історики обмежуються лише фрагментами джерел, одночасно нехтуючи встановленням їхнього походження та семантики. Залучення археологічних джерел до етністоричних реконструкцій вимагає врахування й теоретично-методологічної специфіки їхньої інтерпретації. Головна увага українських істориків щодо джерельної бази етністоричних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян традиційно найбільш прикута до давньоруського літописання й у першу чергу до «Повісті врем'яних літ». Однак у сучасній українській історіографії дослідники скептично оцінюють можливості цього твору як історичного джерела. Однак ані археологічні, ані писемні джерела, ані їхнє комплексне застосування поки не сприяють вирішенню питання, хоч українські фахівці приділяють цьому чималі увагу та методологічні зусилля.

Ключові слова: історіографія, джерелознавство, історичне джерело, археологічні джерела, літопис, етністорична реконструкція, східні слов'яни.

Постановка проблеми. Складність реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби у першу чергу зумовлюється надзвичайно вузькою джерельною базою. Представники сучасної української історіографії цієї проблеми також змушені постійно покликатися на цю обставину, пропонуючи власні версії чи то відносно формування спільноті слов'ян, чи безпосередньо ведучи мову про етногенез українців. Однак ані археологічні, ані писемні джерела, ані їхнє комплексне застосування поки не сприяють вирішенню питання, хоч українські фахівці приділяють цьому чималі увагу та методологічні зусилля. Водночас упадає в око те, що у теперішній українській гуманітаристиці відсутні окремі сегменти джерелознавства щодо слов'янської етноїсторії. Так, доволі скромно представлені аналітичні інтерпретації лінгвістичних і антропологічних джерел, загалом відсутні дослідження в царині етногенетики.

Метою цієї статті, з огляду на цілковиту відсутність наукового студіювання окресленої в темі проблематики, є аналіз притомності джерельної бази на сучасному етапі, покликаній забезпечити етністоричну реконструкцію формування та розвитку спільнот східних слов'ян в домонгольську добу. Зокрема, передбачається встановити рівень теоретично-методологічного осягнення окресленого масиву джерел у межах сучасної української історіографії.

нської історіографії. Крім цього, не менш важливими завданням вбачаємо окреслення тих видів джерел, які залучаються фахівцями до реконструкції східнослов'янської етноісторії, й насамперед з'ясування в такому ракурсі важливості/ не важливості джерел нарративних – як руських, так і зовнішнього походження. На особливу увагу заслуговують внутрішні та зовнішні чинники, що безпосередньо визначали стилістику та змістовність давньо-руського літописання, передусім у царині етногеографічної та етнографічної інформації, вміщеної літописцем до свого твору.

Виклад основного матеріалу. В процесі етнологічного студіювання середньовічної історії «східного слов'янства» українські науковці традиційно частіше звертаються до літописної традиції, хоча й усвідомлюють важливість інших видів джерел. У такому контексті досить слушною є думка М. Котляра, котрий зауважує, що в цій сфері дослідницька специфіка зумовлена невеликим колом літописів, яке склалося півтора століття тому. Тому в перспективі є лише два шляхи: по-перше, знаходити й обґрунтовувати раніше не встановлені зв'язки між фактами, явищами, а по-друге – оригінальне прочитання й інтерпретація вже відомих відомостей, із залученням археологічних пам'яток і вдосконаленням дослідницького інструментарію [1, 6–7]. З іншого боку, навряд чи варто надто довго інтерпретувати однакові тексти, адже це може позбавити їх будь-якої джерелознавчої цінності та перетворити на кон'юнктурні артефакти.

Не менш важливим завданням є й демістифікаціями сучасними вченими сфальсифікованих джерел, особливо, коли вони становлять практично фундамент якоїсь із історіографій. У цьому ракурсі гранично вдалою слід визнати докторську дисертацію О. Толочка, присвячену розвінчання «російської історії», сконструйованої В. Татіщевим у середині XVIII ст., на основі, зокрема, так званого «Іоакимівського літопису», ним самим же і сфальсифікованим [2]. Звідси, й цілком закономірний висновок українського історика: «"История Российская" – найбільша (й судячи з тривалості – найуспішніша) містифікація в російській історії» [3, 22], внаслідок чого всю подальшу «канонічну» російську історіографію (що є вельми показовим) можна також визначати як містифіковану. Попри те, що вже М. Карамзін називав цей «літопис» «жартом Татіщева», дотепер російські історики в більшості вірять (!) у його автентичність. До того ж ще від середини XIX ст. стало зрозуміло, що «Іоакимівський літопис» – твір пізнього походження і символічним є те, що насамперед В. Татіщева підвів «опис народів» – «надто явною була його залежність від етногенетичних фантазій польських хронік XVI ст.» [3, 199].

Вельми популярною як «сенсаційне» історичне джерело в 1990-х рр. серед гуманітаріїв, зокрема українських, стала і так звана «Велесова книга». На жаль, дотепер до неї некритично-поважно ставляться й деякі досить респектабельні науковці (як правило, філологи, філософи, «технарі»), іменуючи її не інакше, як «безцінна літературна пам'ятка українського народу дохристиянського періоду» [4, 5]. Прикро, але деякі дослідники намагаються на її основі вигадувати «нову» етнічну історію східних слов'ян додержавної доби, а подекуди відшуковують з-поміж них і «давніх укрів», і «трипільців-українців», і «державу Дулібію», і т. д. Дехто навіть вважає «вперте та войовниче» несприйняття цієї «пам'ятки» не тільки ненауковим підходом, але й чомусь заполітизованим [5, 78]. Втім, слідом за Г. Грабовичем, М. Котляром, Г. Півтораком, П. Толочком і рештою професійних істориків і філологів, ми теж вважаємо це «джерело» відвертою підделкою. Навіть для сучасних українських лінгвістів «не залишається щонайменших сумнівів стосовно фальсифікаційної природи цієї "пам'ятки"» [6, 115]. Більше того дехто з них цілком притомно вбачає в цьому «симулякрі історії» навіть «російський імперський нарратив» [7, 212], свідомо вживлений у цей текст його найімовірнішим автором – російським білоемігрантом у Бельгії, інженером-хіміком Ю. Миролібовим упродовж другої чверті XX ст.

В історіографії проблеми присутні і певний скепсис щодо неписемних джерел у реконструкціях середньовічної етноісторії. Однак доволі часто історики обмежуються лише фрагментами джерел, одночасно нехтуючи встановленням їхнього походження, семантики, «духу часу» створення тощо. Натомість, як зауважив О. Прицак, цю специфіку підмінюють конструкціями, що відбивають смаки та політичні переконання власне дослідників, які до того ж «запасуються даними німих дисциплін, таких як археологія, пристосовуючи їх до своєї теорії» [8, 32]. До певної міри ці труднощі усвідомлюють і археологи, наголошуючи, що відсутність слов'ян у писемних джерелах до VI ст. провокує чимало дискусій-

них питань, але все одно наполягають на критичній важливості даних своєї дисципліни у цій сфері наукового пошуку, переконуючи навіть у «перевазі археології над іншими науками, задіяними в дослідженні процесу етногенезу слов'ян, через постійне збільшення джерельної бази» [9, 137].

Солідаризуються із такою позицією і деякі історики, наголошуючи, що досі в історіографії з етносоціальної специфіки, зокрема Давньої Русі, «незатребуваним залишається колональний потенціал матеріалів археології» [10, 37]. Проте, варто пам'ятати, що історик часто важко розібратися в археологічних тонкощах і він по суті вибірково та довільно застосовує напрацювання своїх колег. Адже археологи, як правило, прагнуть побачити у своїх знахідках відображення явищ і подій, відомих якраз із джерел письмових і праць самих істориків. Погоджуючись із В. Арістовим, вважаємо, що було би досить промовистим побачити історію Русі, написану винятково на археологічному матеріалі, зі свідомою сепарацією від письмової історії [11, 484]. Втім, поки що подібні праці, присвячені зокрема дописемному періоду етнічної історії слов'янських спільнот і базовані переважно на матеріалах археології, позначені переважно абстрактно-схематичними та гіпотетичними побудовами.

Залучення археологічних джерел до етноісторичних реконструкцій вимагає врахування й теоретично-методологічної специфіки їхньої інтерпретації. Динаміка змін у царині теорії та методології доволі швидка, а відтак, нагромаджені колись викопні артефакти, зумовлювалися по суті зовсім іншими уявленнями. Як відзначає А. Филипчук, наші попередники сформувавши таку джерельну базу, яка давала відповіді на тогочасні наукові запити, але «користуватися нею зараз без перевірки та вдосконалення під кутом нинішніх теорії та методики – означає регресувати в аспектах методології дослідження, що прямим чином впливає на інтерпретацію джерел» [12, 65–66]. Так і підсумовуючи дослідженні етнічної історії Східнокарпатського регіону, Д. Козак змушений констатувати, що викладений більш як на шестистах сторінках матеріал не вичерпує проблему етногенезу слов'ян у цьому краї, що зумовлено якістю відповідної джерельної бази. Тоді як цю якість визначає передусім «недостатньо розроблена теоретична база археологічної науки» [13, 483].

Більшість же українських археологів справедливо наголошують, що справжній прорив у розширенні джерельної бази так званої «ранньослов'янської археології», а також її наукова інтерпретація мали місце в останній третині ХХ ст. Насамперед мова йде про нові культури, відкриті у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, на Лівобережжі Дніпра, завдяки чому вдалося заповнити чимало хронологічних лакун у припустимій зоні формування східнослов'янських спільнот. Своєю чергою, це дало змогу побудувати типологічно-хронологічні колонки безперервного етнокультурного розвитку давнього населення на українських теренах, у тому числі й предків етносу українців [14, 3]. З іншого боку, в останні десятиліття процес активних польових робіт у цьому напрямі практично припинився і не лише в Україні.

Нагромаджені ж артефакти попередніх років спрямовувалися переважно на пошук «праслов'янських» культур. Тому, як ми зможемо далі переконатися, безпосередньо дослідження «слов'янських» археологічних культур середини – другої половини I тис. дослідженні не надто ґрунтовно. Така сама ситуація спостерігається й відносно застосування нових методик фіксації й аналізу джерел I–V ст., що могло б суттєво поглибити наші знання про час, який передував «великому розселенню слов'ян». Щоправда не можна не відзначити й важливі дослідження в цьому напрямі останніх років, проведені українськими археологами (О. Сухобоков, Б. Магомедов, Я. Баран та ін.), саме з урахуванням нових теоретично-методичних аспектів інтерпретації археологічних джерел відносно етнокультурних реконструкцій.

Традиційно «проблематичними» для історіографії етнічної історії східних слов'ян є антропологічні джерела – точніше їхня фактична відсутність, пов'язана зі звичаєм кремації покійників, поширеного у всіх слов'янських спільнотах до прийняття ними християнства. І як би провідний на сьогодні український антрополог С. Сегеда не намагався переконати істориків у винятковості саме антропологічних джерел і їхній «інформативності» щодо етногенезу українців [15, 1], доводиться визнати більш слушною думку Т. Рудич: «На жаль, антропологія має у своєму розпорядженні меншу джерелознавчу базу, ніж археологія, [адже] матеріалів для краніології не залишилося» [16, 47]. Втім, нехтувати сучасними даними і антропології, і генетики все ж не варто.

Певну увагу в межах студіювання етнічної історії спільнот східних слов'ян нинішні українські дослідники приділяють і писемним джерелам так званого «іноземного» походження, хоча не можна сказати, що такий дискурс є сьогодні надто динамічним. Як правило, у сучасній українській історіографії проблеми цьому присвячені невеликі розвідки, що мають переважно гіпотетично-інтуїтивний характер. Навряд чи переконливим можна визнати й загальні посилення, згідно яких відсутність слов'ян зокрема в античних джерелах пов'язана із неухважною римських і візантійських авторів, які, буцімто, не помічали існування слов'ян у лісах Східної Європи. Дискусійною виглядає й оцінка письмових джерел тільки за критерієм наявності в них «слов'янських» етнонімів, адже це у жодний спосіб не поглибить відтворення етнічних процесів давнини. Тим більше за такими «етнонімами», приміром, у візантійських авторів часто стояли «етнічні кліше», котрі далеко не завжди збігалися з реальною ідентичністю описуваного ними населення, в тому числі й «слов'янського», котре й за часів Русі ними іменовано «тавроскіфами» [17, 55; 18, 123].

Не уникають українські фахівці і спроб етнічних реконструкцій східнослов'янських спільнот на основі «Баварського географа». Так, привертає увагу сучасна інтерпретація деяких етнонімів, що містить назване джерело, запропонована Л. Войтовичем. Приміром, він, слідом за І. Крип'якевичем і Я. Ісаєвичем, відкидає версії ототожнення спільноти «*zeriuani*» із сіверянами чи сербами (сорбами), але натомість вважає, що так позначені «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з «градами червенськими» найдавніших літописів. З іншого боку, важко погодитись із припущенням львівського історика, що, згадані в «Баварському географі», «*ruzzi*» (майже одноставно ідентифікуються дослідниками з «*русамі*») становили «дніпровський київський каганат, який виник після звільнення *полян* від зверхності хозарів» [19, 21, 23], оскільки «каганат русів» прямо не згаданий у жодному відомому джерелі. Тим більше він сам же зауважує наскільки довільними та патріотично детермінованими можуть бути інтерпретації «переліку народів» із цієї пам'ятки [20, 20].

До речі, проти ототожнення *ruzzi* «Баварського географа» з «Руським каганатом», але в інтерпретації В. Седова, свого часу виступив і В. Баран, зауважуючи істотні різночитання цього джерела відомими вченими (Й. Геррманн, Г. Ловмяньський, О. Пріцак, О. Трубачов, А. Назаренко). Слушним є й висновок українського археолога з цього приводу: «Етнікони з етнообластей, де велика кількість їх не піддається перевірці та не може бути визначена, надто ризиковано, а то й просто неприпустимо ставити в основу історико-археологічних реконструкцій» [21, 85–87]. Необхідно водночас брати до уваги ту обставину, що «*ruzzi/руси*», згадані в джерелі, не обов'язково мали бути «слов'янами». Скажімо, С. Конча припускає, що фрагмент «*Ruzzi Forsderer Liudi Fresiti*» міг стосуватися скандинавських купців і військових найманців у Східній Європі, назагал відомих як «руси», котрі були пов'язані з дніпровськими торговельними комунікаціями [22, 24].

Головна ж увага українських істориків щодо джерельної бази етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян традиційно найбільш прикута до давньоруського літописання й у першу чергу до «Повісті врем'яних літ» (далі – ПВЛ). Навіть російські дослідники змушені констатувати, що сьогодні в Україні наявний вельми потужний історико-філологічний напрям Київської школи східноєвропейської історії [23, 310]. До такої констатації А. Мусіна спонукала остання монографія Т. Вілкул, присвячена формуванню та функціонуванню раннього київського літописання та хронографії, полеміка навколо яких не вщухає дотепер. Київська дослідниця досить резонно наголошує на тому, що від джерелознавчих питань залежать питання й суто історичні [24, 5]. Так, важливими проблемами є хронологія появи записів з історії Русі (чи вони були сучасними подіям, про які в них ішлося, а чи були віддалені від них у часі), ступінь моделювання або навіть конструювання оповіді за «книжними» історичними нарративами (перекладними візантійськими хроніками та історіями), що зумовлює оцінку достовірності давньоруських історичних повідомлень.

Незважаючи на істотний прогрес у дослідженні літописних зводів, дотепер наукові аргументи та арсенал доказів відносно проблеми по суті залишаються такими ж, як і в ХІХ ст. [25, 276] Одним із найпринциповіших, базових питань джерелознавства давньоруського періоду є полеміка щодо так званого «Початкового зводу», в якій чітко виокремлюються два «табори». Перший – прихильники гіпотези О. Шахматова – пропонує трактувати зводи із записами за ІХ–ХІ ст. – ПВЛ, Новгородський перший літопис молодшої

редакції (НПЛмл) а також низку пізніших московських і новгородських літописів – як матеріал для реконструкції раніших текстів. Представники протилежного «табору» (із сучасних учених – це О. Толочко, Д. Островський, Дж. Лінд, О. Боброва, Т. Вілкул та ін.) переконані, що НПЛмл є пізньосередньовічною переробкою ПВЛ, зробленою у XIV чи XV ст. Так, Т. Вілкул доводить, що «традиційні шахматовські положення не підкріплені достатніми доказами, а свідчення джерел дозволяють виробити іншу схему взаємин ранніх пам'яток літописання та хронографії» [24, 5–6,384]. Відтак, ідею збереженого в НПЛмл Початкового зводу, що начебто «передував» ПВЛ слід відкинути, враховуючи свідчення пізнього походження новгородського літопису [26, 443].

З новою силою в українській історіографії розгорілася й дискусія відносно авторства ПВЛ, насамперед між Петром і Олексієм Толочко. Якщо перший і далі наполягає, цілком у дусі шахматівської гіпотези, що автором тексту був Нестор, то інший знаходить переконливі докази, що все ж таки літопис написав ігумен Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр [27]. Усе це не може не турбувати дослідників середньовічної східнослов'янської історії, оскільки істотно підважує авторитет ПВЛ саме як джерела для етноісторичних реконструкцій. Адже, за своєю сутністю такий твір навряд чи може вважатися літописом у власному розумінні слова. Як зауважував М. Брайчевський – це, радше, «історичний трактат, пронизаний червоною ниткою ідеологічних концепцій» [28, 618]. На думку Т. Вілкул, будучи лише пам'яткою літератури, ПВЛ не є джерелом, із якого відомості черпаються безпосередньо [29, 14]. Слабко розробленою залишається й проблема запозичень літописцем інформації із зовнішніх текстів, яка багато в чому визначила його «інтелектуальну конструкцію», пропоновану читачеві [11, 483].

Найбільш вдало ці та інші аспекти відносно «головного літопису» Русі не так давно інтерпретував О. Толочко: «ПВЛ була створена на початку XII ст. і від подій, з яких вона починає розповідь, її відмежовують два з половиною століття. Її повідомлення в більшості легендарні або взагалі вигадані й жодних достовірних джерел літописець не мав. Його розповідь вибудовується в характерну для середньовічних хроністів “повість про походження”: звідки прийшла правляча династія та як набула підвладний їй народ. *Це видатний літературний твір, але цілковито недостовірна історія* (тут і далі курсив у цитатах наш. – К. І.). Жодних причин надалі базувати на ньому наші знання про минуле не існує». За збігом обставин, цей класичний середньовічний «origo gentis» був єдиною версією про походження Русі, котрий у незмінному вигляді був успадкований з XVIII ст. науковою історіографією. Тому навіть у сучасних викладах історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби «ми маємо справу по суті з літописною легендою, що викладена “науковою мовою”», тоді як «історична реконструкція має ґрунтуватися на джерелах іншого роду: сучасних подіям і не оповідних» [30, 10–19].

Зважаючи на останню обставину, не доводиться особливо дивуватися, що відносно ПВЛ в історіографії присутні численні маніпуляції. Насамперед, це бажання побачити в літописі підтвердження своїх поглядів або ж прагнення примусити його автора бути сучасником і говорити по суті від імені дослідника. Приміром, М. Котляр без жодного сумніву переконує, що «Нестор визначив чільне завдання з'ясувати походження давньоруської народності та її (? – К. І.) державності» [31, 389], але, думається, що реальний «Нестор» був би вельми здивований, якби про це дізнався. Досить проблематичним є й твердження, що він передав провінційним літописцям «прогресивну ідею народної єдності», а тому вони, начебто, «сприймали Київську Русь як єдине етнічне ціле» [32, 275]. Адже, крім суто етнологічної некоректності пропонованих формулювань, у текстах давньоруських літописів немає жодного підтвердження цим позитивістським кабінетним реконструкціям сучасних істориків.

Відтак, для сучасних дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян одним із важливих завдань має стати з'ясування тих етнологічних уявлень і понять, які містить і давньоруське літописання. Тим більше, враховуючи, що старокиївські книжники, окреслюючи картини сучасних їм світу та соціуму, «широко послуговувалися міфологізованими “історичними” переказами та генеалогіями» [33, 13]. Навіть «головний герой» ПВЛ – «Руська земля», походження якої стало засновком для літописця, як зауважив С. Плохій, набуває своєї конотації «єдності» лише наприкінці ПВЛ, що наводить на думку про її штучну «вписаність» у події ранньої руської історії [34, 39]. Однак і досі в історіографії

етнічної історії східних слов'ян їхнє розселення, подане Сильвестром/Нестором, досить часто сприймається як своєрідна «етнографічна мапа», а літописна оповідь – як звіт вченого-етнолога, чим, за влучним означенням О. Толочка, «створюється ілюзія документованості та навіть науковості». В дійсності ж, ця «мапа» багато в чому побудована за біблійним зразком і «Сильвестр маніпулював нею для досягнення необхідних йому цілей», хоча, звісно, «його картина “племен” не зовсім вигадана» [30, 70,81]. До певної міри ситуацію щодо давньоруських «етноісторичних уявлень» прояснюють «етногенетичні погляди представників ранньомодерної (XVI–XVII ст. – К. І.) духовної еліти, які повсякчас не розмежовують чітко генезис окремих слов'янських народів і слов'ян взагалі» [35, 2].

В контексті інтерпретації етнічної історії спільнот східних слов'ян сучасними українськими істориками, на основі буквального сприйняття літописного тексту, доволі показовими є спроби приписати «Нестору» створення так званої «дунайської гіпотези» їхнього походження. Причому історики ставляться до цієї «версії» надто максималістськи, навіть не намагаючись глибоко проаналізувати та порівняти цю легенду ні з іншими письмовими джерелами, ні з даними археології [36, 64]. Натомість коректнішою є думка О. і П. Толочко, згідної якої «дунайська прабатьківщина» слов'ян у ПВЛ є цілком свідомою ідеологічною конструкцією книжника, покликаною підвищити статус Русі в колі християнських народів, засобом її причетності до апостольської місії у слов'ян [37, 19]. Декларативні ж припущення, що автору ПВЛ «вихід слов'ян з Дунаю» знадобився аби підкреслити «державотворчий потенціал» цього регіону (начебто, тут з'явилися перші слов'янські держави), або відзначити його як важливу для всіх слов'ян арену боротьби з Візантією – не витримують жодної критики. Швидше за все, у Сильвестра/Нестора було лише одне джерело, де взагалі згадувалися слов'яни – так звані «Паннонські житія», що описують місію Кирила та Мефодія до слов'ян в Паннонію та Іллірик. Відтак, літописець вирішив, що саме звідси й розселився «словенський язик», тим більше його писемність створили якраз ці святі [30, 74–77].

Практично нез'ясованою дотепер залишається й проблематика етнологічної номенклатури ПВЛ, що дозволяє дослідникам цілком безпідставно маніпулювати (та вигадувати нові) сучасними категоріями. Так, історикам добре відомо, що давньоруське «язик» одночасно позначало і «етнос» («народ»), і «мову», але доволі часто, в залежності від власних дослідницьких стратегій, вони довільно обирають більш зручну конотацію, наприклад, коли прагнуть довести, що вся Київська Русь була одним етносом, або спілкувалася єдиною мовою, а тому, буцім, сприймала себе «єдиним етносом». Проте, навіть «запеклі» прихильники концепту «давньоруської народності» змушені визнавати, що «всі ознаки етносу, згадані давніми джерелами (? – К. І.), є дискусійними, а в сумі не дають підстав визначати етнічну спільноту» [31, 14].

Автор ПВЛ ніде не пояснює, що для нього значила, скажімо, така категорія, як «народ»? Очевидно, що для нього це було досить динамічне явище, ознаки якого постійно змінюються. Крім цього, не важко помітити, що він виділяє окремі східнослов'янські «племена», що відрізнялися для нього назвами, «законами предків своїх», тобто звичаями, та локалізацією в просторі, але жодного разу не повідомлено як відбувалася етнічна ідентифікація на персоналістичному рівні. Втім, як зауважує Т. Вілкул, попри сучасну повсякденність слова «народ», у давньоруську добу воно мало цілковито інший зміст і в літописанні зустрічається рідко, маючи при цьому такий абстрактний (для сучасних дослідників) синонім, як «людії» [29, 52–53]. Заплутаністю характеризуються й інтерпретації терміну «плем'я», як щодо його розуміння тогочасними книжниками, так і в трактуваннях сучасними істориками, котрі застосовують його (хоч подекуди й умовно) по відношенню до спільнот східних слов'ян, згадуваних у літописі. Проблема тут полягає в тому, що ці спільноти, навіть згідно з літописними характеристиками, давно подолали стадію родового ладу й етнологічно вже не були «племенами», тим більше в «енгельсовому» розумінні, що досі панує в історіографії.

Попри зрозумілу, здавалося б, картину початкового «племінного» поділу східних слов'ян у літописі, дослідники наголошують якраз на суттєвій її історичній розмитості. Так, В. Ричка зауважує, що ми досі достеменно не знаємо до якого часу відноситься ця, вихоплена літописцем із забуття панорама та наскільки точно вона відбиває реалії їхнього переддержавного чи радше передполітичного історичного буття [33, 8]. Ситуація усклад-

нюється й тим, що в ПВЛ ці «племена» надзвичайно швидко зникають, як тільки утворюється Руська держава, а на їхньому місці з'являються спільноти з назвами, похідними від конкретних «адміністративних» центрів – «земель», що своєю чергою створює для деяких сучасних дослідників ілюзію «дивовижної етнічної єдності Східної Європи». Звідси, за слушним спостереженням О. Толочка, роблять хибний висновок, що «племінна диференціація цілковито була витіснена новими ідентифікаціями, походження яких не пов'язане з додержавним періодом», але «ми знаємо, що літопис все ж таки обмовляється про старі назви “племен” навіть у XII ст., а отже, кривичі, в'ятичі – були все ще актуальною реальністю, що співіснувала, скажімо, зі смолянами» [38, 114].

Значно складнішою для сучасних східнослов'янських історіографій є проблема етніко-історичної верифікації конкретних «літописних племен» у часі та просторі. Надмірна ж довіра до тексту книжника та незнання походження тієї чи іншої його інформації можуть заводити пошуки у геть глухий кут. Так, скажімо, не виключено, що відомий сюжет ПВЛ про те, як «обри примучили дулібів» (має на сьогодні окрему солідну історіографію вірогідностей, гіпотез і вигадок) стосувався не волинських, а паннонських дулібів і, швидше за все, був запозичений «Нестором» із епістолярію візантійських імператорів [39, 52]. Не менш заплутаною в різних літописних традиціях (київській і новгородській) є інформація про таку «загадкову» спільноту, як уличі, особливо їхня географічна локалізація [40]. Істотно підважує «етнічну карту» розселення спільнот східних слов'ян ПВЛ і сучасна археологія, точніше невідповідність даних обох цих джерел. Адже археологічні матеріали засвідчують цілком інше членування східних слов'ян – причому на значно крупніші спільноти (на Правобережжі Дніпра – Лука-Райковецька культура, а на Лівобережжі – Роменська). Спроби ж розділити ці масиви на значно менші складові, що відповідали б «літописним племенам» зумовлені лише прагненням підігнати їх під літописну карту [38, 112–113]. Приклад із «археологічною невловимістю» полян взагалі змушує серйозно замислитися і над можливістю таких практик у сучасній історіографії, і над вартісністю ПВЛ як історичного джерела.

З іншого боку, давньоруське літописання може бути джерелом для дослідження специфіки етнічної та інших видів ідентичності, властивих населенню Русі. Останнім часом ця тематика стає все більш артикульованою в українській історичній науці. Попри те, що писемні джерела по суті відображають свідомість переважно давньоруського елітарного прошарку, внаслідок чого, на переконання В. Балущка, «етнічна самосвідомість більшості давньоруського населення фактично випадає з поля зору» [41, 16], все ж таки реконструкція механізмів формування останньої можлива, що демонструє зокрема й студія О. Толочка, присвячена формуванню «образу чужинця» в домонгольській Русі, з чітким ствердженням безпорадності пошуку руської ідентичності тільки методом очікування прямих відповідей [42, 43].

Показовим щодо цього прикладом може бути інтерпретація розуміння «Нестором» поняття «слов'яни». Насамперед, слід зважати на його відсутність у фольклорі будь-яких «слов'янських» спільнот, адже – це винятково наукова абстракція на основі лінгвістичної спорідненості останніх. Упродовж усього середньовіччя «слов'яни», як вірно зауважує О. Толочко, посилаючись на працю Ф. Курти, «жили» винятково в історичній та географічній літературі візантійських книжників і були «продуктом категоризації з погляду зовнішнього спостерігача», тобто – це був «ярлик, винайдений візантійськими авторами з метою систематизації “світу варварів”» [30, 73].

Посилання ж дослідників на «словен новгородських» як ендоетнонім, зафіксований Нестором/Сильвестром, який має підтвердити, буцімто відому/властиву йому та населенню Русі «слов'янську ідентичність», також є проблематичним. Адже, як і «поляни», «словени» також є фіктивними племенем і етнонімом, введеними до ПВЛ свідомо, аби пояснити як «русь» опинилася в Середньому Подніпров'ї та позначити їхні території як уготовані апостольським благословенням. Тому й у літописі апостол Андрій пов'язаний тільки із цими двома територіями – Києвом і Новгородом, чим книжник спеціально вказує особливу роль, яку ці міста мали відіграти в майбутньому поширенні християнства. Дізнатися ж про етнонім «слов'яни» («словени») він міг тільки з візантійських джерел і те, що «Сильвестр так настійливо пов'язує слов'янство саме з мовою та грамотою, дозволяє безпомилково його ідентифікувати» [30, 74,85,91–92].

Наявність різних етнокультурних ідентичностей, які можна простежити в руських літописах, залишається й надалі важливим і перспективним завданням для етністоричного студіювання. До цього шеругу належить і проблема безпосередньо ідентичності «Нестора», хоча в українській історичній науці це питання поки залишається слабо артикульованим. Нещодавно у такому ракурсі до нього підійшов С. Плохій, зауваживши, що немає підстав твердити, начебто літописець мав розвинену «полянську, себто племінну ідентичність», оскільки в його часи такої спільноти вже не було (а особливо, якщо врахувати, що такої спільноти взагалі ніколи не було, крім як в уяві самого «Нестора»). Відтак, з погляду українсько-американського історика, якщо літописець і асоціював себе з якоюсь конкретною групою, то це не плем'я, а етнокультурна і територіальна група, ім'я якій «русь» [43, 16,19,32–33].

На наше глибоке переконання, більшість «етнологічних» проблем, які загалом безуспішно намагаються вирішити в межах давньоруського періоду, зокрема й українські знавці теми, зумовлені не завжди чітким усвідомленням основної мотивації створення ПВЛ. Зрештою, нею все ж таки була не історично-пізнавальна допитливість Нестора/Сильвестра, а намагання утвердити русь як богообраний народ. Звідси, практично весь сюжет цього твору скомпонований відповідно до християнського світогляду його автора. Саме тому й «окреми́й народ» русь був сконструйований книжником не у форматі «етнологічної одиниці», а як конфесійна категорія – люди, яких об'єднав християнський звичай і схожість мови під владою династії Рюриковичів, від якої прийшло до того ж і нове ім'я цього «нового» народу – «русь». Причому першим про існування такого народу у середині XI ст. заявив якраз перший «слов'янський» київський митрополит Іларіон, по суті «заклавши основи міфу колективної християнської ідентичності Русі» [44, 213]. І саме цей проект ідентичності було розвинуто та поглиблено «Нестором» і рештою давньоруських літописців упродовж XII ст. Правий С. Плохій і відносно того, що стереотип, згідно якого книжник начебто відображав/виконував ідеологію чи замовлення князя, не витримав дослідницької перевірки. Натомість єдина лояльність, яку виявляв автор ПВЛ – це захист інтересів Церкви [43, 28–29,42].

З огляду на це, не доводиться дивуватися тому, що й історію «свого народу» літописець починає у цілковитій відповідності до старозавітної традиції – поділ землі між нащадками Ноя та розповідь про Вавилонське стовпотворіння. Згідно першого, пояснювалася етнічна різноманітність людства, іншого – його різноманітність лінгвістична. Безпосередньо у ПВЛ «обидві історії разом пояснювали, чому слов'яни не лише становили окрему породу людей, але й відрізняються від інших власною мовою» [30, 68]. Вище ми вже констатували ту особливість, що в літописі дуже швидко зникають окремі спільноти східних слов'ян, особливо після епізоду хрещення Русі, коли «вчорашні» поляни, сіверяни, кривичі, словени відразу перетворюються на киян, чернігівців, смолян, новгородців.

На слухну думку О. Толочка, така дивна і незвичайно швидка «етнічна» метаморфоза також пов'язана в першу чергу із релігійним контекстом «Повісті». Від початку її автор позначив різні східнослов'янські «племена» на основі того, що вони мають різні звичаї (живуть за «законами предків своїх»), але – це звичаї язичницькі, тоді як для Нестора/Сильвестра єдиним джерелом закону може бути тільки християнський бог і цей закон єдиний для всіх християн [30, 79–81]. Отже, саме із прийняттям християнства в Русі й з'являється для «Нестора» такий єдиний народ – але не «етнологічний», а «конфесійний», а нова – християнська – ідентичність, начебто, знищує всі «племінні» відмінності. Проте, чимало дослідників відзначають, що старі «племінні» етноніми постійно вириваються в ПВЛ упродовж усього XII ст.

Біблійні паралелі в літописі простежуються й відносно інших, на перший погляд, «етнологічних» сюжетів, що не дозволяє сьогодні підтвердити саме такий їхній статус. Навіть займенник «наші» застосовується «Нестором» винятково за церковною топікою до християн (або протиставляється не-християнам, приміром половцям чи булгарам) [45, 316]. Фактично за кожним реченням літописців стоїть певне біблійне положення. Попри таку очевидність, славістична медієвістика в сучасних східнослов'янських історіографіях, згідно спостереження Г. Виноградова, досі не наважилася на радикальне сприйняття феномену Руської державності саме як штучного символічного конструкту, котрим вона по суті й зображена в літописі. Історія ж Давньоруської держави сконструйована в ньому

цілком в межах християнських уявлень про ідеальну країну [46, 114–115]. Скажімо, епізод із «тріумвіратом» Ярославичів (згідно заповіту Ярослава Мудрого, він поділив державу між трьома старшими синами) не можна пояснити ні специфікою етнічних процесів IX–XI ст., ні політичною історією. Однак, – на чому слушно наголошує О. Толочко, – такий поліцентризм чудово пояснюється слов'янською міфологічною троїстістю соціального устрою, що цілком суголосно із санкціонованою книжником біблійною традицією про поділ світу між трьома синами Ноя – Симом, Хамом і Яфетом [47, 41]. Тому, інтерпретуючи ПВЛ важливо пам'ятати, що це не лише літературний твір історичного жанру, але й багато в чому богословського.

Висновки. Таким чином, у сучасній українській історіографії, присвяченій етноісторичним реконструкціям минулого спільнот східних слов'ян, проблемі етнологічної притомності джерельної бази приділяється значна увага, зокрема й у частині її переосмислення. З іншого боку, доводиться констатувати значну кількість теоретичних і методологічних слабкостей у такому ракурсі, пов'язану із силою етноісторіографічних стереотипів, які сформувалися відносно цієї галузі на попередніх етапах розвитку історичної науки в Україні. Мова йде і про маніпулювання джерелами на догоду власним дослідницьким схемам, і про стихійний позитивізм в аналізі джерел. Чимало труднощів зумовлені й браком різних видів джерел – антропологічних, генетичних, прямолінійною інтерпретацією матеріалів археології. Назріла також і потреба переосмислення наративних джерел, зокрема щодо їхньої валідності відносно етнологічних реконструкцій, з'ясування рівнів і видів ідентичностей, властивих спільнотам східних слов'ян і до-, і державного періодів. Показовим прикладом відносно останнього, є, на наше переконання, й відчутна конфесійна домінанта у давньоруському літописанні, що має багато в чому змінити погляди фахівців на етнічні процеси як в києворуський час, так і в постмонгольську добу, що зі свого боку може істотно вплинути й на кореляцію підходів до етногенезу сучасних етносів, які ми за звичкою досі іменуємо «східнослов'янськими».

Список використаної літератури

1. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – Санкт-Петербург, 1998. – 446 с.
2. Толочко О. П. «Історія Російська» Василя Татищева: джерела та повідомлення : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.06 / О. П. Толочко ; Інститут історії України НАНУ. – Київ, 2005. – 35 с.
3. Толочко А. П. «История Российской» Василя Татищева: источники и известия / А. П. Толочко. – Москва : Новое литературное обозрение ; Киев : Критика, 2005. – 544 с.
4. Яценко Б. Шляхами тисячоліть / Б. Яценко // Велесова книга. – Київ : Велес, 2003. – С. 3–9.
5. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / С. Наливайко. – Київ : Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
6. Лучик В. До питання про автентичність так званої «Велесової книги» / В. Лучик // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Київ : Темпора, 2008. – С. 113–119.
7. Горбань А. Імперський наратив «Велесової книги»: симулякр історії / Горбань А. // Житомирські літературознавчі студії. – Вип. 7. – Житомир, 2013. – С. 201–214.
8. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Т. 1 / О. Прицак. – Київ : АТ «Обереги», 1997. – 1080 с.
9. Пачкова С. Походження слов'ян / С. Пачкова // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 135–139.
10. Ричка В. Київсько-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття. Дискусія / В. Ричка // Україна – Росія: діалог історіографій / редкол. : В. Верстюк [та ін.]. – Київ ; Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 22–47.
11. Аристов В. Что нового в Киевской Руси? / В. Аристов // Ab Imperio. – Казань, 2015. – № 1. – С. 480–488.
12. Филипчук А. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) / А. Филипчук // Вісник Інституту археології. – Вип. 5. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 61–83.
13. Козак Д. Висновки / Д. Козак // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Т. 1: Археологія та антропологія / ред. С. Павлюк. – Львів : Ін-т народознав. НАНУ, 1999. – С. 483–502.
14. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – Київ : Генеза, 2005. – 208 с.
15. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05 – етнологія, 03.00.14 – антропологія / С. П. Сегеда ; ІМФЕ. – Київ, 2002. – 29 с.
16. Рудич Т. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I тис. – початку II тис. н. е. / Т. Рудич // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 47–57.
17. Казакевич Г. М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції / Г. М. Казакевич. – Київ ; Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 358 с.
18. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 496 с.

19. Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. / Л. Войтович // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12–34.
20. Войтович Л. «Баварський географ»: попитки етнолокалізації населення Центрально-Восточної Європи в IX в. / Л. Войтович // *Studia historica Europae Orientalis* (Исследования по истории Восточной Европы). – Вып. 9. – Минск : РИВШ, 2016. – С. 16–51.
21. Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі / В. Баран // Істину встановлює суд історії : збірник на пошану Ф. П. Шевченка : в 2 т. – Т. 2. – Київ : ПУ НАНУ, 2004. – С. 82–101.
22. Конча С. Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського Географа / С. Конча // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія : Українознавство. – Вип. 16. – Київ, 2012. – С. 19–25.
23. Мусин А. Серьезная заявка историко-филологического направления новейшей киевской школы истории Древней Руси (Рец. на: Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. – К., 2015) / А. Мусин // Княжа доба: історія і культура / ред. В. Александрович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2015. – Вип. 9. – С. 288–310.
24. Вілкул Т. Л. Хронографічна складова домонгольського київського літописання та походження давньоруських хронографів : дис. ... д-ра іст. наук ; 07.00.06 / Т. Л. Вілкул ; Інститут історії України НАНУ. – Київ, 2015. – 551 с.
25. Вилкул Т. Ладога или Новгород? / Т. Вилкул // *Paleoslavica*. – Т. 16, № 2. – Cambridge, 2008. – P. 272–280.
26. Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання / Т. Л. Вілкул. – Київ : Інститут історії України НАНУ, 2015. – 518 с.
27. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 60–61; Толочко П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? / П. Толочко // *Ruthenica*. – Вип. 7. – Київ, 2008. – С. 130–139; Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. / А. Толочко // *Ruthenica*. – Вип. 7. – Київ, 2008. – С. 154–165.
28. Брайчевський М. Історична думка в Київській Русі / М. Брайчевський // Вибране. – Т. 1. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – С. 603–673.
29. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкул. – Москва : Квадрига, 2009. – 408 с.
30. Толочко А. П. Очерки начальной руси / А. П. Толочко. – Киев ; Санкт-Петербург, 2015. – 336 с.
31. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – Санкт-Петербург, 1998. – 446 с.
32. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург : Алетей, 2003. – 296 с.
33. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (влада Київської Русі) / В. М. Ричка. – Київ : ПУ, 2009. – 180 с.
34. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / С. Плохій. – Київ : Критика, 2015. – 456 с.
35. Момрик А. П. Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 – етнологія / А. П. Момрик ; ІМФЕ. – Київ, 2005. – 19 с.
36. Приходнюк О. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) / О. Приходнюк // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии / редкол. : О. Приходнюк (отв. ред.) [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1996. – С. 64–79.
37. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко / Україна крізь віки. – Т. 4. – Київ : ВД «Альтернативи», 1998. – 352 с.
38. Толочко А. Воображенная народность / А. Толочко // *Ruthenica*. – Вип. 1. – Київ, 2002. – С. 112–117.
39. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О. М. Приходнюк. – Київ ; Чернівці : Прут, 2001. – 285 с.
40. Арістов В. Ранне літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О. О. Шахматова) / В. Арістов // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 172–182.
41. Балушок В. Г. Етногенез українців / В. Г. Балушок. – Київ : ІМФЕ, 2004. – 231 с.
42. Толочко О. «Образ чужинця» в картині світу домонгольської Русі / О. Толочко // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. I / редкол. : Г. Боряк [та ін.]. – Київ : Інститут української археографії АНУ, 1992. – С. 26–46.
43. Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus / S. Plokhy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 379 p.
44. Franklin S. The Emergence of Rus. 750–1200 / S. Franklin, J. Shepard. – London ; New York : Routledge, 1996. – 450 p.
45. Вилкул Т. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.) / Т. Вилкул // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени / ред. Л. Репина. – Москва : Круг, 2003. – С. 311–320.
46. Виноградов Г. Давньоруська державність як метанаратив / Г. Виноградов // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3, ч. 1 / гол. ред. В. Смолій. – Київ : ПУ НАНУ, 2008. – С. 106–119.
47. Толочко О. До передісторії «Руської землі» XI–XIII ст. / О. Толочко // *Археологія*. – 1991. – № 4. – С. 34–42.

References

1. Kotlyar, N. (1998). *Old-russian statehood*. St. Petersburg. (in Russ.)
2. Tolochko, O. (2005). *«History of Russian» by Vasyl Tatishchev: sources and messages*. Thesis of doctor of

- sciences (history). Kyiv. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
3. Tolochko, A. (2005). «*History of Russian*» by Vasily Tatishchev: sources and news. Moscow; Kiev. (in Russ.)
 4. Yatsenko, B. (2003). Paths of millennia. In: *Veles book*, 3-9. Kyiv. (in Ukr.)
 5. Nalyvaiko, S. (2007). *Ethnic History of Ancient Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
 6. Luchyk, V. (2008). On the issue of the authenticity of the so-called «Veles book». In: *New myths and falsifications about the origin of Ukrainians*, 113-119. Kyiv. (in Ukr.)
 7. Gorban, A. (2013). Imperial narrative of «Veles book»: a simulacrum of history. *Zhytomyr literary studies studios*, 7, 201-214. Zhytomyr. (in Ukr.)
 8. Pritsak, O. (1997). *Origin of Rus'. Ancient Scandinavian sources (other than Icelandic sagas)*, vol. 1. Kyiv. (in Ukr.)
 9. Pachkova, S. (2003). Origin of the Slavs. *Archeology*, 4, 135-139. (in Ukr.)
 10. Rychka, V. (2007). Kiev-Russian Problems in Ukrainian Historiography of the Last Decade. Discussion. In: *Ukraine - Russia: Historiography Dialogue*, 22-47. Kyiv; Chernihiv. (in Ukr.)
 11. Aristov, V. (2015). What's new in Kievan Rus?. *Ab Imperio*, 1, 480-488. (in Russ.)
 12. Fylypchuk, A. (2010). Migration processes of Slavs V-VII centuries. in the Upper, Middle Podshtery and Upper Polupruty (based on stationary and exploratory studies). *Bulletin of the Institute of Archeology*, 5, 61-83. Lviv. (in Ukr.)
 13. Kozak, D. (1999). Conclusions. In: Ed. S. Pavlyuk. *Ethnogenesis and Ethnic History of the Ukrainian Carpathians*, Vol. 1: Archeology and Anthropology, 483-502. Lviv. (in Ukr.)
 14. Baran, V., Baran, Ya. (2005). *Historical origins of the Ukrainian people*. Kyiv. (in Ukr.)
 15. Segeda, S. (2002). *Anthropological composition of the Ukrainian people: ethnogenetic aspect*. Thesis of doctor of sciences (ethnology & anthropology). Kyiv. (in Ukr.)
 16. Rudych, T. (2007). The role of the population of Chernyakhiv culture in the formation of the anthropological composition of the Slavic people of Ukraine in the second half of the 1st millennium BC - the beginning of the 2nd millennium BC. *Archeology*, 3, 47-57. Kyiv. (in Ukr.)
 17. Kazakevych, G. (2015). *Oriental Celts: Cultures, Identities, Historiographical Structures*. Kyiv. (in Ukr.)
 18. Voloshchuk, M. (2014). «*Rus' in the Hungarian kingdom (XI - second half of the XIV century.)*: Socio-political role, property relations, migration. Ivano-Frankivsk. (in Ukr.)
 19. Voitovych, L. (2009). «Bavarian Geographer»: An attempt to ethnoculturalize the population of Central and Eastern Europe in the IX c. *Ukrainian Historical Magazine*, 5, 12-34. Kyiv. (in Ukr.)
 20. Voitovych, L. (2016). «Bavarian geographer»: attempts to ethnoculturalize the population of Central and Eastern Europe in the IX c. *Studia historica Europae Orientalis (Research on the history of Eastern Europe)*, 9, 16-51. Minsk. (in Russ.)
 21. Baran, V. (2004). State-building and ethno-cultural processes in the period of Kievan Rus. In: *The truth is established by the court of history*, vol. 2, 82-101. Kyiv. (in Ukr.)
 22. Koncha, S. (2012). Slavic tribes from Ukraine according to the description of the Bavarian Geographer. *Bulletin of the Kiev National University*, 16, 19-25. Kyiv. (in Ukr.)
 23. Musin, A. (2015). A serious application of the historical and philological direction of the newest Kiev school of the history of Ancient Rus (review: Vilkul, T. (2015). *Chronicle and Chronograph, pre-Mongolian chronicles in Kyiv*. Kyiv). In: V. Aleksandrovich (ed.). *Kniaz' Age: history and culture*, 9, 288-310. Lviv. (in Russ.)
 24. Vilkul, T. (2015). *Chronographic component of the pre-Mongolian chronicles of Kiev and the origin of ancient chronographs*. Dissertation of doctor of sciences (history). Kyiv. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
 25. Vilkul, T. (2008). Ladoga or Novgorod? *Paleoslavica*, 16, No. 2, 272-280. Cambridge. (in Russ.)
 26. Vilkul, T. (2015). *Chronicle and chronograph. Studies from the pre-Mongolian Kiev annals*. Kyiv. (in Ukr.)
 27. Tolochko, P. (2003). *Russian chronicles and chroniclers of the X-XIII centuries*. St. Petersburg. (in Russ.); Tolochko, P. (2008). Editorial Tale of the interim years of Abbot Sylvester: historical reality or scholarly fiction. *Ruthenica*, 7, 130-139. Kyiv. (in Russ.); Tolochko, A. (2008). Reconsidering the prescription of Sylvester 1116. *Ruthenica*, 7, 154-165. Kyiv. (in Russ.)
 28. Braichevsky, M. (2009). *Historical thought in Kievan Rus*. In: *Selected*, vol. 1, 603-673. Kyiv. (in Ukr.)
 29. Vilkul, T. (2009). *People and the prince in ancient Russian chronicles in the middle of the 11th-13th centuries*. Moscow. (in Russ.)
 30. Tolochko, A. (2015). *The essays of primary rus*. Kyiv; St. Petersburg. (in Russ.)
 31. Kotlyar, N. (1998). *Old-Rus statehood*. St. Petersburg. (in Russ.)
 32. Tolochko, P. (2003). *Russian chronicles and chroniclers of the 10th – 13th centuries*. St. Petersburg. (in Russ.)
 33. Rychka, V. (2009). «*All royal army*» (power of Kyivan Rus). Kyiv. (in Ukr.)
 34. Plokhyy, S. (2015). *Origin of Slavic nations. Premodern Identities in Ukraine, Russia and Belarus*. Kyiv. (in Ukr.)
 35. Momryk, A. (2005). *Formation of the concepts of ethnogenesis of the Ukrainian people (historiography of the problem)*. Thesis of PhD (ethnology). Kyiv. (in Ukr.)
 36. Pryhodniuk, O. (1996). Nestor version of the settlement of Slavs from the Poduniavia (experience of chronological stratification and historical interpretation). In: O. Pryhodniuk (ed.). *Materials of I m. AD on archeology and history of Ukraine and Hungary*, 64-79. Kyiv. (in Ukr.)
 37. Tolochko, O., Tolochko, P. (1998). *Kyivan Rus*. Kyiv. (in Ukr.)
 38. Tolochko, A. (2002). Imagined Nationality. *Ruthenica*, 1, 112-117. Kyiv. (in Russ.)
 39. Pryhodniuk, O. (2001). *Steppe population of Ukraine and eastern Slavs (second half of the 1st millennium BC)*. Kyiv; Chernivtsi. (in Ukr.)

40. Aristov, V. (2011). Early chronicle of the streets, Drevlyans and Sveneld (to discuss about the ideas of O. Shakhmatov). *Ukrainian Historical Magazine*, 6, 172-182. Kyiv. (in Ukr.)
41. Balushok, V. (2004). *Ethnogenesis of Ukrainians*. Kyiv. (in Ukr.)
42. Tolochko, O. (1992). «The image of a stranger» in the picture of the world of pre-Mongol Rus. *Medievalia Ucrainica: mentality and history of ideas*, 1, 26-46. Kyiv. (in Ukr.)
43. Plokhyy, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge.
44. Franklin, S., Shepard, J. (1996). *The Emergence of Rus. 750–1200*. London; New York.
45. Vilkul, T. (2003). On the manifestations of local patriotism («ours» in the chronicles of the 11th – 13th centuries). In L. Repina (ed.). *Images of the past and collective identity in Europe before the beginning of the New Age*, 311–320. (in Russ.)
46. Vinogradov, G. (2008). Old Russian statehood as a metanarrative. *Eidos: an almanac of theory and history of historical science*, 3, part 1, 106-119. Kyiv. (in Ukr.)
47. Tolochko, O. (1991). To the prehistory of «Rus' land» of the XI-XIII centuries. *Archeology*, 4, 34-42. Kyiv. (in Ukr.)

IVANGORODSKY Kostiantyn, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: iwakos@ukr.net

SOURCING ASPECTS OF THE RECONSTRUCTION OF THE EAST-SLAVS ETHNIC HISTORY IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. *The reconstruction of Eastern Slavs' communities' ethnic history before the Mongol era is so difficult and complex because of extremely narrow source base. That's why modern Ukrainian historiography representatives are compelled to offer their own versions either in relation to the Slavs community formation, or directly speaking about the Ukrainians ethnogenesis. However, neither archaeological nor written sources, nor their complex application, yet assist to decide that question, although Ukrainian specialists devote considerable attention and methodological efforts to this.*

The purpose of the article is to analyze the validity of the source base at the present stage, which should provide the ethno-historical reconstruction of the East Slavs communities' formation and development at the pre-Mongol era in the modern Ukrainian historiography framework.

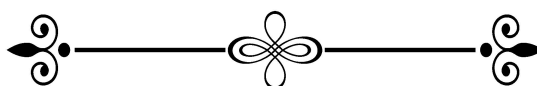
Results. *In the process of studying the «East Slavic» medieval ethnological history, Ukrainian scholars traditionally turn to the chronicle tradition, although they realize importance of the other types of sources. Demystification of falsified sources by modern scholars is also very important. Certain skepticism about non-written sources of medieval ethno-history exists in this problem historiography. However, quite often historians are limited by sources' fragments, while neglecting the establishment of their origin and semantics.*

Involvement of archaeological sources in ethno-historical reconstructions requires consideration of the theoretical and methodological specifics of their interpretation. Most Ukrainian archaeologists rightly emphasize that real breakthrough in the expansion of the so-called «early Slavic archeology» source base, as well as its scientific interpretation, took place in the last third of the twentieth century. On the other hand, in recent decades the process of active fieldwork in Ukraine has practically ceased. Unfortunately, anthropology has a lesser source base than archeology. There are no materials for craniology, due to the ritual of fervidation, common for Slavs in the pre-modern period. The main attention of Ukrainian historians regarding the source base of ethno-historical reconstructions is traditionally devoted to the Old-Russian chronicle and, in the first place, to the «Tale of Bygone Years» However, in contemporary Ukrainian historiography researchers are skeptical in estimation of this work as the historical source.

Conclusion. *In contemporary Ukrainian historiography, devoted to the ethno-historical reconstructions of the Eastern Slavs communities' past, major attention is paid to the problem of ethnological purity of the source base, in particular, in terms of its rethinking. On the other hand, it has to be noted number of theoretical and methodological weaknesses in this perspective, which are related to the strength of ethno-historiographic stereotypes that have developed in relation to this branch at the earlier stages of historical science development in Ukraine.*

Key words: *historiography, source study, historical source, archaeological sources, chronicles, ethno-historical reconstruction, East Slavs.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 572.9
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-17-26

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович,
кандидат історичних наук,
доцент, Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: temchen@ukr.net

МІФОЛОГІЯ РАХУВАННЯ: КОНЦЕПТИ «ЧЕТВЕРТИЙ» І «П'ЯТИЙ» У ТРАДИЦІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СЛОВ'ЯН (на матеріалі лікувально-обрядових текстів)

У міфологічній картині світу «чотири» є числовим еквівалентом леві-стросівської опозиції «дикє / свійське», про що свідчать параметри природних і культурних об'єктів, зокрема округлі форми дерев, озер, гір, і прямокутні обриси полів, будівель, предметів господарства і побуту. Асоціація «культурного», а відтак «правильного», «надійного», і «дикого» – «не упорядкованого» і «конфліктного» пояснює смислову логіку дуальних обрядів захисту і вигнання хвороби. Під час захисту «з чотирьох сторін» відбувається концентрація сили в центрі, що пояснює символіку хреста, ікони, ритуальних чотирикутних предметів. Натомість вигнання супроводжується відторгненням «чужого» / «шкідливого» з подальшим розпорошенням «по усьому світу» / відсиленням «на усі чотири сторони».

На противагу «просторовій» четвірці число «п'ять» пов'язане з часом, на що указує і'ять фаз місяця, чотири з яких є видимі, одна – невидима. Перебування в стані невидимості наближує образ місяця, а відтак і п'ятірки, до потойбічного світу. В цьому разі п'ятірка начебто «дематеріалізує» четвірку, оскільки передбачає існування незримої реальності, отриманої з трансформаційними, перехідними процесами. Звідси використання п'яти предметів в апотропейних обрядах, які виступають атрибутами не стільки знищення, скільки зникнення антагоніста, його переходу / повернення в стан невидимості.

Межові характеристики п'ятірки ставлять її в один ряд з іншими перехідними числами – сімкою і дванадцяткою, що позначають завершеність місячного і солярного циклів. Стан невидимості п'ятого елемента, його асоціації з темрявою і смертю дозволяє змінювати якість об'єкта, перетворювати його в нові, іноді протилежні форми (вовк перетворюється на рись, пак само як старик стає молодиком). Можливо, що в цьому криється християнське плумачення п'ятірки, яка стає символом воскресіння.

Важливою також є семантика числа «п'ять» в організації міфологічної картини світу, як знаку чотиримірного простору з фіксованим п'ятим центром. Звідси п'ятичленна організація священних споруд, наприклад язичницьких пантеонів, що візуально нагадують пентаграму, або житлових периметральних приміщень з центром по середині.

Ключові слова: число, слов'яни, «чотири», «п'ять», міф, обряд, замовляння.

Постановка проблеми. Пропонована стаття є продовженням циклу публікацій, присвячених міфології числа в лікувально-обрядових текстах слов'ян [1]. На відміну

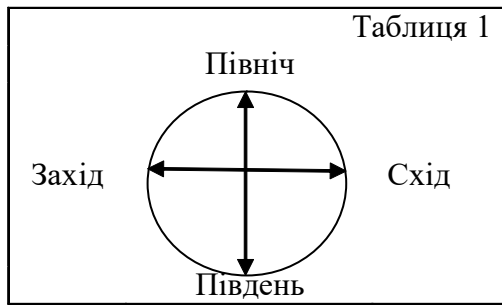
від інших чисел міфологія смислової пари «чотири-п'ять» практично не досліджена. В окремих статтях лише зустрічаються фрагментарні згадки про значення цих чисел в міфологічній картині світу слов'ян (далі МКС) [2].

Виклад основного матеріалу. В традиційній культурі число «чотири» сприймається як числова модель горизонтального, освоєного людиною, простору: д.-р. *чета* – «община», праслов. **četvero / *četvoro* споріднене з д.-інд. *catvarām* – «чотириохкутна площа / подвір'я», порівнюється з укр. *четь*, д.-р. *четь* – «четверта частина орної землі» [3, с. 351-352]. У захисних текстах позначає чотири просторові орієнтири – північ, південь, схід і захід, тому асоціюється з «усім світом»: «Я вас (бджоли) пускаю на білі цвіти, на всякі цвіти, на чотири частки світа цего: на схід, на захід, на полудень, на полуноч, по всему світу» [4, с. 80] / «Іду я в суд, сонце в лице (схід – прм. авт.), місяць в плече (північ – прм. авт.) зорею підпережусь, нікого не боюсь» [5]; «Як перши раз вигоняюць [коров], то абийдзі череду три рази так на чотири вугла, перейдзі і кажи: «Як умесці тучкі, так і ви [корови] умесці ходзіце». Трейко раз обийдзі, тейко раз скажи. Тоди до бюра ходзяць разом корови» [6, № 901]. Четвірка ніби «доповнює» трійку, оскільки враховує частину невидимого простору, розташовану з тильного боку. У замовляннях священна трійця іноді доповнюється четвертою сестрою, ім'я якої не називається (є невидимою): «На каліноўом мосьце стояло три дзеўіци, все три сестріци. Одна Марина, другая Кацеріна і треця Тацьяна. І тая пана, што Ісусу Хрісту сорочку вишивала» [6, № 801]. Табуїтована природа невидимої сторони проявляється в традиціях будівництва традиційного житла, в якому західна стіна є «глухою».

Однак «четвірка» виходить за межі суто «буденного» сприйняття, її трансцендентність проявляється в маркуванні чотирьох межових точок МКС – верху / низу, «чужого» / «свого» (як варіанту «того» і «цього» світів): «Не пришла я стояці, а своей корови молочка добиваці <...> з чотирьох сторон, з Лисое гори (верх – прим. авт.), кореня глубокого (низ – прим. авт.), с пушистих хвостов («чужий» світ природи – прим. авт.), с-пуд рукавішних копутов (світ людей – прим. авт.)» [6, № 854].

Образне превалювання четвірки формує структуру тексту як «чотирьохмірну» і визначає його обрядову функцію як захисну. Магічний захист здійснюється з чотирьох сторін, оскільки має завадити проникненню у світ людей «чотирьох» (тобто усіх можливих) «ляків», «підвіїв», «вовків»: «Вітряний лекі, лекі с північней хмари, лекі с західней хмари, лекі с південній хмари, лекі східней хмари»; «Вас, пудзівуў, чортирі, а я моцнее ўсіх. Ідзіце туди, дзе сонце не сходзіць» [6, № 159, 261]; «Jdi tam, svatý milý Blažejí, do Bethléma k panně Marii, ať ti pŕjčí tři zámky, tři klíče, jdi tam k východu, k polední, k západu, k půl noci, zamkni tlamy všem vlkům» («Йди туди, святий милий Блажей, до Віфлієму до панни Марії, хай вона позиче три замки, три ключі, йди туди на схід, на південь, на захід, на північ, замкни пащу всім вовкам») [7, № 275]. Аналогічним чином здійснюється відсилення / розпорошення хвороби «на всі чотири сторони»: «Іхав святий Юрій на вороних конях, на чотирьох колесах, коні розбіглись, колеса розкотились по синьому морю, по чистому полю. Я ізгоняю більмо от хрещеного, раба Божого N» [8, с. 48].

Структура і композиція «чотирьохмірних» текстів (фіксування «чотирьох вуглів», апелювання до сторін світу, радіальний рух навколо об'єкта замовляння) нагадує описи д.-р. капищ, в центрі яких розміщували чотирикутні язичницькі ідоли. Наприклад, згідно з історичними реконструкціями Збручанський Святовид розташовувався в центрі кола, а його квадратна форма мала урівноважувати просторові протилежності, надаючи системі виваженості і стабільності [9, с. 133]. Зокрема *північ* → ніч / смерть / статика / «той» світ / холод («задубілі» тіла не тліють) протиставляється *півдню* → дню / життю / динаміці / «цьому» світу / теплу; *захід* → темрява / місяць / тильна сторона / сліпота протиставляється *сходу* → світлу / сонцю / «лицевій» стороні / зору.

Очевидно, що чотириохмірна радіальна структура фіксується в центральній точці (об'єкті захисту), де розміщується і концентрується магічна сила знахаря (таблиця 1), утворюючи таким чином хрест: «У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках, спасителі в головах. Спаси мою душу од усякого зла, од усякого врага» [5]. В інших текстах в центрі силового поля периметру розташовано

обрядовий предмет, що має гарантувати виконання бажаного. Зокрема в замовляннях «до суду» цю функцію виконує «відро крові», що опосередковано свідчить про існування харчових табу, невиконання яких провокує порушення стабільності МКС: «Входю я в суд, в суді чотири стіни і всі чотири німі. По середині стіл стоїть, на столі відро крові стоїть, та за столом чотири судді сидить. Хто мене не правильно буде судити, той цю кров буде їсти й пити» [5]. Звідси походження обрядів, що передбачають перехрещування тіла або місця його перебування, яке нагадує канонічне хрещення (з права на ліво). Наприклад, в Чехії під час лікування сухот розкладали по кутам (округлих) ночов сіль, борошно, мед і попіл, що позначали основні етапи випікання обрядового хліба. Після цього брали цілушку першої паляниці, яку щойно витягли з печі, і хрестоподібними рухами торкалися солі, попелу, борошна і меду [7, № 182]. Схожим чином українці лікували «рожу», підпалюючи з чотирьох боків набряку пучки конопель [4, с. 125, 129]. Наближеність язичницьких «хрестовидних» культів до християнського хрещення пояснює підсилення захисних текстів образами чотирьох апостолів: «Моліть раді Пресвятая Твоя Матері і всіх Твоїх святих, ізбаві, Господі, раба твого N от девіци трясовіци і знобіци. Ти, єврейская красавица, отоді от раба Божьего N, а еслі не отойдеш, то візьмуться на тя четире Євангеліста: Матвея, Лука, Марка і Іоанна Златоустого, і будеш ввергнута в тьму зубов, где будеши во веки гореть. Амін, амін, амін» [4, с. 127-ж]; «Zapovídam skrze čtyři evangelisty a zaklínám vás skrze znamení svatého kříže» («Забороняю в ім'я чотирьох євангелістів і закликаю вас знаменням святого хреста») [7, № 215].

Варіантом «чотирьох» як числа упорядкованого простору може виступати числівник «сорок». У замовляннях позначає кістяк (структурний компонент тіла): «<...> щоб вона на мене вішалась всім своїм серцем і своєю кров'ю і сорока сугавами» [10, с. 24]. Лише в східнослов'янських мовах числівник «сорок» має відповідну форму, в інших він утворюється за рахунок поєднання числівників «чотири» і «десять» (болг. *четиридесет*). Цікавими в цьому плані є висновки М.М. Маковського, який вбачає в етимології числа міфологічний підтекст. Перша частина цього поняття відповідає також і.-є. **sor-* – «жінка» (пор. і.-є. **seros* – «вода, рідина» – символ «жіночого», а також д.-інд. *Sarah* – «repulsive, destructive») + д.-сев. *rekkr* – «чоловік». На думку вченого, число «сорок» позначає андрогіна – символу гармонії і вселенської цілісності, що підтверджує на прикладі семантики вігезимального рахунку. Сума загальної кількості пальців під час «замкненого» рахування (спочатку на руках потім на ногах і навпаки) складає сорок. При цьому відрізняється символіка напряму рахування, зокрема рух зверху вниз (↓) відповідає жіночому принципу (пор. і.-є. **sor-* – «жінка»: і.-є. **ser-* – «рухатися»), зворотний напрям символізує «чоловічу» природу (↑) (пор. д.-сев. **rekkr* – «чоловік»: і.-є. **rek-* – «рухатися»).

Можливий також зв'язок числівника «сорок» з композитумом, перша частина якого відповідає і.-є. **ser-* – «зв'язувати» (пор. тох. А. *surm*, *srum* – «причина, першопричина») + і.-є. **reik-f*rek-/*reig-* – «binden» (пор. д.-інд. *roha* – «Ursache»). Може бути зіставлене з тох. А *sruk* – «померти» або і.-є. **su-* – «горіти» + і.-є. **rek-/*reg-* – «горіти» – ймовірне позначення кремації. Типологічно пов'язане з лексичними парами і.-є. **bher-* – «горіти», але шведськ. *borja* – «починати»; і.-є. **ghel-* – «горіти»:

литовськ. *galas* – «кінець»: пруськ. *gallon* – «смерть») [11, с. 68]. В такий спосіб М.М. Маковський доводить, що числівник «сорок» є наслідком поєднання двох протилежностей, зокрема «чоловічого» і «жіночого», «верху» і «низу», «вогню» і «води», «життя» і «смерті», «початку» і «завершення» (пор. сорок / срок), тобто виступає символом первинної цілісності всесвіту, що в принципі поглиблює висновки М. Фасмера, який трактує «сорок» як засіб «абсолютного» виміру: д.-р. *сорокъ* – «в'язка з сорока соболиних шкір», а також д.-гр. *(τε)σσαρακοντα* – «сорок» → н.-гр. *σαράντα*, або з гр. *τεσσαρακοστή*, ср.-гр. *саракоστή* – «сорокаденний піст» [12, с.722-723].

В плані онтології число «п'ять» розуміється як число, що виходить за межі «матеріальної» четвірки, оскільки сполучається з невидимими і непізнаними рівнями буття. У міфології східних слов'ян чотири фази місяця завершуються п'ятою, що позначає стан невидимості і темряви. Відсутність місяця пояснюється його подорожжю до потойбічного світу: «Архангел Мисаїл, місяць праведний, був ти на тім світі?» – «Був». – «Бачив ти мертвих людей?» – «Бачив» [4, с. 130-к]. Можливо, що ототожнення *п'ятірки* з видимими і невидимими фазами місяця, пояснює її зв'язок з апотропейними обрядами, тому п'ять зерен пшениці (умовної максимальної кількості, яка включає фазу зникнення / смерті) «сипали» горобцю, щоб «він не псував посіви» [13, с. 582].

Відтак п'ятірка сполучається із символікою потойбічного, В цьому сенсі актуальними видаються тексти про трьох братів, які символізують трьохрівневу ієрархію МКС: «Заєць у полі, а риба в морі, місяць на небі, коли будуть три брати вкупі гуляти, то тоді в мене зуби будуть боліти»; «Місяць на небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі. Як оці три брати зйдуться, так у раба N зуби будуть боліти»; «Місяць у небі, звір у лісі, риба в морі, коли сі три до купи зйдуться, тоді у мене <...> зуби будуть боліти» [4, с. 130-132]; «Місяць у небі, мертвець у гробі, камінь у морі: як три брати до купи зберуться і будуть бенкет робити, тоді у мене зуби будуть боліти» [14, с. 72-73]. Іноді в потрібні тексти додаються четвертий і п'ятий елементи, в результаті чого змінюється структура і смисл замовляння: «Первий княжич місяць на небі Адав'евич, другий – черв'як у дубі, третій – медвідь у логві, четвертий – камінь у полі, п'ятий – щука у воді. Коли тії п'ять братів <...> будуть за одним столом сидіти <...> тоді і в раба Божого N зубная кость <...> будеть боліти <...>. Після замовляння читається молитва п'ять раз» [8, с. 77]. В останньому тексті упроваджено якісно нові образи – «черв'яка», «медведя» і «щуки», які доповнюють, але не порушують сталу композицію МКС: низ → «риба / кит-риба / мертвець»; середина → «заєць / дуб / звір / камінь»; верх → «місяць». П'ятичленна структура тексту посилює його смислову довершеність, а відтак магічну силу. Образи «черв'яка / ведмедя / щуки» є, скоріше, лімінальними, оскільки мають подвійну семантику, тобто позначають як тотемних (сакральних), так і потойбічних істот. В конкретному випадку за допомогою цих персонажів відбувається зрушення МКС на користь хтонічного. Так, «черв'як» – точить дуб (зразок стабільності МКС, зіставляється із сканд. Нідхеггом); «ведмідь» асоціюється з прашуром («Зуби замовляю, на ведмедя складаю. Ведмідь у лісі, мрець під церквою. Питає ведмідь мерця: «Чи болять тобі, Васю, зуби?» [15, с.13]); «щука» символізує потойбічний світ («Štika v moři, mŭj otec v hrobě» («Щука в морі, отець у гробі») [7, № 51]). Можливо, що відповідні диспропорції застосовують в «екстремних» випадках, з метою «оніміння» / приглушення гострого зубного болю і супроводжують обрядові дії із застосуванням кісток покійного / могильної землі.

У християнській есхатології число «п'ять» набуває дещо іншого значення, наголошуючи на ідеї воскресіння: «Ісусе наш любезний, як ти лежиш, і голову склонив, і руки зложив, і своїх п'ять ран отворив» [10, с. 12]. Під *п'ятою раною* розуміється місце удару від списа римського легіонера, який поціляє в печінку, що символізує смерть фізичного тіла і звільнення Безсмертної Душі (тому повернутий вістям вгору спис є знаком духовного пробудження). Семантика «п'яти ран» може співвідноситися також з народними переказами про цигана, який за наказом первосвящеників викував

п'ять цвяхів – на руки, ноги і голову Спасителя. В останній момент йому стало шкода Безневинного і він заховав найдовший цвях у своє довге волосся, за що його нащадки користуються привілеєм вільно пересуватись і фізично не працювати [16]. Апокрифічний мотив *п'яти ран* є неприйнятним для канонічного християнства, оскільки за логікою остання рана має бути смертельною. Забивання в голову (як варіант за вухами) цвяха застосовувалось лише для нечистих покійників, що передбачає прикріплення до місця поховання і заперечує ідею воскресіння.

В такому разі стає зрозуміло, чому число «п'ять» зіставляється з процесом трансформації, граничним переходом в іншу якість. Зокрема на Івано-Франківщині побутувало повір'я, що вовчиця, після того, як п'ять разів поспіль приведе цуценят, перетворюється на рись [13, с. 60]. В цьому аспекті *п'ятірка* співвідноситься з іншими лімінальними числами, зокрема сімкою і дванадцяткою (може трактуватися як прихована трійка: $12 / 1+2 = 3$). Так, поляки вірили, що польова миша через сім років перетворюється на летючу (Катовицьке в-во), українці вважали, що змія на дванадцятому році стає в'юном (Волинська обл.) [13, с. 60]. Отже, тварини (як правило тотемні) після п'яти / семи / дванадцяти років набувають інших, а точніше протилежних якостей: змія (земля) стає рибою (водою), у миші, яка живе під землею, виростають крила, вовчиця (собака), перетворюється на свого антипода – рись (кішку).

Очевидно, що «п'ять ран» є символічною кількістю, яка відповідає п'ятичленній структурі тіла людини, зокрема: п'ятьом пальцям (засіб творення), п'ятьом «отворам» – очам, ніздрям, устам (засіб комунікації), п'ятьом частинам тіла – рукам, ногам, голові, тому число «п'ять» є основою вігезімального / «тілесного» рахування. Візуальне сприйняття тіла людини як п'ятиричної пропорції (див. мал. Леордо да Вічні «Вітрувіанська людина») дублюється на рівні ритму. Наприклад, п'ятичленне судження автоматично сприймається як завершена думка, що відбулося в лічилках: «Раз, два, три, чотири, п'ять вийшов зайчик погулять / я іду шукать». Аналогічним чином виглядають сучасні дитячі розваги. Наприклад, в грі «Я знаю п'ять» під ритмічні удари м'яча необхідно назвати п'ять найголовніших понять чи предметів.

Використання п'яти пальців для рахування часу й упорядкування простору, а також творення нових / «культурних» об'єктів пояснює, чому пальпування тіла сприймалося не лише як терапевтична, але й магічна дія, за допомогою якої «вирівнювали кості» / «ставили на місце» зрушений орган, імітуючи тим самим рухи Творця: «Золотник бушає, золотник під груди підступає, беру ж я тебе п'ятьма пальцями шостою долонею, с під груди тя відганяю, під пуп тя установляю, сядь собі на своє містечко, так як цар на кріселичко, не сама я примовляю, свята Пречиста помагає» [17, с. 117].

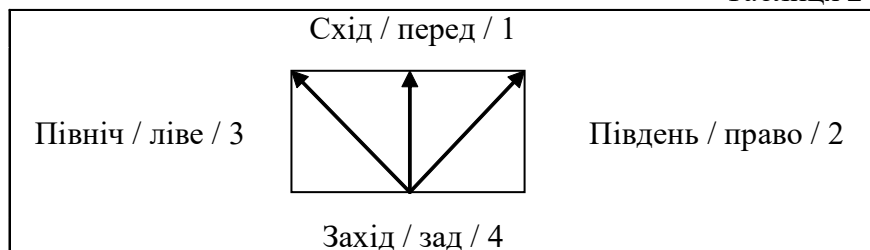
В просторовій організації МКС число «п'ять» позначає чотиримірну структуру з центром посередині. На Чернігівщині перед Великоднем посеред пасіки закопували п'ять бджіл [13, с. 466], кожна з яких позначала п'ять компонентів простору – чотири кути і центр. Семантика обряду пов'язується зі сприйняттям п'ятого / центрального як першого (потужного) в чотирьохмірній горизонтальній моделі простору. Обрядова експозиція «чотири сторони» з центром посередині можуть повторювати структуру д.-р. пантеонів, про які згадується в літописах. Наприклад, в «Слові про страсті Божі» переказується пророцтво язичницького волхва – «адепта п'яти богів»: «В си же времена приде вълхв, прельщен бесчъмь. Пришьд бо Киеву глаголаше: «Явила ми ся *пять* бог, глаголюще сице: поведай людъм, яко на *пятое* лето Дънепру потещи вьспять, а землям престипати на ина места» [9, с. 416]. Сакральні орієнтири проектується на територію буденного. В традиційній культурі структура житлового приміщення візуально нагадує схему розташування ідолів в язичницькому пантеоні. Так, кожний з чотирьох сторін житла відповідав свій «кутний» бог. По центру розташовувався головний стовп / сволок (д.-р. «бълванъ»), зрушення якого віщувало нещастя, що свідчить про його сакральний статус. Залишки обрядів, пов'язаних з охороною кутів (богів) / дверей (межі),

зафіксовані в замовляннях захисного характеру: «Оступі риже (враже), с трох углоў, с п'ятих дверей, бе сам господзін сцерег мене, штоб я не боявся ні змія, ні звіра, ні праха, штоб я шоў веселіўся, надо мной рай творіўся» [6, № 1062]. Асоціативні смислові зв'язки «п'ятого», як місця структуризації простору, тобто центрального («першого») стовпа / сволока («господина» ?) і образу хтонічного змія («праха» ?), простежуються в і.-с. традиції: укр. *пуп* ← і.-с. **pen(k)* – «середина / священна частина Всесвіту»; а також **rak / *pek* – «з'єднувати / зв'язувати / упорядковувати». Пор. з лат. *rax* – «мир»; д.-англ. *feax* – «волос», як втілення божественної сили; латиськ. *spēks* – «сила»; і.-с. **reuk* – «дерево» / центр всесвіту; але і.-с. **reug* – «змій» (світовий); діал. нім. *Piek* – «змій» [18, с. 391].

Рудименти жертвоприношень «кутним» богам зустрічаються в описі обряду «похорон шуляка», який виконували під час Петровського посту. Мертвого хижака розташовували в центрі розстеленої хустки, з чотирьох країв якої розклали цибулю, сир, хліб і м'ясо. Періодично шуляка повертали дзьобом в той чи інший бік. На завершення тіло зупиняли напроти м'яса і промовляли заклинання, після чого його розривали на частини [13, с. 546]. Хустка є знаком чотирьохмірної просторової моделі, в межах якої створюється потрібна ситуація. Її центром / *п'ятим* елементом виступає шуліка, периферією – жертвні продукти, що пропонуються хижаку. Дозволені є сир, цибуля і хліб. Заборона накладається на вживання м'яса / курчат, що співвідноситься з людськими харчовими табу під час Петровського посту.

Висновки. Таким чином, *четвірка* візуально сприймається як число «культури», оскільки в природному середовищі відсутні чотирикутні об'єкти. Натомість оброблене людиною поле виглядає як правильний прямокутник, утворений внаслідок продовжно-поперечного руху плуга. Звідси превалювання чотирикутності в інших культурних контекстах, зокрема захисні споруди, інтер'єр / екстер'єр житла, предмети побуту, також мають чотирикутну форму, що пояснює логіку захисних «чотирьохмірних» текстів і сприйняття *четвірки* як знаку «свого» простору.

Таблиця 2

Крім зазначених вище ознак, *четвірка* позначає також приховану / невидиму частину простору, що не потрапляє в поле зору, тому *четверту* стіну, розташовану на

заході, будували без вікон (таблиця 2).

Цікавою виглядає бінарна опозиція, утворена внаслідок смислового протиставлення «культурного», а відтак правильного і надійного, з «диким» – не упорядкованим і конфліктним. Відповідна бінарність актуалізується в контексті дуальних обрядів захисту і нападу / вигнання хвороби. Під час захисту «з чотирьох сторін» відбувається концентрація сили в центрі, що пояснює символіку хреста, ікони, ритуальних предметів. Натомість вигнання супроводжується відторгненням «чужого» / «шкідливого» з подальшим розпорощенням «по усьому світу» / відсиленням «на усі чотири сторони».

Незважаючи на те, що в замовляннях *п'ятірка* зустрічається не так часто як *трійка* або *сімка*, вона виконує важливу інформативну й міфотворчу функцію. В МКС число «п'ять» пов'язане з часом, на що указує п'ять фаз місяця, чотири з яких є видимі, одна – невидима ($4 + 1 = 5$). Перебування в стані невидимості наближує образ місяця, а відтак і *п'ятірки*, до потойбічного світу. Інакше кажучи, *п'ятірка* «дематеріалізує» *четвірку*, оскільки передбачає існування незримої реальності, сполученої з трансформаційними, перехідними процесами: старик → стан невидимості → молодик (див. таблицю 3) або ліве → нейтральне → праве ($- / 0 / + ; > / = / <$). Звідси використання п'яти предметів в

апотропейних обрядах, які виступають атрибутами не стільки знищення, скільки зникнення антагоніста, його переходу в стан невидимості. Схожі ознаки властиві дитячим лічилкам, що утворюють формульно-речитативні, п'ятичленні завершені тексти, які є рудиментами давніх ритуалів, пов'язаних із семантикою невидимого потойбічного, зокрема визначення «зажмуреного» (покійника).

Таблиця 3		
		
Старик	стан	Молоди
/ ліве	невидимос	к
4 фаза	ті	/ праве
	5 фаза	1 фаза

Натомість в лікувальних замовляннях п'ятичленні структури вживаються досить рідко, що пояснюється наближеністю п'ятірки до семантики потойбічного. Логічними вони виглядають в текстах «від зубів», мета виголошення яких полягає у «завмиранні» гострого фізичного болю. Поширеними магічно-лікувальним засобом є упровадження в «патріархальні» структури «трибратства» додаткових – четвертого і п'ятого елементів, семантика яких

стосується перехідних станів «життя» і «смерті».

Межові характеристики п'ятірки ставлять її в один ряд з іншими перехідними числами – сімкою і дванадцяткою, що позначають завершеність місячного і солярного циклів. Стан невидимості п'ятого елементу, його асоціації з темрявою і смертю дозволяє змінювати якість об'єкта, перетворювати його в нові, іноді протилежні форми (вовк перетворюється на рись так само як старик стає молодиком, а ліве – правим).

Напевне, що в цьому криється християнське тлумачення семантики числа «п'ять», яке стає символом воскресіння. За логікою «п'ята рана» має бути фатальною. Однак апокрифічний циган-коваль (уособлення ночі?) ховає у своєму чорному волоссі п'ятий цвях (стан невидимості), рятуючи в такий спосіб Спасителя. Удар списа римського легіонера в правий бік, де розташована печінка (д.-р. «утроба»), фіксує умирання мінливого / тілесного, але не завдає шкоди нетлінному / духовному. В такому разі актуалізуються асоціативно-сміслові зв'язки «місяця» (тілесного) з «Христом» (духовним), «голови» (верху) з «печінкою» (низом). Відродження місяця після п'ятої фази зіставляється з воскресінням Христа після «п'ятої рани», яка стає символом переходу (три доби тіло Христа було в «лоні землі» / до трьох діб місяць перебуває в зоні невидимості). Ушкодження голови передбачає деперсоналізацію і унеможливує воскресіння, з чим пов'язані обряди знешкодження «живих мерців», яким забивали в голову гострі металеві предмети.

На відміну від християнства в давніх культурах «п'ять ран» зіставляється з п'ятичленною структурою людського тіла, що пояснює, чому порушників традиційної моралі розпинали, страчуючи в такий спосіб кожен частину тіла (пор. з протилежною семантикою четвертування, де тіло роз'єднували).

Семантико-трансформаційні ланцюжки «п'ять фаз місяця / «п'ять ран» / п'ять частин тіла» відрізняються від мотивів, пов'язаних з п'ятьма пальцями. В етіологічній міфології пальці позначають творчий принцип Бога, який «ліпить» людей з глини. Творячи нові предмети, формуючи «свій» культурний простір, людина уподібнюється Богу, що пояснює семантику міфологічних переказів про гончарів-цілителів [19, с.514-518]. В магічно-лікувальних практиках «п'ятьма пальцями, шостою долонею» «установляють» на місце внутрішній орган («матку», «золотник») або вправляють зрушений «сустав» (аналогічні методи застосовують в мануальній терапії). У зв'язку з цим в традиційних віруваннях пальці сприймаються як незалежна частина тіла, що має «персональні» імена (великий, вказівний, середній, безіменний і мізинний), які нагадують ієрархію фратріальної групи і вписуються в систему родової бінарності «великий» / «мізинний» в контексті «перший / старший» або «останній / менший».

Важливою також є семантика числа «п'ять» в організації МКС, як знаку чотиримірного простору з фіксованим / п'ятим центром. В цьому разі п'ятірка певним чином дублює семантику одиниці, з тією різницею, що є центром структури (одиниця

позначає початок її розгортання). Звідси п'ятичленна організація священних споруд, наприклад язичницьких пантеонів, що візуально нагадують пентаграму [9, с. 430-431], або житлових периметральних приміщень з центром по середині. В такій системі важливими видаються «несучі конструкції» – стовп, кути і сволок / «матиця», які тримали усю споруду, тому охоронялися божествами. Наявність сакральних охоронців передбачає існування їхніх антиподів – хтонічних істот, уособлених в образах змій, ящірок і жаб, що позначали надмірну вологість, а відтак прілість / руйнацію нетривких дерев'яних конструкцій (на території природного / «чужого» вони позначали корисну вологість ґрунту).

Цікавою в цьому плані видається числове трактування просторової організації МКС. Сприйняття «п'ятого» як «першого» передбачає подібні зіставлення, зокрема четвірки з нулем, шістки – з двійкою, сімки – з трійкою. Чотирикутник («нуль») лише окреслює певну ділянку простору, який є порожнім / необжитим, початком заповнення якого є визначення центру – «одиниці / п'ятірки». В структурі традиційного житла центром є піч, яку будують першою, сволок / «матиця» є основою «верху». Для динамічного розвитку системи в її межі вводиться додатковий / шостий елемент, який виступає антагоністом до статичного центру. В міфології – це образи потойбічних істот, що може бути поясненням, чому число «шість» майже не вживається в лікувальній магії.

Список використаної літератури

1. Темченко А. Міфологема «три дівичі / три сестри / три пташки» в обрядових текстах українців (на матеріалі замовлянь) / А. Темченко // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 45. – К., 2015. – С.5-11; Темченко А. Екскурс в міфологію рахування: семеричні цикли в лікувально-магічних практиках східних слов'ян / А. Темченко // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Черкаси. – 2017. – № 3. – С. 26-33.
2. Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993, 309 с.; Мифология. Статьи для мифологических энциклопедий / Ред.-сост. А. Григорян. – М. : Языки славянской культуры, 2014. – Т. 2. – 536 с.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Б.А. Ларина. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. – 864 с.
4. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с.
5. Польові матеріали автора с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.
6. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
7. Вельмезова Е. В. Чешские заговоры. Исследования и тексты. – М. : Индрик, 2004. – 280 с.
8. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я.П. Новицьким, П.С. Єфименком, В.П. Милорадовичем) // Українські чари / упор. О. М. Таланчук. – К. : Либідь, 1992. – С. 32-95.
9. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
10. Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / упор. Г.Б. Бондаренко. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 32 с.
11. Маковский М.М. Семантика языческих культов (Мифопоэтические этюды) // М.М. Маковский / Вопросы языкознания – 2002. – № 6. – С. 55-82.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; под ред. Б.А. Ларина. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с.
13. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
14. Українські замовляння / упор. М.Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
15. Зоряна вода 1993 – Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / упор. В. Ф. Давидюка. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 24 с.
16. Польові матеріали автора Черкаська обл. Чигиринський р-н. с. Зам'ятниця/
17. Нестеровский П. Материалы по этнографии бессарабских русинов / П. Нестеровский // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – С. 73-125.
18. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М.М. Маковский. – М. : Гуманитарный издательский дом «Владос», 1996. – 416 с.
19. Рахно К.Ю. Гончар-целитель в фольклоре украинцев Черниговщины / К.Ю. Рахно // Питанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 4 / Ін-мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклоруімя К. Крапівы НАН Беларусі; навук. рэд. А.І. Лакотка. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – С. 514-518

References

1. Temchenko, A. (2015). Mythologeme «girls / birds / sisters» in ritual texts of Ukrainians (on the materials of charms). *Etnichna istoriya narodiv Yevropy (Ethnic History of European Nations)*, 2015, 45, 5-11 (in Ukr); Temchenko, A. (2017). Insight into the mythology of numbers: seven-based cycles in treatment and magical

- practices of the East Slavs. *Visnyk Cherkas'koho universytetu Seriya «Istorychni nauky» (Bulletin of Cherkasy University. Historical Series)*, 3, 26-33 (in Ukr.).
2. *Ukrainian spells* (1993). In M.N. Moskalenko (Ed.). Kiev: Dnipro (in Ukr.); *Mythology. Articles for mythological encyclopaedias* (2014). In A. Hrygoryan (Ed.). Moscow: Yazyki Slavyanskoy Kul'tury (in Russ.).
 3. Fasmer, M. (1987). *Etymological dictionary of the Russian language*: in 4 vol. In B.A. Larina (Ed.). Moscow: Progress. Vol. 4 (in Russ.).
 4. Chubinsky, P.P. (1995). *Wisdom of the ages. Ukrainian folklore in the creative heritage of Pavlo Chubinsky*: in 2 volumes. Kiev: Mystetstvo, Vol. 1 (in Ukr.).
 5. *Field materials by the author*. Vil. Kapustynskogo of the Shpolyansky district of Cherkasy region (in Ukr.).
 6. *Polissya spells (in the records of 1970–1990's)* (2003). In T.A. Agapkina, E.E. Levkievskaya, A.L. Toporkova (Ed.). Moscow: Indrik (in Russ.).
 7. Velmezova, E.V. (2004). *Czech spells. Researches and texts*. Moscow: Indrik (in Russ.).
 8. Recipes of folk medicine, spells against diseases (compiled by Ya.P. Novytskyi, P.S. Efyomenko, V.P. Myloradovych) (1992). *Ukrainian charms*. In O.M. Talanchuk (Ed.). Kiev: Lybid, 32-95 (in Ukr.).
 9. Rybakov, B.A. (1988). *Paganism of the Ancient Rus*. Moscow: Science (in Russ.).
 10. *Secret force of the word (Runes, spells, sorceries)* (1992). In G.B. Bondarenko (Ed.). Kiev: T-vo "Znannya" Ukrainy (in Ukr.).
 11. Makovskiy, M.M. (2002). Semiotics of pagan cults. (Mythopoetical etudes). *Voprosy yazykoznaniiya (Voprosy yazykoznaniiya)*, 6, 55-82 (in Russ.).
 12. Fasmer, M. (1987). *Etymological dictionary of the Russian language*: in 4 vol. In B.A. Larina (Ed.). Moscow: Progress. Vol. 3 (in Russ.).
 13. Gura, A.V. (1997). *Symbols of animals in the Slavic folk tradition*. Moscow: Indrik (in Russ.).
 14. *Ukrainian spells* (1993). In M.N. Moskalenko (Ed.). Kiev: Dnipro (in Ukr.).
 15. *Star water 1993 – Star water (secrets of Polissya healers)*. In V.F. Davydyuk (Ed.). Lutsk: Nadstyr'ya (in Ukr.).
 16. *Field materials by the author*. Vil. Zamenyatnitsa of the Chigirinsky district of Cherkasy region (in Ukr.).
 17. Nesterovskiy, P. (1905). Materials on the ethnography of the Bessarabian Rusyns. *Kiyevskaya starina (Kievskaya starina)*, XCI, 73-125 (in Russ.).
 18. Makovskiy, M.M. (1996). *Comparative glossary of mythological symbolism in Indo-European languages. The image of the world and the worlds of images*. Moscow: Vlosos (in Russ.).
 19. Rakhno, K.Yu. (2008). Gonchar healer in the folklore of the Chernihiv Ukrainians. *Pitanni mastactvaznamstva, etnalohii i faeklarystyki (Issues of art history, ethnology and folklore)*. Institute of Art, Ethnography and Folklore of the National Academy of Sciences of Belarus. In A.I. Lakotka (Ed.). Minsk: Prava i ekanomika, 4, 514-518, (in Belar.).

TEMCHENKO Andriy, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: temchen@ukr.net

COUNTING MYTHOLOGY: “FOUR” AND “FIVE” CONCEPTS IN TRADITIONAL PICTURE OF THE WORLD OF THE SLAVS (BASED ON THE MATERIAL OF HEALING-RITUAL TEXTS)

Abstract. Introduction. *The subject of the space mythology is an important part of the mythological picture of the world, which explains the existence of different concepts of interpretation of its semantics and confirms the relevance of the problem studied.*

Purpose. *Unlike other numbers, the mythology of the semantic pair of “four-five” has not been practically studied. In some articles, there are only fragmentary references to the meaning of these numbers in the mythological picture of the world of the Slavs.*

The study of the mythology of the number is a difficult task, so it is advisable to divide this issue into separate parts. In this aspect, the symbols of geometric figures, in particular the “circle”, “rectangle” and “angle”, make a special interest.

Results. *In the mythological picture of the world, the “four” is the numerical equivalent of Claude Lüvi-Strauss’ “wild / domestic” opposition, as evidenced by the parameters of natural and cultural objects, particularly rounded shapes of trees, lakes, mountains, and rectangular outlines of fields, buildings, and household objects. Association of “cultural” and therefore “correct”, “reliable”, and “wild” - “irregular” and “conflict”, explains semantic logic of dual rites of protection and expulsion of the disease. In the “four sides” protection there is a concentration of force in the centre, which explains the symbols of the cross, icon, and ritual rectangular objects. Instead, the expulsion is accompanied by the rejection of “alien” / “harmful” with further “worldwide” distribution / sending “to the four winds”.*

In contrast to the “space” four, the number “five” is associated with time, as indicated by the five phases of the moon, four of which are visible, and the one is invisible. Invisible state brings down the image of the moon, and hence the five, to the other world. In this case, the five seems to “dematerialize” the four, because it involves the existence of an invisible reality, mixed with transformational and transitive processes. Hence the five objects in protective rites are used as attributes of not destruction, but

disappearance of the antagonist, its transition / return to the invisible state.

The boundary characteristics of the five put it in line with other transitional numbers - seven and twelve, indicating the completeness of the lunar and solar cycles. The invisible state of the fifth element, its association with darkness and death, allows changing the quality of an object, turning it into new, sometimes opposite forms (a wolf turns into a lynx, just as an old man becomes a young one). It is possible that this is the Christian interpretation of the five, which becomes the symbol of the resurrection.

The semantics of the number "five" is important as well in organizing the mythological picture of the world as a sign of a four-dimensional space with a fixed fifth centre. Hence, the five-member organization of sacred buildings, for example pagan pantheons, which visually resemble a pentagram, or residential rectangular spaces with centre in the middle.

Key words: number, Slavs, "four", "five", myth, rite, spells.

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 94(3) «04/14»:37(091)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-26-34

ДРАЧ Оксана Олександрівна,
доктор історичних наук, професор кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

ОСВІЧЕННІСТЬ І ШКІЛЬНИЦТВО У ВІЗАНТІЇ: СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ І ДИДАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

У статті здійснено аналіз розвитку шкільництва й освіти у Візантії. Встановлено, що освіченість розглядали як сутнісну характеристику візантійця і необхідну умову доступу до вищих державних і церковних посад. Доведено, що освіта Візантії представлена різними типами освітніх інституцій, ступенями і формами навчання, в яких відсутня уніфікованість. Особистість вчителя була визначальним чинником змісту навчання. Важливою складовою програми залишилася антична класична спадщина.

Ключові слова: освіта Візантії, дидактика, граматичні школи, риторичні школи, навчально-виховний компонент.

Постановка проблеми. Важливою парадигмою формування цивілізаційної ідентичності давньої України-Руси стало засвоєння нею християнства візантійського (східного) обряду. Долучення населення Русі до надбань церковної православної традиції, зумовило також активне запозичення культурної і освітньої спадщини Візантії, під впливом якої формувалися світоглядні основи «нових людей» – русичів, які досягли успіхів у пізнанні християнської істини. Нині українські науковці і публіцисти переосмислюють наслідки християнізації держави Київськими князями Володимиром і Ярославом. У цьому контексті актуальності набуває поглиблення студіювання візантійської освіти, традиції якої князі прагнули поширити в Русі. Вивчення освітніх підвалин Візантійської цивілізації важливо для розуміння авторитетності освіченої особи в давньоруській державі, давності і стійкості традицій ґрунтовної освіти в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Світова візантиністика представлена розмаїтими дослідницькими підходами і координує наукові студії з історії, права та культури Візантії. Відзначимо чималий внесок французьких науковців (П. Лемерль [1], А. Гю [2]) в розроблення освітньої проблематики Візантійської цивілізації. Традиційно потужні осередки візантиністичних студій діють у Російській Федерації, що успадкували значні надбання радянського візантинознавства. Щодо останнього відзначимо тритомне академічне видання «Культура Візантії» з розділами, присвяченими візантійській освіті за авторства З. Г. Самодурової [3]. Шкільне повсякдення візантійців розкрито в роботі візантиніста Г. Г. Літаврину [4]. Окремі (І. В. Кривушин) звертаються до вивчення конкретних аспектів історії візантійської освіти [5].

Українська візантиністика доби незалежності представлена ґрунтовними напрацюваннями харківського дослідника С. Б. Сорочана, докторська дисертація якого присвячена історії торгівлі Візантії IV – IX ст. [6]. Важливим напрямом діяльності професора ХНУ ім. В. Н. Каразіна стала підготовка дидактичної літератури з історії Візантії, де подано матеріал щодо навчання й освіченості в державі [7]. Маємо відзначити продуктивні кроки щодо творення спільного інформаційного поля української візантиністики, однією з форм якого став проект візантиністичного сайту «Василевс. Українська візантиністика» [9]. Активізація діяльності національного комітету візантиністів виявилася в проведенні Всеукраїнської наукової конференції «Українська візантиністика: минуле, сучасний стан та перспективи розвитку» (21 травня 2018 р., м. Київ). Утім доповіді з освітньої тематики на ній не були представлені.

Отже, попри поступ української візантиністики питання розвитку освіти у Візантії донині не набули належного висвітлення. Відсутні також спеціальні наукові розвідки, присвячені розвитку школи й освіти Візантії. З огляду на вищезазначене спробуємо заповнити виявлену лаку.

Метою нашої статті є вивчення сформованих підходів до освіченості і шкільництва у Візантії крізь призму суспільних настроїв, очікувань і дидактичних завдань.

Виклад основного матеріалу. Для Візантії (Візантійської (Ромейської) імперії) протягом усієї характерно загалом позитивне ставлення до грамотності, яке втім варіювалося залежно від епохи і прошарків населення. Соціально-професійні групи керувалися власними засадами щодо рівня необхідних знань і навчальних дисциплін, якими варто оволодіти нащадкам.

У візантійському вимірі освіта завжди була необхідною умовою доступу до вищих державних і церковних посад, отже забезпечувала соціальне просування наполегливих представників середніх і нижчих верств. Дослідниками доведено, що у Візантії не було соціальних обмежень на отримання освіти. Навчальні заклади могли відвідувати всі, хто бажав і мав можливість учитися. Серед учнів наявні вихідці з усіх соціальних верств візантійського суспільства: цивільної і військової знаті, провінційної аристократії, церковної еліти, торговоремісничих кіл і селян [10, 46]. Прагнення надати нащадкам знання «еллінської і християнської мудрості» зафіксовано в різних соціальних групах. Можливість зробити кар'єру на державній службі домінантний спонукальний мотив візантійців віддавати дітей до школи. Водночас ментальні установки різних соціальних і професійних груп щодо рівня освіченості власних нащадків формували як загальну суспільну атмосферу щодо грамотності, так і конкретні поведінкові стратегії родин в імперії.

Для більшості народу освіченість дітей була нездійсненою мрією. Пересічні візантійці знали, що грамотність не завжди вела до добробуту, але водночас її розглядали як гарантію від злиднів. Рівень освіти і терміни підготовки визначали, керуючись суто практичними міркуваннями: дитину віддавали на навчання професії, сподіваючись у подальшому на її допомогу родині, чи залежно від фінансових можливостей батьків. Приміром, коли Михайл Пселл досяг п'яти років, на сімейній раді вирішили надати йому тільки початкову освіту, а потім навчати ремеслу. Тільки наполегливі благаання грамотної матері Феодотії, яка помітила неабиякі здібності сина, виправили ситуацію [4].

Винятково утилітарний підхід до освіти нащадків є типовим у добу Середньовіччя. Такими ідеями наповнений візантійський культурний простір, суспільні норми і поведінкові настанови в родинах і освітніх інституціях. Зокрема, поширена приказка оповідала про моряка, який навіює синові думку, що граматики йому потрібна, а риторика ні: вивчення першої дозволяє стати писарем, другої – не дає нічого. Щоправда, праця переписувача-нотаря (граматика) державної канцелярії чи в приватної особи була не такою легкою і прибутковою. М. Пселл, який юнаком розпочав кар'єру асикрита (рядовий писар палацової канцелярії) зауважував, що нотаря можна назвати фракійським бідняком [11, 203]. Утім, народна мудрість відобразила загалом позитивне ставлення щодо розширення соціальних перспектив для старанних вихідців з низів завдяки освіченості.

Водночас у суспільстві побутувала думка про те, що простолюдинам, зайнятим фізичною працею, студіювати науки не тільки не потрібно, але і шкідливо. Про це відверто зауважив пізньовізантійський філософ Йосип Ракендіт, який сам походив із бідної родини [11, 334]. Наголосимо, що подібну ідею прихильники консерватизму в освіті будуть

висловлювати навіть у модерну добу: в умовах контрреформ 1880-х рр. у Російській імперії [12, 86, 194].

Не останню роль у виборі вектору освітньої підготовки нащадків відігравали матеріальні розрахунки рідних. Зокрема прості візантійці віддавали перевагу навчанню дітей музиці і співу, ніж вивченню грамоти, оскільки участь у хорі певної церкви уможлилювала пристойну винагороду.

Отже, отримання гарної освіти давало шанс юнаку зробити кар'єру на державній службі, зайняти почесне становище в суспільстві, а також гарантувало кращі умови життя. Здобувши освіту, вихідці з простолюду могли покращити власний соціальний статус: стати духовними особами, воєначальниками, чиновниками, нотарями, писарями, бібліотекарями, вчителями тощо. Прикметно, що серед візантійців побутувало переконання важливості Божої допомоги в усіх починаннях нащадків, про яку наполегливо благали. Захоплюючись знаннями М. Пселла, візантійська принцеса Анна Комніна відзначила, що вершин ученості йому вдалося досягти не лише завдяки природному розуму, обдарованості і наполегливості, а й щоденним молитвам його матері перед образами в церкві [13, 234].

Для візантійського суспільства, як і для Середньовічного Заходу, характерна амбівалентність оціночних суджень, чого не позбавлена і сфера освіти. Багато еретиків взагалі виступали проти навчання освітнім азам, грамотіїв таврували «фарисеями» й уникали їх. Утім подібне ставлення до грамотності у Візантії рідкість. Зазвичай такі установки були наслідком життєвих невдач, озлоблення проти корумпованих чиновників, які перетворювали власну освіченість на інструмент свавілля і насильства.

Письменник Михаїл Аплухир у одному з монологів зазначив про те, що немає користі від наук: каменярь, язикатий швець і торгаш, який не може зліпити двох слів, живуть, не знаючи бідності, а вчений мудрець – у злиднях, оскільки розум на ринку не продаси [11, 434]. Таких нарікань учених осіб на власну долю зберіглося чимало, проте набагато більше вони залишили справжніх панегіриків освіти і наукам.

Вище згаданий Ракендіт, уродженець Ітаки, «одягнений у лахміття», пішки вирушив до Константинополя, щоб здобути освіту в столичних ерудитів. Високо цінував освіченість, обізнаність у світських і божественних науках воєначальник Кевкамен. Повчаючи сина, він радив йому навчати дітей, переконував старанно читати корисну літературу, оскільки це збагачує знаннями, покращує мовлення і професійність стратига. Тільки постійно читаючи, людина може багато пізнати. Обмеженість знань, на думку Кевкамена, зумовлена небажанням питати і навчатися [14, 132-133, 154-157, 210-213].

У багатьох промовах, звернених до учнів, М. Пселл закликав до вивчення еллінської мудрості, яка допомагає пізнавати таємниці природи, збагачує мову, знайомить із філософією, що дає можливість визначити найбільш важливе і корисне. Михаїл Гліка в праці, написаній у в'язниці, доводив необхідність здобуття освіти, «щоб ніколи не потонути в безодні невігластва», а також аргументував істинність афоризму «навчатися аж до старості і ставати смиренним» [11, 245]. Обізнаність у світських і християнських науках Анна Комніна вважала неодмінною умовою підготовки імператорів, полководців, державних діячів [13, 42-43].

Протягом усієї історії Візантійської держави виявляється симбіоз античних і християнських принципів, що позначилося і на педагогічній практиці. Основу освітньої підготовки становив неподільний навчально-виховний комплекс, що від елементарного курсу (читання і рахування) через середній рівень (граматику, риторику, логіку, математику, астрономію, фізику) підводив до вищого ступеня, репрезентованого філософією і богослов'ям. Прикметним було те, що церква, маючи власних риторів, філософів, істориків, продовжувала навчати клір за працями Демосфена, Фукидіда й Арістотеля.

Характеризуючи освіту Візантії, маємо наголосити, що вона представлена різними типами освітніх інституцій, ступенями і формами навчання, в яких відсутня уніфікованість, а предметна спеціалізація вчительської праці швидше виняток, ніж правило. Публічні школи у Візантії, в основному, – приватні і платні. Типовими були школи одного вчителя, який викладав чи одну чи кілька дисциплін. По суті, особистість педагога ставала визначальним чинником змісту і форми навчання, а від його особистої долі залежало функціонування закладу. За таких умов навчальний процес визначали широта знань і сфера інтересів провідного вчителя. У разі, якщо наукові уподобання викладача концентрувалися

навколо однієї чи кількох дисциплін, його школа набувала спеціалізованого характеру. Приміром знані візантійські педагоги (енциклопедисти) володіли фундаментальним знанням, викладали весь цикл наукових дисциплін, у такий спосіб репрезентуючи в одній особі сучасний університет [5, 22].

Окрім того візантійська освіта вирізнялася різноманітністю форм і методів навчання. Варіативність корелювалася з освітнім ступенем закладу: чим вище був останній, тим більше виявлялося навчальне різноманіття і водночас зменшувалася його регламентованість. Маємо констатувати, що наступність освіти мала місце не на рівні освітніх інститутів, а на рівні особистостей. Фактично візантійська освіта представляла не мережу навчальних інституцій, а персоніфікований простір діяльності окремих педагогів. Всі, хто навчав і вчився, знали один одного, якщо не особисто, то завдяки друзям чи роботі. Тісні контакти в просторі візантійської освіченості, які зберігалися протягом багатьох десятиліть, були беззаперечними [15, 112].

Уряд Візантії усвідомлював потребу в освічених людях на державній службі і прагнув шляхом підвищення освітнього рівня населення зміцнити «національну єдність» у часи небезпеки. Водночас такі тенденції не становили послідовну політичну практику щодо освітньої сфери. Можновладці надавали фінансову підтримку освітнім закладам за бажання. Водночас вони жодним чином не втручалися у внутрішні справи шкіл, плин освітнього процесу, форми і зміст навчання. У разі, якщо самі високопосадовці вдавалися до викладання, вони діяли не як представники двору чи церкви, а винятково як приватні особи. Педагогічна діяльність ставала способом самоствердження політиків-філософів, але вона жодним чином не була формою контролю держави над освітою [5, 27].

Заклади початкової освіти організовували в основному приватні особи, інколи при церквах і монастирях. Приміром, отроком М. Пселл відвідував початкову школу при Нарсійському монастирі, яка функціонувала й у XII ст. В освітніх закладах при церквах і монастирях учнів навчали клірики і ченці з метою підготовки кадрів нижчого духовенства винятково для релігійних потреб. У таких школах зазвичай училися діти особливо релігійних батьків. У джерелах початкові навчальні заклади позначені школою чи школою грамоти, а викладачі – дидасками, педотривами, педагогами, граматистами [3, 386].

Державних освітніх інституцій елементарного рівня у Візантії було обмаль. Прикладом є школа для сиріт і дітей бідняків при церкві апостола Петра, попечителем якої був патріарх. Імператорська родина патронувала школу при сирітському притулку св. Павла. Анна Комніна зауважила, що серед вихованців закладу було чимало чужинців. Під час уроку діти стояли чи сиділи навколо вчителя, який на межі XI – XII ст. навчав учнів читати, рахувати, каліграфії і основ логіки [13, 486].

Нерідко освітні ази (читання, лічба) діти здобували в колі сім'ї, де педагогами виступали батьки, чи запрошений учитель. За усталеною традицією першим учителем в аристократичних родинах став родич чи особа, наближена до сім'ї. Таким для Никифора Григори був його дядько з боку матері митрополит Іоанн Іраклійський, якого він називає у своїй праці «першим після Бога піклувальником з дитинства» [16, 8]. Домашня форма навчання набула поширення у Візантії в умовах занепаду міської культури перших століть її історії і зберегла значущість як у добу комніновського Відродження, так і за Палеологів. Затребуваність домашнього навчання в заможних родинах зумовлена не тільки передачею вчителем певного обсягу знань, а й власного творчого досвіду, формування особливої моральної й інтелектуальної атмосфери в ході педагогічної взаємодії. Роль учителя в житті освіченого візантійця була досить суттєвою, що підтверджує постійне згадування в автобіографічних екскурсах поряд з батьками й імена своїх педагогів.

Навчання дітей елементарної грамоти зазвичай починалося в шість – дев'ять років і тривало протягом двох – трьох років. Зокрема, Феодор Студит і Афанасія Егінська приступили до навчання в сім років, Андрій Критський, Григорій Декаполіт – вісім років, Давид Митиленський – дев'ять років. Утім, були й винятки: Михаїл Пселл займався з педагогами з п'яти років, Стефан Новий – з шестирічного [1, 99].

Для більшості учнів освітня підготовка завершувалася в дев'ять – дванадцять років. Наступним шаблем для отроків ставало оволодіння конкретним фахом. Зокрема Ілля Молодий у дванадцять років розпочав навчання на ремісника, Михаїл Пселл – у десять років.

У дійсності здобути початкову освіту (навчитися читати, рахувати, трохи писати і розбиратися в Псалтирі) вихідцям з низів у Візантії здобути було непросто. Тогочасні доку-

менти окреслюють значну частину населення – олігограммати, тобто «малограмотні», а також – аграммати – «неграмотні», які не вміли ні читати, ні писати. Неграмотність у сільській місцевості була переважаючою. Приміром, у селі Монтайю 77% осіб, які підписали документи в XIII ст., були неграмотними [7, 192]. Прикметно, що серед них усі жінки селища. Чимало неписьменних було в містах (у Смирні – 38%), у тому числі серед сановників і полководців незначного походження. Підтвердженням цього факту є документи, під якими замість підпису можновладця стоїть хрест. Зокрема Костянтин VII повідомляє, що командувач флотом, який згодом став імператором, Роман I Лакапін (920–944) був неписьменний [4]. Пояснення такого стану шкільництва вбачаємо в тому, що протягом ранньовізантійського періоду зникли громадські заклади освіти, які функціонували в містах і великих селищах у добу еллінізму. Наслідком чого стала недоступність початків грамоти пересічним візантійцям. У кращому становищі були діти із заможних і знатних родин, які мали можливість здобути початкову підготовку вдома під керівництвом запрошених педагогів.

Для бажаних розширити освіту початкова школа, яка надавала учням засадничі знання і навички, ставала лише першим ступенем до подальшого навчання. Заклади підвищеного типу – школи граматики, риторика і філософа функціонували в основному Константинополі, який набуває ролі освітнього і культурного центру імперії. Так житіє Костянтина Кирила – апостола слов'ян – повідомляє, що син поважного і заможного військового чиновника у Фессалоніках не міг здобути середню освіту в місті – другому за чисельністю в імперії і змушений був відправитися до столиці для студювання Гомера, геометрії, діалектики, риторики і арифметики, астрономії, музики та інших еллінських мистецтв. Засновник афонського чернецтва Афанасій, який народився у Трапезунді (925 р.), після завершення початкової школи не зміг продовжити навчання на батьківщині. Він прибув до Константинополя, де і здобув бажану освіту [1, 257]. Саме у столиці імперії навчалися Іоанн Мавропод, Костянтин Лихуд, Михайл Пселл та інші видатні візантійці.

По завершенню початкового навчання підлітки аристократичного походження зазвичай вирушали до Константинополя чи іншого міста для продовження освіти під керівництвом учених, авторитетних у певній галузі знань. Приміром, Георгій Акрополіт за наполяганням покровителя його родини імператора Іоанна Дуки студював математику і риторику у Федора Екзаптеринга, логіку – у Никифора Влеммиди. Уже згадуваний Никифор Григора навчався риториці під керівництвом патріарха Іоанна Гліки, астрономії – Феодора Метохита [16, 9]. Наголосимо, що кожний учень вважав обраного ним ученого найвидатнішим у своїй галузі.

В агіографічних пам'ятках подекуди згадано осіб, які отримали знання граматики в своєму регіоні, що наводить на думку про функціонування в провінції граматичних шкіл. Проте заклади риторів і філософів діяли винятково в Константинополі. Окрім того дослідники використовують матеріал, який стосується столичних навчальних інституцій IX – XII ст. Про освіту більш раннього періоду інформують джерела, в яких переважно відзначено рівень освіченості і виховання героя, а не їх інституційний вимір. Водночас сама наявність високоосвічених осіб у Візантії до IX ст. дає підстави для твердження про функціонування в Константинополі закладів середньої освіти, організованих приватними особами, які пропонували бажаним ґрунтовну підготовку.

За типом організації середні школи у Візантії були як церковними, так і світськими (приватні, державні). Навчання в приватних школах було платним. Заклади середньої освіти готували кадри цивільної і церковної адміністрації, державного і місцевого апарату управління. Навчалися переважно юнаки віком від 10 – 12 до 16 – 17 років. До XII ст. у школах Візантії не було дівчат.

До першої третини X ст. зазвичай у візантійській школі був один учитель (пайдатес / дидаскал), якому допомагали кілька кращих учнів-репетиторів (екритуга). Викладачі об'єднувалися в професійні гільдії, в яких діяла корпоративна домовленість не переманювати учнів. Дидаскали отримували плату від батьків учнів. Утім заробітки були досить скромними. З часом організаційна структура середніх навчальних закладів ускладнювалася, формувалася предметна спеціалізація викладачів, а напрями діяльності шкіл санкціонувала державна влада.

Безперечно ґрунтова освіта у Візантійській імперії була обов'язковим етапом соціалізації для нащадків вищих прошарків. На думку А. Гію, продовжити навчання в середній

школі могли учні незалежно від соціального походження, але перевагу мали діти цивільних, військових, церковних посадовців, великих власників і багатих торговців [2, 323]. Водночас охочих відправити нащадків на навчання у такі заклади було чимало, оскільки здобуті знання відкривали випускникам доступ до адміністративної кар'єри.

Попит на ґрунтовну шкільну освіту зумовив розширення в Константинополі мережі навчальних закладів високого рівня підготовки з різних дисциплін. Знаковим стало повернення до столиці видатного вченого Лева Математика у 20–30-х рр. IX ст. і його призначення професором (коштом держави) до школи при церкві 40 мучеників севастійських, де він викладав перед призначення архієпископом у Фессалоніки. Збереглися відомості про ще один навчальний заклад при церкві св. Апостолів, в якому, на думку Ф. Дворніка, вчителював просвітитель слов'ян Костянтин-Кирило після повернення з місіонерства. Ця школа функціонувала протягом тривалого часу, а на межі XII – XIII ст. набула значного розквіту. Вона включала два відділення: на першому вивчали предмети тривіуму, на другому бажані здобували підготовку з арифметики, геометрії, музики, фізики і медицини. Прикметним у закладі було те, що студенти навчалися самостійно, обговорюючи кожне питання шкільного курсу [3, 389]. Богослов'я в школі не викладали, що дає підстави схарактеризувати навчальний заклад як такий, що спеціалізувався на студіюванні вільних мистецтв.

Візантійська модель освіти в умовах наявності неподільного навчально-виховний комплексу, змістовна і методична складова реалізації якого суттєво залежала від діяльності окремих педагогів, утім передбачала деякі загальні риси шкільних програм. По-перше, домінантною була орієнтація на спадщину класичної (еліністичної) науки і літератури. Учні навчали на основі антологій і хрестоматій античних текстів. Панівною була ідея досконалості досягнень античності, отже, на думку візантійських мислителів, їм лишалося тільки підсумувати напрацювання минувшини. Сенсом освітньої підготовки визначали прилучення молоді до античного знання, яке розглядали як засадниче.

По-друге, студіювання класичного знання підпорядковувалося досягненню уможливної, а не практичної мудрості. Візантійські педагоги розглядали освітній процес як сходження до розуміння Бога, світу і власного місця в ньому. Вищою навчальною дисципліною була філософія / богослов'я. Жодна з решти наук не мала самостійної цінності, оскільки розглядалася як етап на шляху до справжнього знання. Поділ навчально-виховного курсу на тривіум і квадрівіум у Візантії не був таким чітким, як на Заході. Це не означало, що практичні знання з астрономії, математики, геометрії та географії не були важливими. Утім, здобуваючи їх, візантієць завжди прагнув більш суттєвішого – пошуку загальних принципів людського буття.

По-третє, консерватизм візантійської педагогіки визначив пріоритетний акцент на вивченні дисциплін філологічного циклу. Основу викладання становила риторика, яка орієнтувалася винятково на образи грецького красномовства. Риторичні школи користувалися особливою популярністю в Візантії.

Навчальний компонент початкової освіти включав так звані попередні науки (ази грамоти): учнів навчали читати, писати, рахувати і основам граматики. Подекуди дітей оглядово знайомили з основами світської і церковної історії. Важливою навичкою початкового ступеня був спів.

Методи викладання лишалися незмінними. У навчанні дотримувалися принципу послідовності засвоєння матеріалу – від простого до складного. Як і в античні часи, грамоті навчали буквоскладовим методом з обов'язковою хорвою вимовою вголос. Учні поступально освоювали літери, склади, потім цілі слова. Склади і тексти проговорювали хором і завчали напам'ять. Панували мнемонічні способи навчання, оскільки розмовна мова у Візантії суттєво відрізнялася від класичної грецької, яку вивчали в школі і якою були написані навчальні тексти (Гомер та ін.), Псалтир і життя святих. Писали на церах – провощених дощечках, які поміщали на коліна. Рахувати навчали технікою лічби за допомогою пальців і суглобів, а також абака.

Змістовий компонент початкової освіти поступово зазнав суттєвих змін. Якщо в ранньовізантійський період основу навчання становили твори Гомера та античних авторів, і вчителі тільки частково зверталися до християнських текстів, то в період піднесення Візантійської імперії (друга половина VII – XII ст.) пріоритет надано книгам Священного писма, вибраним агіографічним текстам і працям отців церкви.

Щонайперше учні студіювали Псалтир – найбільш поширену навчальну книгу у візантійській школі, з якої вивчали напам'ять псалми. Знання Псалтиря було загальнообов'язковим і необхідним для всіх. Поеми Гомера і байки Езопа продовжували вивчати, проте в навчальному процесі вони стають другорядними.

Навчальна програма середньої школи представляла варіант семи вільних мистецтв із двома складовими (дві четверці). До першої входили граматики, риторика, діалектика і поетика, до другої – арифметика, геометрія, музика, астрономія. Більшість учнів оволодівала дисциплінами першої частини.

У середніх навчальних закладах домінував катехізичний метод. Вивчаючи текст, учень задавав по ньому питання вчителю. Метою кожного коментаря було засвоєння моралі, задля чого педагог часто алегорично інтерпретував текст. Для досягнення навчальних цілей педагог читав тексти, давав зразки тлумачення, відповідав на запитання, організовував дискусії. Учні вчилися цитувати на пам'ять, робити переказ, коментар, описи (екфрази), імпровізації (схеми) [4].

Риторика була пріоритетною дисципліною для підготовки ораторів і фахівців епістолярного жанру. На заняттях вихованці складали бесіди прозою на кшталт Демосфена, писали вірші, присвячені персонажам Гомера, готували листи, панегірики.

Головним способом здобуття знань було читання, тому школярам доводилося чимало студіювати книги. Окрім цього вони мали самостійно дістати потрібну навчальну літературу. Наприкінці навчального тижня вчитель разом зі старшим учнем перевіряли знання школярів. Учні, які не показали належних знань, отримували фізичне покарання.

Студіювання іноземних мов не входило до програми візантійської школи. Така програма була досить значущою, оскільки всі міста імперії були космополітичними, щонайперше Константинополь. У X ст. із програм була виключена латинь і все, що було пов'язане з «варварським» Заходом. Інтерес до іноземної літератури відроджено лише в XIII ст., коли почали перекладати наукові праці з латини, перської і арабської [2, 326].

Останні роки підготовки в школах підвищеного типу проходили за аналогією наукового семінару, а навчальна функція педагога мінімізувалася до організатора дискусії. Така вільна форма навчання відповідала поглядам і життєвим принципам пізньовізантійських гуманістів. Інколи навчальні заклади об'єднувалися з так званими «театрами» – гуртками послідовників певного інтелектуала, заняття в яких ґрунтувалися на принципі «автодидаскалії» (самоосвіти). Вочевидь школа підвищеного типу на певному етапі розвитку могла набути ознак «наукової школи». Основними видами занять у «театрах» були обговорення листів кореспондентів (відомих гуманістів), публічні диспути, характер яких відображено в сатиричному діалозі Никифора Григори «Флорентій, або Про мудрість» [5, 31].

Пошанування вчителя у Візантії було настільки всеосяжним, що часто екстраполювалося вдячними учнями і на вчителів свого вчителя. Справою честі учні вважали підготувати працю, яка прославляла вчителя. Так, Никифор Григора підготував життєпис Іоанна Іраклійського. Другому вчителю – Феодору Метохиту – Григора написав надгробне слово [16, 10].

Висновки. У Візантійській імперії освіта реалізовувала важливі соціальні завдання. Перш за все, вона була дієвим каналом «вертикальної циркуляції» еліт, тобто формою індивідуальної соціальної мобільності. Освіта лишалася відносно доступною, тільки фінансові проблеми могли завадити здібному індивіду набути її. Решта перешкод – станові, етнічні, статеві чинники не були суттєвими, оскільки серед видатних діячів Візантії завжди наявні вихідці з нижчих верств і жінки. За відсутності жорсткої регламентації шкільництва у Візантії, зміст і структура освітньої програми закладу були зумовлені особистими уподобаннями конкретного педагога, а отже набували характеру авторської школи.

У Візантії суспільна цінність освіти була набагато вищою, ніж на Заході. Освіченість розглядали як сутнісну характеристику *homo byzantinus*, ознаку особливого соціального і духовного статусу і навіть як критерій моральності. Бути візантійцем означало стати носієм культури і знання. Неосвіченість сприймали як ознаку варварства. Ставлення візантійців до освіти завжди було важливим елементом доктрини культурної винятковості. В освіті населення Візантійської (Ромейської) імперії вбачало ту цінність, яка вирізняла їх від решти народів. Шкільне навчання для ромейів було засобом культурної і національної ідентифікації, способом виживання у ворожому і мінливому світі.

Список використаної літератури

1. Lemerle P. *Le premier humanisme byzantin*. Paris, 1971. 326 p.
2. Гийу А. Византийская цивилизация / А. Гийу. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — С. 323.
3. Самодурова З.Г. Школы и образование / З.Г. Самодурова // *Культура Византии. VII % вторая половина XII в.* / под. ред. З. В. Удальцовой. % М.: Наука, 1989. % С. 366-400.
4. Литаврин Г. Воспитание и образование в Византии // Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. СПб.: Алетея, 1999. — Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/12_1/it/avrin_03.htm#7
5. Кривушин И. В. Византийское образование при Палеологах / И.В. Кривушин // *Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков. Сборник статей и материалов* / отв. ред. Н. В. Ревякина. — Иваново, 1995. — С. 20-33.
6. Сорочан С. Б. Византия IV – IX веков.: Этюды рынка. Структура механизмов обмена / С.Б. Сорочан. — Харьков: Майдан, 2001. — 476 с.
7. Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: учебное пособие / С.Б. Сорочан. — Харьков: Майдан, 2011. — 944 с.
8. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С.Б. Сорочана, Л. В. Войтовича. — Львів: Априорі, 2011. — 880 с.
9. Василевс. Українська візантиністика. URL <https://byzantina.wordpress.com/www/>
10. Самодурова З. Г. Социальный состав учащихся Византии VII-XII вв. / З. Г. Самодурова // *Византийский временник*. — Т. 52. - Москва : Наука, 1990. — С. 35-46
11. Памятники византийской литературы IX – XIV веков. Сборник / отв. ред. Л.А. Фрейберг. — Москва: Наука, 1969. — 480 с.
12. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: монографія / О.О. Драч. — Черкаси: Вертикаль, 2011. — 532 с.
13. Анна Комнина. Алексиада / пер., комент. Я. Н. Любарского. 2-е изд. СПб. 1996. — 703 с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/komn.php
14. «Советы и рассказы» Кевкамена. Сочинение византийского полководца XI века / перев. Г. Г. Литаврина. — М.: Наука, 1972. — 742 с.
15. Поляковская М. А. К характеристике византийской образованности: учителя и ученики [Электронный ресурс] / М.А. Поляковская. 1987. — С.111-120. — Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2570/2/adsv-23-11.pdf>
16. Никифор Григора. История ромеев / пер. с греч. Р. В. Яшунского. — СПб.: Своё издательство, 2013. — Т. 1.— 477 с.

References

1. Lemerle, P. (1971). *Le premier humanisme byzantin*. Paris (in Fren).
2. Guillou, A. (2005). *Byzantine civilization*. Yekaterinburg: U-Faktoriya (in Russ.).
3. Samodurova, Z.G. (1989). Schools and education. *Culture of Byzantium. 7th % second half of the 12th cent.* In Z.V. Udaltsova (Ed.). Moscow: Science, 366-400 (in Russ.).
4. Litavrin, G. (1999). Upbringing and education in Byzantium. *How the Byzantines lived*. St. Petersburg: Aletheia. Retrieved from http://krotov.info/libr_min/12_1/it/avrin_03.htm#7(in Russ.)
5. Krivushin, I.V. (1995). Byzantine education during the times of the Palaiologos. *Traditions of education and upbringing in Europe in the 11th – 17th centuries*. Collection of articles and materials In N.V. Revyakiya (Ed.). Ivanovo, 20-33 (in Russ.).
6. Sorochan, S.B. (2001). *Byzantium in the 4th – 9th centuries: Sketches of the market. Structure of exchange mechanisms*. Kharkov: Maidan (in Russ.).
7. Sorochan, S.B. (2011). *Byzantium. Paradigms of life, consciousness, culture: tutorial*. Kharkov: Maidan (in Russ.).
8. *History of Byzantium. Introduction to studies about Byzantium* (2011). In S.B. Sorochan, L.V. Voytovych (Ed.). Lviv: Apriori (in Ukr).
9. Vasilevs. Ukrainian studies about Byzantium. URL <https://byzantina.wordpress.com/www/> (in Ukr).
10. Samodurova, Z.G. (1990). Social composition of Byzantium students in the 7th – 12th centuries. *Vizantiyskiy Vremennik (Vizantijskij Vremennik)*, 52, 35-46 (in Russ.).
11. *Monuments of Byzantine literature of the 9th – 14th centuries*. Collection (1969). In L.A. Freyberg (Ed.). Moscow: Science (in Russ.).
12. Drach O.O. (2011). *Women's higher education in the Russian empire in the 2nd half of the 19th century – early 20th century*. Cherkasy: Vertical (in Ukr).
13. *Anna Komnene. Alexiad* (1965). In Ya.N. Lyubarskyi (Ed). Moscow: Science. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/komn.php (in Russ.).
14. “Advice and stories” of Kevkamen. *Composition of the Byzantine commander of the 11th century*. In G. G. Litavrin (Ed.). Moscow: Science (in Russ.).
15. Polyakovskaya, M. A. (1987). *On the characteristics of Byzantine education: teachers and students*. Retrieved from <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2570/2/adsv-23-11.pdf> (in Russ.).
16. *Nicephorus Gregoras. Roman History*. (2013). In R.V. Yashunskyi (Ed.). St. Petersburg: Svoe izdatelstvo, (in Russ.).

DRACH Oksana, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

EDUCATION AND SCHOOLING IN BYZANTIUM: PUBLIC EXPECTATIONS AND DIDACTIC TASKS

Abstract. Introduction. *An important paradigm for formation of the civilizational identity of the ancient Ukraine-Rus' was the accepting Christianity in the Byzantine (Eastern) Rite. In this context, the advanced study of Byzantine education, traditions of which the princes of Kiev wanted to spread in Rus', becomes more important.*

Purpose. *Ukrainian scholars prepared extensive research on the history of social and economic processes in Byzantium, as well as didactic literature on the history of Byzantium, where the heritage of the postmodern humanitaristics was used. However, the development of education in Byzantium has not been properly covered in the scientific literature yet.*

Results. *In the Byzantine sense, education has always been a requirement for accessing top public and church positions, thus it ensured social promotion of persistent representatives of the middle and lower strata.*

Byzantine education was represented by different types of educational institutions, degrees and forms of study, in which there was no uniformity. The schools with one teacher were typical, in which the teacher taught one or more subjects. The personality of the teacher was the determining factor in the content and form of study, as well as the long-term functioning of the institution. Most children obtained primary education. Secondary education institutions operated in Constantinople and large cities.

The basis of educational training in Byzantium was an inseparable educational complex, which from the elementary course (reading and counting) through the middle level (grammar, rhetoric, logic, mathematics, astronomy, physics) reached the higher level, represented by philosophy and theology. The ancient classical heritage remained an important part of the curriculum.

Conclusion. *Education was taken as an essential characteristic of the Byzantine, a sign of a special social and spiritual status, and even as a morality criterion. Being a Byzantine meant to become a bearer of culture and knowledge. The attitude of Byzantines to education has always been an important element of the doctrine of cultural exclusivity.*

Key words: *Byzantine education, didascaloses, grammar schools, rhetorical schools, educational component.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 343.25:340.15(37)|(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-34-40

БОЛКВАДЗЕ Вахтанг Зурабович,
студент IV курсу ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: vahtyal@yandex.ua

СМЕРТНА КАРА В ОСМИСЛЕННІ ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЮРИСТІВ

На основі аналізу кримінального законодавства Візантійської імперії, також коментарів до нього відомого каноніста XII ст. Феодора Вальсамона визначено ставлення церкви і правників щодо застосування смертної кари. Встановлено тенденцію до загальної гуманізації кримінального візантійського права. Доведено, що позиція візантійського юриста фактично містить відмову від смертної кари як виду кримінального покарання взагалі, що не відповідає ні релігійним, ні теоретичним, ні практичним цілям скарання.

Ключові слова: *законодавство Візантійської імперії, візантійські юристи, кримінальні покарання, смертна кара, Ф. Вальсамон.*

Постановка проблеми. *У сучасному світі наявні держави, які відмовилися від смертної кари, водночас є країни, де досить активно її застосовують. Прикметно, що в обох групах держав не вщухають суперечки між противниками і прихильниками кари смертю. У дискусіях беруть участь не тільки юристи, а й політики, філософи, соціологи, економісти, письменники, представники різних конфесій тощо. Особливої значущості набуває правова політика сучасних, перш за все європейських держав, що стосується використан-*

ня смертної кари як вищої і виняткової міри покарання. В країнах Євросоюзу розгорнуто потужну кампанію щодо усунення інституту покарання смертю зі складу правових систем світу як такої, що не відповідає основним цінностям цивілізованого суспільства і порушує засадничі права людини і громадянина.

Позбавлення життя людини, яка порушила певні норми (наприклад, звичай кровопімсти), відомо задовго до виникнення держави. Разом з тим історія кримінального права цивілізованого світу, за винятком окремих періодів, свідчить про генезу щодо обмеження його застосування. До нині в спеціальній літературі усталено, що вперше проблему смертної кари було актуалізовано італійським філософом Чезаре Беккарія в роботі «Міркування про злочини і покарання» (1764) [1]. Завдання нашого дослідження полягає у спробі віднайти паростки гуманізації страти в правових системах Середньовіччя, зокрема Візантії.

До феномену візантійського права зверталось чимало вчених, мислителів і політичних діячів, оскільки Візантійська імперія стала зразком розвитку інститутів права і державності країн Європи та Близького Сходу. Розроблене у Візантії цілісне вчення про державу і право стало фундаментом, своєрідним еталоном для становлення української правової культури, а політико-правові інститути суспільства ромеїв після прийняття Руссю християнства зумовили рецепцію теоретичних засад і принципів функціонування. З огляду на це наукове узагальнення певних аспектів історії візантійського права набуває актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення і розвитку інституту смертної кари в кримінальному законодавстві Російській імперії цікавили найвизначніших представників історико-правової думки. Найбільш повно проблема розроблена в кінці XIX – початку XX ст. у працях М. Д. Сергеевського, О. Ф. Кістяківського, М. П. Загоскіна, Л. С. Белогриць-Котляревського, М. М. Гернета тощо [2]. Першою спеціальною вітчизняною роботою про страту стала монографія професора О. Ф. Кістяківського «Дослідження про смертну кару» (1867), що не втратила наукового значення і понині [3]. У цьому контексті дослідники звернулися до вивчення історії візантійської держави і права. Серед них зазначимо, зокрема, Д. І. Азаревича, А. П. Каждана, І. П. Медведєва, Г. Г. Літаврїна, Ю. А. Кулаковського, О. Е. Липшиць, Д. М. Петрушевського, З. В. Удальцову, Ф. І. Успенського [4–8]. Утім у сучасній українській історико-правовій думці наявні лише поодинокі звернення до цієї проблематики [9].

Мета розвідки полягає у вивченні на підставі аналізу правових пам'яток підходів до тлумачення смертної кари візантійськими юристами.

Виклад основного матеріалу. Запровадження смертної кари на світанку європейської цивілізації в систему кримінального права як одного з головних її інститутів мало епохальне значення. Цим касували архаїчний звичай кровопімсти з його вакханалією безперервних убивств і взаємознищення родів, усували первісний анімістичний «комплекс Еринії». З того часу держава перебрала обов'язок – найповніше задовольнити почуття помсти і водночас зупинити ескалацію вбивств: викупна страта відтоді стала справою держави [10, 7].

Утім держава швидко набралася смаку до кримінальної репресії, розповсюдивши його на широкий спектр правопорушень, часом досить незначних, а також виявила надзвичайну винахідливість у можливих способах виконання покарання. Класичним взірцем державного етапу розвитку ідеї відплати в поєднанні з метою залякування було римське кримінальне право, де роена *caritatis* означала перш за все смертну кару в її страшному розмаїтті, про що оповідав у сентенціях римський юрист Павло [11]. Навіть у випадках, коли роена *caritatis* замінювали альтернативними видами покарань, пов'язаними з втратою свободи і громадянських прав, вона означала умовну, «політичну» смертну кару. Смертна кара виходить на перший план і де-факто стає роена *ordinana*.

Поширення християнства суттєво не змінило ситуацію, оскільки церква, апелюючи до відомих біблійних приписів (Кн. Быт. 9, 6; Кн. Исх. 21.12-17; 22.18), а також до вчення апостола Павла, який стверджував, що влада «не просто так носить меч» (Посл. к римлян. 13.4), аж ніяк не оскаржувала законність страти. Від св. Кипріяна до Августина збереглися тексти, підкріплені соборними постановами, автори яких не сумнівалися, що світська влада не тільки може, а й повинна застосовувати право карати на смерть.

Аналізуючи позицію церкви в питанні про культивування страти, наведемо приклад з української історії. Оповідуючи про судову реформу Володимира Хрестителя, яка мала

статі відповіддю держави на збільшення розбоїв, літописець у «Повісті временних літ» повідомляє: «І почастишали розбої, і сказав єпископ Володимир: «От побільшало розбійників, чому не караєш?» Він же відповів: «Боюся гріха». Вони ж сказали йому: «Ти поставлений Богом на кару злим і на милість добрим. Тобі належить карати розбійника, але після встановлення вини» [12]. Оскільки цей випадок датується християнським періодом правління Володимира (після 988 р.), дослідники вбачали в ньому спробу грецького духовенства запровадити в Русі дію візантійського кримінального права, «прищепити до руської дійсності страту розбійників, визначену Кормчою книгою» [2, 17, 23]. Незважаючи на спроби пояснити введення в Русі смертної кари «зростанням класових протиріч», прагненням «страатами припинити розбої чи зменшити їх кількість» [13, 80], вважаємо, що одне не суперечить другому: грецьке духовенство могло скористатися зростанням розбійництва як приводом розповсюдження дії «візантійського закону» щодо християнізованої Русі. Чи мали єпископи на увазі конкретну норму, зафіксовану Кормчою, що передбачала за розбій повішення на дереві, як припускав професор І. П. Загоскін, достеменно не відомо. Утім варто наголосити, що в цьому випадку літописець подав позицію церкви щодо смертної кари.

Відзначимо, що у «злочинах» проти релігії церква дотримувалася подібної тактики. Щоправда, припинення гонінь на християн зумовило більш обачніше звернення до смертної кари в справах релігії, яку зарезервували тільки щодо віровідступників і манихей, що належали до розряду *сгімен publicum*. Водночас за бажання, а також в умовах теологічної та історичної невизначеності статусу таких «делінквентів» під ці категорії можна було підвести будь-яку ересь, що і робили протягом Середньовіччя [4, 24]. Посилення партнерства держави і церкви Заходу в церковному судовому процесі призвело до визрівання класичної форми «аутодафе», а багаття від іскри, спричиненої «актом віри», палали протягом багатьох століть у державах германо-романського світу.

На християнському Сході церква лишалася в рамках давньохристиянської покаючої дисципліни, непоодинокі декларувала відмову від можливості «умивати руки» через передавання еретика державній юстиції. Феодор Студит, приміром, нагадуючи про те, що жоден церковний канон зроду ні для кого не передбачав покарання смертю чи навіть бичуванням, висловив фундаментальний аргумент на користь незастосування страти еретиків: адже в цьому випадку їх позбавляють будь-якої можливості покаятися – конфесійний варіант юридичної проблеми незворотності покарання смертю [8, 457]. Держава, таким чином, не могла особливо розраховувати на допомогу церкви, і мала боротися з ересями (павликіанами, богомилами) власними засобами, без необхідного ідеологічного, а почасти й юридичного обґрунтування. На думку Г.-Г. Бека, протягом середини IX – XV ст. у Візантії відбувся єдиний «еретичний процес», що підпадає під категорію «аутодафе», жертвою якого став спалений на багатті богомил Василій [14].

Щодо «цивільних» злочинів візантійське кримінальне законодавство не лишалося незмінно суворим. Дійсно, воно успадкувало від Риму весь «арсенал» кримінальних покарань, зафіксувавши їх у Дигестах і кодексі Юстиніана. Водночас розпочалася їх адаптація в аспекті подальшого обмеження та пом'якшення, як зазначено в Екклзії, «в душі більшого людинолюбства» і «милосердя» [15].

Важливіше відзначити загальну «гуманізацію» кримінального візантійського права. Певним чином дивно звучить поняття «гуманізація» щодо «пенального» титулу Еклоги, прикметна риса якого – широта масштабів тілесних і пов'язаних з каліцтвом покарань (вірогідно в кримінальному праві ісаврійців відображено звичаєве право, за яким злочинця карали втратою тієї частини тіла, якою було скоєно злочин). Утім, незважаючи на варварську жорстокість, подібні покарання законодавці могли розглядати в контексті проголошених «виправлень у душі більшого людинолюбства»: адже вони, за звичай, були заміною страти. Навіть у випадках, коли за ті чи інші правопорушення в Екклзії зберігалася смертна кара (інцест між близькими родичами, гомосексуалізм, умисний підпал, отруєння з летальним результатом, чари, вбивство, розбій), простежується тенденція відмови від особливо жорстоких способів страти (повішення, спалення і т.д.) [15]. Саме до кримінально-правової частини Еклоги (до 17-го «пенального» титулу, який становить 1/5 частину її обсягу і 1/3 загальної кількості статей) вживано поняття «філантропії», хоча підняті в преамбулі питання належать до проблематики мети й ефективності покарань. На думку

проф. С. Трояноса, Еклога представляє першу законодавчу пам'ятку, пенітенціарна система якої чітко і недвозначно передбачала обидві основні цілі покарання – слугувати засобом справедливого скарання за заподіяну шкоду (спокутування провини) і засобом залякування (превентивна функція покарання) [8, 478].

Незважаючи на спроби відмови від запровадженої в Еклозі системи покарань і спроби реабілітації смертної кари (щоправда з обмеженням свободи судді у виборі способу здійснення страти: виключно «смерть від меча», тобто відтинання), до яких вдавалися пізніше (в Додатках до Еклоги, в Еклогадії, в Приватній Поширеній Еклозі), цей новий дух імперського кримінального права зберігся і був результативним. Зокрема, візантійське законодавство почало забороняти тортури як такі, що суперечать інституту «філантропії», частково були еліміновані покарання смертю і в законодавстві імператорів македонської династії, приміром у Василіках Льва VI [16, 53; 5, 61]. Нині кримінальне право Ісагоги, Прохирона і Василік ще недостатньо вивчено. Разом з тим перші спроби зроблено самими візантійцями, зокрема відомим каноністом XII ст. Феодором Вальсамоном.

«Досконалий законотворець» і «світило юриспруденції» – так Ф. Вальсамон оцінений своїми сучасниками. Певною мірою звертається до напрацювань Вальсамона і сучасна наука, про що свідчать програми колоквиумів з історії канонічного права XII ст. Водночас, як зауважив І. П. Медведев, донині поза увагою дослідників залишилося тлумачення візантійським правником Ф. Вальсамоном поняття кримінального покарання, у той час як висловлені ним ідеї знаменували якісні зрушення в питанні застосування смертної кари [8, 468].

Розглянемо запропоновані Ф. Вальсамоном підходи на прикладі його коментаря до розділу 25 Номоканона «Про кліриків-відступників, жерців, чарівників, чорнокнижників, астрологів, числогадателів, віщування, отрути й амулети». Після посилання на відповідні церковні канони (62-й апостолів, 1 і 2-й Анкірського собору, 36-й Лаодикійського собору, 73-й св. Василія) Номоканон містить «текст», в якому наведено добірку цитат із стародавніх римських законів, запозичених переважно з дев'ятої книги 18-го титулу кодексу Юстиніана, що трактують питання дозволених і недозволених видів магії, а також санкцій за останні, серед яких фігурують спалення, конфіскація майна, заслання, відтинання. Знайшовши цей «пакет законів» і звіривши їх з відповідними статтями Василік (В. 60.39.22–25) [17], Вальсамон виявив розбіжності в тексті двох пам'яток. При цьому правник звернув особливу увагу на ті зміни, які доцільно було б трактувати в дусі «більшого людинолюбства».

Зокрема, заміну спалення порушників заборони віщувати за допомогою жертвоприношень покаранням «мечем» і більш суворого виду заслання для підбурювачів до цього менш суворим, Вальсамон схильний тлумачити в тому сенсі, що «стародавні закони змінилися в більш людинолюбний бік і вже не так жорстко викладені в ревізії (маються на увазі Василіки. – В. Б.), як раніше». І хоча такого роду «прогрес», на думку сучасних дослідників, виглядає досить сумнівним (Нарбеков, приміром, взагалі не бачить «великої різниці між викладом кодексу і Василік»), саме він дав привід Ф. Вальсамону запропонувати власну концепцію кримінального покарання і свою позицію в питанні про смертну кару [18, 310].

«На підставі постанов, поданих у тлумаченні цього розділу, зауважимо, якщо за Дігестами і Кодексами, які діяли до реформи, під кримінальне покарання підводили і спалення, і відтинання, і повішення, то автор оновлення царських законів і укладач Василік не прийняв цього і у викладених у Василіках постановах Кодексу не помістив цих трьох покарань». З огляду на це Ф. Вальсамон рекомендував не звертати уваги на вміщені в I титулі VII книги (60-а книга Василік) закони, які суть Дигести і окреслюють, що кримінальне покарання є і спалення, і відтинання, і повішення [19]. Аргументує він свою позицію так: оскільки пізніші постанови (Кодекс Юстиніана), де це викладено, не прийняті, то Дигести і поготів. Ф. Вальсамон рекомендує розглянути більш пізні закони, що містяться в розділі 39 (титулі 39 книги 60 Василік), а не на Дигести, які втратили своє значення на підставі давності.

Також на підставі цього розділу Ф. Вальсамон зауважує, що як не прийняв імператор того, щоб кого-небудь піддавали спаленню, так не прийняв він усікновення і відтинання халдеїв і магів, що замінено покарання триманням у кайданах. Зазначимо, що вчений каноніст готував коментар за дорученням візантійського імператора Мануїла Комніна, за якого смертна кара взагалі не застосовувалася. За свідченням Є. Солунського, Мануїл пом'якшував присуди, що передбачали страту, замінюючи її скаліченням. Водночас імпе-

ратор домагався більш суворого і неухильного виконання решти покарань, зокрема для вбивць, окреслюючи неприйнятність поблажливого ставлення до них, навіть тих, які скористався правом притулку, і фактично висуваючи принцип невідворотності покарання [8, 477].

Зауваживши вищезазначене, а також те, що відтинання, спалення, отруєння, побиття камінням, скидання в прірву, є не кримінальним покаранням, а нелюдським убивством (кримінальна кара – це вигнання, осліплення, відсікання руки та інше, що дає злочинцю час для каяття шляхом видалення винного і завдяки тривалості покарання), Ф. Вальсамон констатував, що в разі певні закони Василік суперечать викладеному науковому підходу, так це Дигести, і вони не повинні мати сили. Адже узаконено, що постанови (Василік) вищі за Дигести, у разі вправнення дечого щодо одного предмета, і що за законами і всіма новелами маємо тлумачити закони в дусі більшого людинолюбства і, керуючись цим, встановлювати присуд вини.

З огляду на вищевикладене Ф. Вальсамон не дивується, що собор у Константинополі за днів святійшого патріарха Михайла (II Куркуаса) Оксіта (1143–1146) ухвалив і доручив спалити богомилів. Оскільки про закони тоді, природно, не було й мови, тим більше що богомили, неухильно тримаючись своєї ересі, заздалегідь обирали спалення як страдництво [18, 312]. Будучи обізнаним, що жоден церковний канон ніколи не допускав кари, а церковний закон взагалі не містить тілесних покарань, а застосовує їх закон цивільний, Ф. Вальсамон висловлював подив, яким чином собор ухвалив таке рішення. Візантійський юрист констатував, що відсікати еретиків від тіла християн навчені, а карати їх так і не навчилися; але затятих варто передавати під дію цивільного закону, і присуд має виносити світська влада.

Таким чином, аналіз фрагментів коментарів Ф. Вальсамона до розділу 25 Номоканона дає підстави констатувати досить розвинену систему уявлень у візантійських юристів про основні принципи кримінального права. По-перше, відзначимо наявність принципової відмови від ототожнення кримінального покарання, зокрема, найвищої кари, зі смертною карою, заміна останньої спектром альтернативних видів поправних кар. Тим самим задовольняли запити новітньої прогресивної криміналістики: вищу міру в «ієрархії покарань» не повинні займати над міру люті кари, оскільки важливо було зберегти співмірність між злочинами і покараннями. У разі, якщо буде вчинено особливо «небезпечний і жадливий злочин», а найвищу кару вже використано для менш тяжких злочинів [20, 62].

По-друге, позиція візантійського знавця канонів фактично містить відмову від смертної кари як виду кримінального покарання взагалі, що не відповідає ні релігійним, ні теоретичним, ні практичним цілям скарання. За традицією Ф. Вальсамон віддає належне позиції церкви в цьому питанні: він за передачу злочинців для покарання світській владі відповідно до «цивільних законів». Утім «цивільний закон» він ототожнював з Василіками, де запропоновані законодавством попередніх століть покарання смертю були частково еліміновані.

Погоджуємося з думкою професора Г.-Г. Бека, що Ф. Вальсамон вочевидь не пов'язує з переданням церквою еретика державі для скарання ніякого права церкви вимагати визначеного виду покарання, як на це претендували західні церковні інквізиційні суди [14, 53]. Над «певним видом покарання» візантійський юрист не мав на увазі страту, бо, окресливши її «нелюдським убивством, а не кримінальним покаранням», він визначив і свою позицію щодо проблеми, яку нині відома правозахисна організація «Міжнародна амністія» визначає словами: «Коли вбиває держава».

Висновки. Незважаючи на традиційну аргументацію знавця візантійського канонічного права Ф. Вальсамона проти смертної кари, продуктивною видається думка про переваги ізоляції злочинця від суспільства і «тривалість покарання», за що ратують і сучасні аболіціоністи, вважаючи, що в цьому випадку забезпечується достатня і повторювана насиченість покарання. Унікальним для Середньовіччя вважаємо міркування Вальсамона про недовірність, отже неправомірність і недоцільність смертної кари, висловлені вченим з приводу справи зі спаленням богомилів.

Безсумнівно Вальсамон не розвинув своїх поглядів з цих питань, утім загальний вектор його умонастрою проглядається досить чітко. Вищевикладене дає підстави характеризувати візантійського юриста XII ст. як попередника апостола новітнього аболіціонізму

італійського юриста XVIII ст. Чезаре Беккарія, праця якого «Про злочини і покарання» спричинила переверот у поглядах цивілізованого людства на проблему смертної кари. Констатувати, що в 28-му розділі трактату Беккарія («Про смертну кару») «вперше розум і почуття поєдналися в безумовному засудженні страти», на нашу думку, допускати неточність: це вже було у Візантії.

Список використаної літератури

1. Чезаре Беккарія. О преступлениях и наказаниях / пер. с итал. – К.: Ин Юре, 2014. – 240 с
2. Загоскин Н. П. Очерк истории смертной казни в России / Н. П. Загоскин. – Казань: Университетская тип., 1892. – 102 с.
3. Кистьяковский А. Ф. Исследование о смертной казни / А. Ф. Кистьяковский. – К.: Универ. тип., 1867. – 281 с.
4. Азаревич Д. И. История византийского права / Д. И. Азаревич. – Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1877. – Т. II. – 176 с.
5. Каждан А. П. Василики как исторический источник / А. П. Каждан // Византийский временник. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – Т. 14. – С. 56-66.
6. Липшиц Е. Э. Несколько замечаний о Василиках как источнике / Е. Э. Липшиц // Византийский временник. – М.: Наука, 1958. – Т. 14. – С. 76-80.
7. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии IX–XI вв.: историко-юридические этюды / Е. Э. Липшиц. – Л.: Наука, 1981. – 246 с.
8. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи / И. П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 2001. – 576 с.
9. Омельчук В. Судові повноваження Церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії [Електронний ресурс] / В. Омельчук. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Omelchuk_Volodymyr/Sudovi_povnovazhennia_Tserkvy_ta_kanonichni_pokarannia_u_Vizantiiskii_imperii.pdf
10. Зелинский Ф. Идея возмездия в античной трагедии и жизни / Ф. Зелинский // Русская мысль. – 1912. – №. XI. – С. 1–46.
11. Моммзен Т. История Рима [Електронний ресурс] / под ред. С. И. Ковалева, Н. А. Машкина. – СПб.; Ювента, 1997.
12. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, В. В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с. <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar04.htm>
13. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. М.: Юрид. лит-ра, 1988. – 176 с.
14. Beck H.-G. Actus Fidei Wege zum Autodafii. Munchen, 1987. 72 p. (In
15. Эклога: Византийский законодательный свод VIII века / пер. Е. Э. Липшиц. М.: Наука, 1965. – 228 с.
16. Ahrweiler 3. LSidologie politique de l'Empire byzantin. P., 1975. P. 53. Not. 2.
17. Basilicorum Libri LX, Series A / Ed. 3. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal. Groningen, 1988. Vol. VIII. P. 3009.
18. Нарбеков В. Номоканон Константинопольского патриарха Фотия с толкованием Вальсамона. Ч. 2: Русский перевод с предисловием и примечаниями. – Казань: Универ. тип., 1899. – разд. паг.
19. Дигести [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest48.shtml>
20. Решетников Ф. М. Беккарія. М. Юрид. лит-ра, 1987. – 128 с.

References

1. (2014) Cesare Beccaria. About crimes and punishments. Kiev: In Yure (in Russ.)
2. Zagoskin, N. P. (1892). An outline of the history of the death penalty in Russia. Kazan: University print. (in Russ.)
3. Kistyakovskiy, A. F. (1867). The study on the death penalty. Kiev: University print. (in Russ.)
4. Azarevich, D. I. (1877). History of Byzantine Law. Yaroslavl: Type. G.V. Falka. Vol. II. (in Russ.)
5. Kazhdan, A. P. (1958). The Basilicas as a historical source. *Vizantiyskiy vremennik (Byzantine Tempus)*. Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 14, 56-66. (in Russ.)
6. Lipshits, E. E. (1958). A few remarks on the Basilicas as a source. *Vizantiyskiy vremennik (Byzantine Tempus)*. Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 14, 76-80. (in Russ.)
7. Lipshits, E. E. (1981). Legislation and jurisprudence in Byzantium IX-XI centuries: historical and legal studies. Leningrad: Science. (in Russ.)
8. Medvedev, I.P. (2001). Legal culture of the Byzantine Empire. St. Petersburg: Aleteya. (in Russ.)
9. Omel'chuk, V. (2013). The judicial powers of the Church and canonical punishments in the Byzantine Empire [Electronic resource]. – Access mode: http://shron1.chtyvo.org.ua/Omelchuk_Volodymyr/Sudovi_povnovazhennia_Tserkvy_ta_kanonichni_pokarannia_u_Vizantiiskii_imperii.pdf (in Ukr.)
10. Zelinsky, F. (1912). The idea of retribution in the ancient tragedy and life. *Russkaya mysl' (Russian thought)*, XI, 1-46. (in Russ.)
11. Mommsen? T. (1997). History of Rome. In S.I Kovalev, N.A Mashkin (Ed.). St. Petersburg; Juventa. (in Russ.)
12. The Tale of Bygone Years: Chronicle (On the Hapat List) (1990) [Electronic resource]. Translation from Old Russian V. V. Yaremenko. Kyiv: Soviet writer. – Access mode: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar04.htm> (in Ukr.)
13. Sverdlov, M. B. (1988). From the Law of Russian to Russian Pravda. Moscow: Legal literature. (in Russ.)
14. Beck, H.-G. (1987). Actus Fidei Wege zum Autodafii. Munchen. (in Germ.)

15. Ekloga: Byzantine Legislative Code of the VIII Century (1965). Translation E. E. Lipschitz. Moscow: Science. (in Russ.)
16. Ahrweiler, G. (1975). *Les institutions politiques de l'empire byzantin*. Paris. . (in French).
17. Basilicorum Libri LX, Series A. (1988). In G. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal (Ed.). Groningen, Vol. VIII. (in Latin.)
18. Narbekov, V. (1899). *Nomokanon of Constantinople Patriarch Photias with the interpretation of Walsamon*. Vol. 2: Russian translation with preface and notes. Kazan: University print. (in Russ.)
19. Digesty [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest48.shtml> (in Latin.)
20. Reshetnikov, F. M. (1987). *Beccaria*. Moscow: Legal literature. (in Russ.)

BOLKVAÐZE Vakhtang, the student of the Institute of Economics and Law, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: vahtyal@yandex.ua

DEATH PENALTY IN PERCEPTION OF BYZANTINE LAWYERS

Abstract. Introduction. *Today, the legal policy of the modern, first of all European countries, regarding the use of the death penalty as a capital and exceptional punishment becomes more significant.*

Purpose. *It is established in the special literature that for the first time the problem of the death penalty was mainstreamed by the Italian philosopher Cesare Beccaria in his treatise "On Crimes and Punishments". The goal of the article is to find rudiments of humanization of the penalty in the legal systems of the Middle Ages, in particular, Byzantium.*

Results. *Comments to Section 25 of Nomocanon, proposed by Byzantine canonist of the 12th century Theodore Balsamon, have been studied. The legal scholar paid special attention to those changes that it would be advisable to interpret as "greater philanthropy". He formulated his own concept of criminal punishment and his position regarding the death penalty.*

We have to state the highly developed system of representations by Byzantine lawyers about the basic principles of the criminal law. The purpose of punishment in Byzantium was just punishment for harm and intimidation (preventive function of punishment). We note the existence of a principled refusal to identify the criminal punishment, in particular, the capital punishment, with the death penalty. The position of the canonist Balsamon actually contains the abandonment of the death penalty as a form of criminal punishment in general, which does not meet neither the religious, nor theoretical and practical goals of punishment. The Byzantine legal scholar described the death penalty as "inhumane murder, not criminal punishment".

Conclusion. *We consider the thoughts of Theodore Balsamon regarding ineffectiveness, hence the unlawfulness and impracticability of the death penalty, to be unique for the Middle Ages. The opinion of the Byzantine lawyer about the advantages of isolation of the criminal from the society and the duration of punishment seems to be productive.*

Key words: *Byzantine Empire law, Byzantine lawyers, criminal penalties, death penalty, Th. Balsamon.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 903.04(450.342):069.5(477-25) «15/17» ДМИТРИЄНКО Катерина Віталіївна,
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-40-46 магістрантка історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: katyadmitrienko006@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВЕНЕЦІЙСЬКОГО ТЕКСТИЛЮ XV–XVI СТОЛІТЬ НА ПРИКЛАДІ ЗРАЗКІВ З НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ

У статті досліджено особливості текстильного виробництва у Венеції у XV–XVI століттях. Прослідковано умови, що вплинули на розквіт текстильної галузі у Венеції. Зазначено про можливість використання венеційського текстилю XV–XVI століть як джерела, важливого для глибокого розуміння та вивчення історії даного періоду. Текстильне виробництво розглядається як невід’ємна складова історії мистецтв, в контексті чого вперше досліджуються та атрибууються цінні зразки венеційського текстилю XV–XVI століть з Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Ключові слова: *оксамит, шовк, текстиль, тканина, Венеційська республіка, Музей Ханенків.*

Постановка проблеми. Текстильні вироби здавна були присутні в житті будь-якої людини як невід’ємна частина побуту. Окрім того, тканина була засобом для стратифікації суспільства, ознакою заможності та статусу, своєрідною мовою без літер, що дозволяє використовувати текстиль як цінне історичне джерело багатьом сучасним дослідникам. Текстиль став важливим торгівельним товаром, в якому відобразилися зв’язки між різними культурами. Протягом XV-XVI століть Венеційська республіка була провідним виробником текстилю, а особливо оксамиту в Європі. Поєднуючи азійські впливи з європейською текстильною традицією, венеційці створили неповторні технології та орнаменти, що зробило тканину їх виробництва бажаною як у Європі, так і на Сході, а також серед заможних венеційців, які прагнули придбати найрозкішніші зразки місцевого виробництва.

У контексті розвитку європейського текстильного виробництва недослідженими є українські колекції тканин. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків зберігає надзвичайно цінні зразки венеційського текстильного виробництва, що не були вивчені дотепер, а тому їх дослідження надзвичайно актуальне в контексті глобального переосмислення візуальних джерел як важливих ресурсів для вивчення світової історії.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на відсутність досліджень з теми серед вітчизняних науковців, маємо великий доробок праць європейських та американських науковців. Через специфіку теми велика кількість досліджень проводиться музеєзнавцями, дослідниками музейних текстильних колекцій. Чимало цінних подробиць про виготовлення оксамитів у різних містах Італії опублікували науковці Галереї костюму, що у Флоренції. Дослідникам вдалося вивчити особливості продукції того чи іншого міста, що допомагає визначити місце та час походження текстильних зразків [1].

Вивчення міжнародних зв’язків, торгівельних контактів та обмінів текстилем є особливо важливим аспектом дослідження. Такі праці, як “Interwoven Globe. The worldwide textile trade, 1500-1800” [2], що складаються з есе кількох дослідників, містять необхідну для дослідження текстилю інформацію про особливості торгівельних зв’язків, що забезпечували обмін тканинами в зазначений час.

Публікацію, присвячену винятково особливостям венеційського текстильного виробництва та моди “Ремесло и мода в Венеции в XIII - XVIII веках” [3], було видано завдяки дослідженням науковців кількох венеціанських музеїв. Певні дослідники звертаються до вивчення оксамитового текстилю у контексті ширших тем, до прикладу виробництва шовку та його впливу на встановлення контактів між цивілізаціями, важливій ролі шовкових виробів в історії багатьох народів. Такі питання піднімаються в публікації “Silk” Марі Шосер - провідної дослідниці історії текстильної галузі [4]. Таким чином, текстильне виробництво, а головним чином виробництво тканин у XV-XVI століттях є предметом для вивчення серед відомих європейських та американських науковців, на противагу вітчизняній науці.

Метою нашої статті є вивчення недосліджених дотепер цінних зразків венеційського текстилю XV-XVI століть з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, які в подальшому можуть також стати візуальним джерелом для науковців та важливою пам’яткою європейського мистецтва в Україні.

Виклад основного матеріалу. Текстильні колекції в найвідоміших музеях світу набувають нового, глибокого смислу як пам’ятки візуального мистецтва, а також важливе історичне джерело, яке, будучи присутнє в повсякденному житті будь-якої людини “увібрало” у себе неймовірну кількість значущої для сучасних дослідників інформації про минулі епохи. Європейські та американські колекціонери кінця XIX - початку XX століття купують цінні зразки західноєвропейського текстилю, як і інші предмети ужиткового мистецтва [5; 7]. Відомі поціновувачі та збирачі світового мистецтва - Богдан та Варвара Ханенки не були винятком. До нашого часу у фондах Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, що у Києві, знаходиться близько 87 текстильних зразків, придбаних подружжям, більшість з яких атрибутовуються до італійського виробництва XV-XVIII століть. З архівних документів стало відомо про списання зі зберігання музеєм великої кількості тканин у XX столітті, через відсутність художньої цінності [6; 44]. Загалом, на сьогодні музей зберігає 285 зразків західноєвропейського текстилю, проте, на жаль, про обставини появи деяких з них у колекції наразі майже нічого не відомо. Через особливості певних тканин, про які йтиметься нижче, вдалося визначити, що вони були створені

у Венеційській республіці у XV-XVI століттях. У контексті дослідження варто детальніше ознайомитися з розвитком венеційського текстильного виробництва.

З XIII століття ткацтво стало одним з провідних ремесел Венеції. Місто припинило активно імпортувати східний текстиль і зосередилося на розвитку власного виробництва. Першими зразками для місцевих ткачів були тканини з Ірану та Сирії, що з Візантії потрапляли на Адріатичне узбережжя [7; 43]. У 1265 році уряд Венеції видав документ про правила Гільдії ткачів (*Arte dei Samiteri*), що стала першою ткацькою гільдією у місті [8; 110].

У першій половині XIV століття до Венеційської республіки та інших італійських міст переїжджають ткачі з міста Лукка, через політичні негаразди 1309-1320 років. Майстри з Лукки мали значний досвід у шовкоткацтві, як у виготовленні ниток та прядінні, так і у торгівлі текстилем. І хоча відомості хронік щодо кількості переїжджених різняться, дослідники вважають, що професійні майстри з Лукки неабияк збагатили знання венеціанців. Завдяки цьому з XIV століття у Венеції розпочалося піднесення шовкового виробництва, а особливо оксамиту, на якому спеціалізувалися приїжджі з Луки ткачі. До 1347 року у місті з'явилася окрема гільдія ткачів оксамиту, що носила назву (*Veluderi*). Навчені ткачі, красильники ниток, виробники металевої нитки, спеціалісти у виготовленні оксамиту - усі вони належали до однієї, текстильної справи, проте відносилися до різних професійних гільдій. Учням доводилося навчатися близько восьми років перед офіційним прийняттям до згаданих професій. Якість нитки, фарбників та фінального продукту суворо контролювалося професійними організаціями, а також місцевим правом. Навіть у малих кількостях заборонялося використовувати котонові та льняні нитки у виробництві оксамиту [9, 18].

Саме венеціанські оксамити – ворсисті тканини, виготовлені з шовкової нитки, стали надзвичайно популярними серед місцевих, а також закордоном. Венеціанські ткачі спеціалізувалися на виробництві багато орнаментованих тканин високої якості, переважно із золотими та срібними нитками. Отже, оксамитова тканина виготовлялася, як правило, з шовкових ниток, а її особливістю стало вкриття лицьової сторони (частково, або повністю) пучками ворсу. Створення ворсу було можливе завдяки використанню ткачем додаткової основи тканини, що формувалася у процесі ткацтва за допомогою спеціальних стержнів. Надалі частина верхньої основи зрізалася, в результаті чого на поверхні виробу з'являлася “волохатість”. Технологія давала можливість створювати тривимірний ефект на тканині, якщо формувався ворс різної довжини, а частина ниток лишалася не зрізаною. Патерн на виробі міг створюватися як завдяки оголенню основи (в такому випадку найважливішим було використання найкращих шовкових ниток для основи), так і з поміччю ворсової поверхні [10, 83].

У ієрархії шовкових тканин саме оксамит посідав перше місце, а все через навички, необхідні ткачам для його виготовлення: зазвичай, виробник мав навчатися аспектам створення конкретно оксамитового текстилю. Досвідчений ткач міг виготовити до 40 – 50 метрів тканини на рік. З кінця XIV століття венеційський текстиль вже експортували до інших країн Європи та Сходу. Венеційські оксамити активно купувалися в Османській імперії, продавалися на місцевому ринку та разом з флорентійськими вважалися найякіснішими в Європі [9; 57].

В документах XV століття вже згадуються найрізноманітніші види шовкового текстилю, виготовленого у Венеції: *veludi bassi schietti, fondi d'oro e argento, damashi, rasi, lame, canevasse, talette, tabini, ormesini*. Для кожного виду тканини існували усталені параметри довжини, ширини та ваги. У місті було засновано спеціальну організацію – *Corte del Ragano*, яка перевіряла текстиль призначений на продаж. Враховували кількість та якість використаної нитки і фарбника, довжину та ширину виробу. Зразки, виконані досконало, ставали прикладом для подальшого виробництва. Найкращі тканини відмічалися печаткою із зображенням корони. Торговці також позначали текстиль своїми власними штампами [8; 61]. Нажаль, подібні знаки майже не збереглися на тканинах до сьогодні.

На крайці текстильного виробу обов'язково мало бути позначено, яким саме барвником пофарбовано нитки. До прикладу, край тканини, пофарбованої пігментом «лак» (*laccia*), мав бути жовтим. З 1457 року текстиль, при виготовленні якого використовували дорогий червоний барвник «кормес», маркували двома зеленими смужками із золотою ниткою всередині. Аби пофарбувати 300 грамів шовкової нитки, майстрам необхідно було використати близько 800 грамів кормесу [11; 33]. Подібні знаки дозволили атрибуувати зразок з колекції Музею Ханенків та визначити його надзвичайну художню та історичну цінність.

В основі оздоблення текстильного зразку використано мотив гранату, що потрапив до Італії через торгівельні шляхи з Османською імперією і став особливо популярним у текстильному виробництві, особливо між 1420-1550 роками. Незважаючи на словосполучення “гранатовий орнамент”, в основі візерунку часто використовувалося стилізоване зображення артишоку, ананасу, або лотосу. Проте, саме розкриті плоди гранату із безліччю зерен усередині у християнському мистецтві були символом родючості, надії на безсмертя та Воскресіння [12, 108].

Зразок венеціанського текстилю з гранатовим орнаментом з Музею Ханенків є унікальним. На ньому зберігся своєрідний «підпис» ткачів Найяснішої. З правого боку на тканині розташовано дві зелені смужки із золотою ниткою між ними, що вказує на використання кермесу у якості барвника шовкової нитки.

Як фіксатор кольору красильники використовували сечу. Втім, ставлення до їхнього фаху було таким шанобливим, що, не зважаючи на неприємні запахи, красильні знаходилися у центрі міста. Завдяки контрасту світлих і темних, блискучих і матових ділянок на фрагменті оксамиту яскраво виділяється тканий візерунок. Оскільки червоний оксамит із вплетеною золотою ниткою вважали одним із найдорогоцінніших різновидів венеціанського текстилю, з нього виготовляли пишне літургійного облачення. Однак, патриці та найзаможніші городяни також замовляли одяг із такої тканини. З 15 століття венеціанській текстиль ділився на дві категорії: еталонний (*da parangon*) і бракований (*da navegar*). Останній експортували на Схід, тоді як тканини найвищої якості призначалися для заможних і знатних мешканців Венеціанської республіки та інших європейських країн, або дипломатичних дарунків [8, 79].

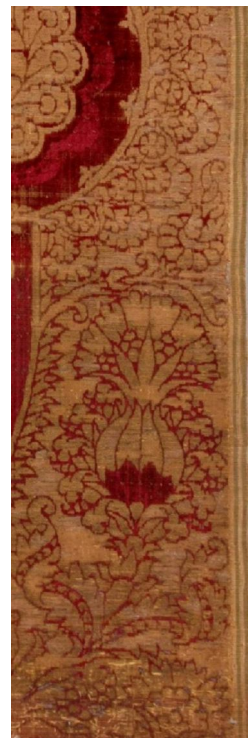
Незважаючи на те, що різні форми гранатового орнаменту завітали до Європи, в тому числі Венеційської республіки з Далекого Сходу, а також від османів, саме венеційські оксамити з подібними візерунками з XV століття надзвичайно цінуються азійськими правителями та елітою, незважаючи на місцевий розвиток текстильної галузі [7, 140]. В такий спосіб популярний гранатовий орнамент було повернено до місць його створення у вигляді коштовної іноземної тканини. Таким чином, обов'язкова позначка, що за венеційськими правилами розташовувалася на краю текстильного виробу та показувала барвник, що було використано для фарбування нитки, дозволила атрибутувати тканину з гранатовим орнаментом з Музею Ханенків, а також знайти підтвердження її цінності як культурної пам'ятки та історичного джерела, беручи до уваги важливу роль, яку грав подібний коштовний текстиль в суспільстві XV - XVI століть.

У ході дослідження музейної колекції, вдалося визначити венеційське походження ще одного текстильного зразку.

Колір для Найяснішої був настільки важливим, що його регламентували законодавчо. Існувала ієрархія кольорів, призначених для одягу венеціанців зрізних верств суспільства. Наприклад, головні державні та військові діячі носили вбрання малинового кольору *crimson*. Його назва також походить від фарбника «кермес». Кольори одягу офіційних осіб відрізнялися залежно від посади і лишалися незмінними до кінця XVIII століття. Таким чином, під час проведення публічних церемоній можна було здалеку визначити значимість того чи іншого учасника [13, 185]. У колекції Музею Ханенків зберігається фрагмент широкої оксамитової тканини, що прикрашена усталеними геральдичними мотивами – короною та шестипелюстковою квіткою, які є символами шляхетності та християнських чеснот.

Фрагмент фігурного оксамиту.
Італія, Венеція, друга пол. XV ст.

Фрагмент фігурного оксамиту. Італія,
Венеція, друга пол. XV ст.

Фрагмент ритого оксамиту.
Італія, Венеція, XVI ст.

Такі широкі смуги із ритого оксамиту, так звані *stola* (або *stole*), у XVI столітті були важливим атрибутом найвищих чиновників Венеціанської республіки. Як елемент своєрідного «дрес-коду», вони відрізняли обраних від решти. Венеціанські сенатори або прокуратори носили таку відзнаку через ліве плече поверх довгої мантиї із широкими рукавами. З подібної тканини шили не лише *stole*, а й червоні сенаторські мантиї та облачення священнослужителів, щоправда у виробництві текстилю для одягу священників, як правило, з орнаменту вилучалася корона [11, 240]. Технологія виготовлення прорізного оксамиту (італійською *alto e basso* – «високий і низький») була досить складною. Орнамент виникав завдяки ворсу різної висоти. У процесі ткання дві нитки основи навивали на прутки різної товщини. Коли сформовані у такий спосіб петельки розрізали, утворювався ворс. Його висота залежала від товщини прутка. Завдяки укрупненому візерунку ці зображення легко було розпізнати навіть здалеку, під час різноманітних міських процесій [8, 233]. Орнамент «сенаторського оксамиту» лишався майже незмінним аж до XVIII століття, а з XVII століття міг іноді з'являтися на портретах венеційської еліти, а не лише сенаторів, як символ знатного походження зображуваного.

Виробництво подібного текстилю не практикувалося іншими містами, що є рідкісним випадком в історії. Як правило, виробники у різних італійських містах могли використовувати схожі ескізи для оздоблення тканини. Окрім того, ткачі часто переїздили до інших міст, аби мати можливість створювати продукцію, подібну до тієї, що виготовляв конкурент. Зразки для орнаментованих тканин нерідко запозичували із творів найвідоміших венеціанських художників, зокрема, Пізанелло та Якопо Белліні. Окрім того, технології виробництва та орнаменти також запозичувалися з іноземних тканин, частіше за все з Близького Сходу, в багатьох випадках непросто з'ясувати точне місце походження того чи іншого текстильного предмету [14, 88]. Подібні випадки також можна прослідкувати на одному зі зразків з колекції Музею Ханенків.

Фрагмент церковного облачення що зберігається музеєм, ймовірно, був частиною широкої стрічки, які називаються *orphreys*, що призначені для носіння поверх пувіалу - елементу католицького церковного облачення, схожого на плащ. Іноді стрічки нашиваються прямо на пувіал [15, 21].

Традиція носіння *orphreys* бере початок близько XII століття. На фрагменті облачення зображено сцену Вознесіння та Коронування Діви Марії, а також ряд подій, про які відомо з апокрифічних текстів, зокрема сцену дарування святого поясу (*Sacro Cingolo*). Угорі Бог-Отець тримає корону, аби увінчати Марію як Царицю Небесну. Ангели оточують Богоматір, а з розкритої труни, що лишилася на землі, виростають лілії – символ чистоти Діви Марії. Напис у медальйоні, що розташований на місці поховання: «ASSUNTAEST» є староіталійським аналогом рядка зі старовинного латинського співу «Assumpta est Maria» («Вознеслася Марія»). Згідно із середньовічною легендою, під час Вознесіння на небеса Марія віддала свій пояс апостолу Фомі. За іншою версією, святий не був присутній під час Вознесіння через місію до Індії, а отже Мати Божа явилася йому, вручивши свій пасок як підтвердження дива. Існує також думка, що лише Фома став свідком Вознесіння Діви Марії. Божа мати дарувала йому пояс як доказ для решти апостолів [16, 201].

У середині XIV століття місто Прато, в якому зберігалася реліквія, підпало під контроль Флоренції. З того часу найвідоміші тосканські художники зверталися до сюжету дарування поясу апостолу Томасу, який став особливо популярним у XV - XVI століттях.

Фрагмент церковного облачення. Італія, XVI ст.

Окрім того, живописці часто ставали дизайнерами шовкових тканин. Оформлення представленої деталі облачення приписують таким відомим живописцям як Сандро Ботічеллі, Доменіко Гарландайо, або Бартоломео ді Джованні. Спеціальні дизайнери шовкових тканин, а також ткачі адаптували дизайни художників згідно з особливостями текстильного виробництва. Через те, що початковий малюнок дещо спотворювався при ткацтві, точно встановити його автора надзвичайно складно. Живописці, як правило, могли продавати свої доробки одразу декільком виробникам шовку. В результаті, деякі дизайни, в тому числі і представлений на стрічці, поширилися серед багатьох текстильних майстрів регіонів Тоскана і Венеція [16, 211]. Незважаючи на те, що в старих інвентарних даних зазначено про венеційське походження предмету з колекції Ханенків, подібні текстильні зразки активно виготовлялися і флорентійськими майстрами. Отже, через поширення даної композиції між ткачами кількох італійських регіонів та за відсутності ознак типово венеційського виробництва, фрагменту церковного облачення поки неможливо встановити [17, 106].

Висновки. Протягом XV- XVI століть венеційські оксамити, без сумніву, вважалися найкращими в Європі. Незважаючи на свою самобутність, текстиль Венеційської республіки все ж зазнав впливів зразків з Далекого та Близького Сходу, трансформували їх та створивши власну неповторну ткацьку традицію. Так як Венеція здавна була торгівельним містом та славилася тісними контактами як з азійськими, так і з європейськими країнами, її прославлений текстиль поширився багатьма регіонами. Окрім того, будучи маркерами статусності, що вміщували певні знаки та символи, зрозумілі венеційцям, тканини є важливим та змістовним джерелом про життя тогочасного суспільства. У контексті текстильного виробництва XV- XVI століть, у процесі дослідження було вивчено кілька тканин зазначеного часу, що зберігаються в Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Недосліджені раніше, вони виявилися надзвичайно цінними зразками італійського текстилю, що нині зберігаються в Україні. У майбутньому ці зразки можуть бути використані для більш поглибленого вивчення міжнародних зв'язків між культурами, поширення певних ідей та традицій у суспільстві та інших міждисциплінарних дослідженнях.

Список використаної літератури

1. Landini R. The Velvets / I Velluti: In the Collection of the Costume Gallery in Florence / Nella Collezione Della Galleria del Costume Di Firenze / R. Landini. - Florence: Edizioni Polistampa, 2017. - 325 p.
2. Peck A. Interwoven Globe: The Worldwide Textile Trade, 1500-1800 / A. Peck. - New York: Metropolitan Museum of Art, 2013. - 350 p.
3. Davanzo P. D. I mestieri della moda a Venezia dal XIII al XVIII secolo / P. D. Davanzo. - Venezia: Mestieri della moda a Venezia, 1998. - 241 p.
4. Schoeser M. Silk / M. Schoeser. - New Haven: Yale University Press, 2007. - 256 p.
5. Cole A. S. Ornament in European Silks / A. S. Cole. - London: Debenham and Freebody, 1899. - 220 p.
6. Архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків: оп. 5, спр. 134, 60 арк.
7. Carboni S. Venice and the Islamic World, 828-1797 / S. Carboni. - New Haven: Yale University Press, 2007. - 374 p.
8. Davanzo P. D. I mestieri della moda a Venezia dal XIII al XVIII secolo / P. D. Davanzo. - Venezia: Mestieri della moda a Venezia, 1998. - 241 p.
9. Fanelli R. Five Centuries of Italian Textiles 1300-1800 : A Selection from the Museo Del Tessuto Prato / R. Fanelli. - Prato: Cassa Di Risparmi e Depositi Di Prato, 1981. - 349 p.
10. Phipps E. Looking at Textiles: A Guide to Technical Terms / E. Phipps. - Los Angeles: Getty Publications, 2011. - 112 p.
11. Marinis F. Velvet: History, Techniques, Fashions / F. Marinis. - Amsterdam: Idea Books, 1994. - 201 p.
12. Lanaro P. At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and on the Venetian Mainland (1400 -1800) / P. Lanaro. - Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2006. - 412 p.
13. Monnas L. Merchants, Princes, and Painters: Silk Fabrics in Italian and Northern Paintings, 1300-1550 / L. Monnas. - New Haven: Yale University Press, 2008. - 408 p.
14. Harris J. Textiles, 5,000 years: an international history and illustrated survey / J. Harris. - New York: H.N. Abrams, 1993. - 320 p.
15. Mola L. The Silk Industry of Renaissance Venice / L. Mola. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000. - 480 p.
16. Antonino S. Tessuti D'arte Italiani: Dal XII al XVIII Secolo / S. Antonino. - Milano: Electa Editrice, 1958. - 239 p.
17. Ling A. Textiles and the Medieval Economy: Production, Trade, and Consumption of Textiles, 8th-16th Centuries / A. Ling. - Oxford: Oxbow Books, 2014. - 232 p.

References

1. Landini R. (2017). The Velvets / I Velluti: In the Collection of the Costume Gallery in Florence / Nella Collezione Della Galleria del Costume Di Firenze. Florence: Edizioni Polistampa; Bilingual edition (in Eng.)
2. Peck A. (2013). Interwoven Globe: The Worldwide Textile Trade, 1500-1800. NY: Metropolitan Museum of Art.
3. Davanzo P. D. (1998). I mestieri della moda a Venezia dal XIII al XVIII secolo. Venezia: Mestieri della moda a Venezia (in It.)
4. Schoeser M. (2007). Silk. New Haven: Yale University Press (in Eng.)
5. Cole A. S. (1899). Ornament in European Silks. London: Debenham and Freebody (in Eng.)
6. Archive of the Bohdan and Varvara Khanenko national museum of arts: des. 5, c. 134, 60 p.
7. Carboni S. (2007). Venice and the Islamic World, 828-1797. New Haven: Yale University Press (in Eng.)
8. Davanzo P. D. (1998). I mestieri della moda a Venezia dal XIII al XVIII secolo. Venezia: Mestieri della moda a Venezia (in It.)
9. Fanelli R. (1981). Five Centuries of Italian Textiles 1300-1800: A Selection from the Museo Del Tessuto Prato. Prato: Cassa Di Risparmi e Depositi Di Prato (in Eng.)
10. Phipps E. (2011). Looking at Textiles: A Guide to Technical Terms. Los Angeles: Getty Publications (in Eng.)
11. Marinis F. (1994). Velvet: History, Techniques, Fashions. Amsterdam: Idea Books (in Eng.)
12. Lanaro P. (2006). At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and on the Venetian Mainland (1400 -1800). Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies (in Eng.)
13. Monnas L. (2008). Merchants, Princes, and Painters: Silk Fabrics in Italian and Northern Paintings, 1300-1550. New Haven: Yale University Press (in Eng.)
14. Harris J. (1993). Textiles, 5,000 years: an international history and illustrated survey. New York: H.N. Abrams
15. Mola L. (2000) The Silk Industry of Renaissance Venice. Baltimore: Johns Hopkins University Press (in Eng.)
16. Antonino S. (1958). Tessuti D'arte Italiani: Dal XII al XVIII Secolo. Milano: Electa Editrice (in It.)
17. Ling A. (2014). Textiles and the Medieval Economy: Production, Trade, and Consumption of Textiles, 8th_16th Centuries. Oxford: Oxbow Books (in Eng.)

DMYTRYENKO Kateryna, student (history of art) Taras Shevchenko National University of Kyiv
e-mail: katyadmitrienko006@gmail.com

FEATURES OF VENETIAN TEXTILES OF THE 15-16 CENTURIES ON THE SAMPLES FROM THE BOHDAN AND VARVARA KHANENKO NATIONAL MUSEUM OF ARTS

Abstract. Introduction. Venetian textile, and especially velvet of the 15th and 16th centuries, became very famous in many parts of Europe and Asia. It is an integral part of textile art, and also an important historical source for researchers.

Purpose. There are many unstudied samples of Venetian textiles on the territory of Ukraine. Nevertheless, the Khanenko Museum keeps incredibly valuable examples of Venetian fabrics that were not previously explored. Thus, the goal is to examine some samples of fabrics from this museum in the context of textile art of the 15-16 centuries.

Results. During the research, the main features of the formation of the textile industry in the Republic of Venice were determined. Weavers from Lucca, who moved to Venice enriched the knowledge of the venetians about the technology of textile art. In addition, since the 12th century Venetian textiles were copying Asian motifs and ornaments that were brought to the republic through Byzantium. Due to strict quality control of fabrics, venetian textiles, and especially velvet, have become one of the best quality in Europe.

During the research, several samples of Venetian textiles from the Khanenko Museum were studied in the context of venetian textile art. One of the velvets, decorated with the motive of a pomegranate, proved to be a very valuable specimen of Venetian fabrics. On its edge was discovered a sign that indicates using of very expensive materials for its production. This sign, first of all, suggests that a very high-quality dye "kermes" was used for painting the fabric, which was very expensive. The second image of velvet from the museum turned out to be part of the clothing, thanks to which the Venetian senators underlined their aristocratic origins. There are only a few such samples in world museums.

Textiles similar to the third explored model could be produced in several regions of Italy, as cartons to silk fabrics were distributed in many weaving workshops. Thus, the origin of the investigated silk fabric has not yet been determined, but, most likely, it was also made in Venice, or in Florence.

Conclusion. Despite its originality, the textiles of the Venetian Republic were nevertheless influenced by samples from the East, transforming them and creating unique designs. Since Venice has long been a trading city and famous for its close contacts with both Asian and European countries, its glorious textiles have spread to many regions.

In the context of the textile production in 15-16th centuries, several samples of tissue of that time, which are stored at the Khanenko Museum, were studied. Unstudied earlier, they have proved to be extremely valuable examples of Italian textiles that are currently stored in Ukraine. In the future, they can be used for a deeply study of international cultural ties, the spread of certain ideas and traditions in society and other interdisciplinary researches.

Keywords: velvet, silk, textiles, cloth, Venetian republic, Khanenko Museum.

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 94 (430) «15»
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-47-53

КОТЛЯРОВ Петро Миколайович,
Доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії мистецтв
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
e-mail: pkotl.univ@gmail.com

МІЖ СОЮЗНИКАМИ І ПРОТИВНИКАМИ: ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. МЕЛАНХТОНА ЗА ЛИСТАМИ ІЗ РЕГЕНСБУРЗЬКОГО РЕЙХСТАГУ

У статті розглядається діяльність Меланхтона на етапі підготовки і під час роботи Регенсбурзького рейхстагу. Увага звертається на психологічні проблеми реформатора в ситуації, коли він не відчував підтримки і розуміння в середовищі протестантського табору. Також розглядається проблема меж компромісу, на який він міг піти Ф. Меланхтон у релігійно-політичній діяльності. Доводиться, що не дивлячись на існуючі в історіографії оцінки Меланхтона, як діяча, що за будь яких умов прагнув психологічного комфорту і компромісів, мислитель керувався чітко визначеними критеріями, які не допускали нехтування ідеями. Дослідження побудоване на епістолярних джерелах.

Ключові слова: Філіп Меланхтон, компроміс, рейхстаг, Реформація, диспут, листи, екуменізм, теологія, гуманізм.

Постановка проблеми. Важливою складовою суспільно-політичних практик відомого реформатора і гуманіста Філіпа Меланхтона (1497-1560) була участь у політично-релігійних заходах загальноімперського масштабу. Попри внутрішні переконання і небажання втручатися в політичні процеси, Меланхтон, однак, неодноразово був змушений виступати в ролі теолога-політика. Нагальна необхідність неодноразово змушувала його покидати університетські аудиторії й брати участь в різноманітних заходах, де вирішувалися як суто німецькі проблеми, так і загальноімперські. Однак функція політика не була притаманна психологічній організації Меланхтона. Вихований у гуманістичному середовищі, знавець грецької, латини та давньоєврейської мов Меланхтон вважав справою життя викладацьку, а не політичну діяльність, до якої він завжди відчував відразу. До цього долучались і проблеми, пов'язані з нерозумінням та відсутністю підтримки своїх одновірців, нехтування політичними лютеранськими лідерами релігійними принципами на догоду політиці. Тому у спробах досягти внутрішнього балансу між власними релігійно-етичними уявленнями та роллю, яка нерідко йому відводилася у політичних іграх, Меланхтон, судячи із джерел, відчував когнітивний дисонанс, як зараз прийнято називати цей стан у сучасній психології. Тому актуальність проблеми полягає у необхідності комплексно дослідити багатоаспектну, часом неоднозначну діяльність Філіпа Меланхтона, якого нерідко називають «батьком екуменізму» і зрозуміти, наскільки далеко міг зайти реформатор у спробах пошуку компромісу в психологічно несприятливих умовах. Це питання важливе з огляду на те, що нерідко Меланхтона у наукових роботах подають як діяча, який легко нехтував ідеєю заради компромісу [1, 51; 2].

Аналіз досліджень і публікацій. Дискусія навколо зазначеної проблеми була започаткована ще у XVI ст., коли Меланхтона почали звинувачувати у відході від ідей М. Лютера. Це породило полеміку і, як наслідок, було видано кілька «реабілітаційних» біографій [3, 2]. Сучасні наукові роботи нерідко представляють Меланхтона як вченого-гуманіста, який лише завдяки впливу М./ Лютера вимушено «трансформувався» в реформатора [4, 32].

Питання щодо місця Філіпа Меланхтона у політичних процесах конфесійного століття ставилося дослідниками ще в XIX ст. Однак вивчення цієї проблеми із залученням приватного епістолярю та з урахуванням психології Меланхтона, наскільки нам відомо, ще не проводилось. Дослідники торкалися лише участі реформатора у рейхстагах [5; 6].

Метою даної статті є реконструкція релігійно-політичних практик Ф. Меланхтона на основі приватного листування під час роботи Регенсбурзького рейхстагу 1541 р. Завдання дослідження полягають у розгляді мотивів скликання Регенсбурзького рейхстагу 1541 р.; з'ясуванні особливостей релігійно-політичної діяльності Ф. Меланхтона, його етико-моральної позиції у ситуації, коли він не відчував підтримки із боку своїх соратників; визначенні меж компромісів, які для себе окреслив наш мислитель у контексті психологічних проблем, що були викликані непритаманною йому діяльністю.

Корпусом документів для вирішення поставлених завдань є листи гуманіста, написані до і під час роботи Регенсбурзького рейхстагу 1541 р., а також листи його соратників, друзів та родичів. Використано і кілька промов та трактатів Меланхтона. Наше звернення до листування пояснюється тим, що у листах, як зазначає Л. Репіна, «...закарбований індивідуальний досвід, емоційне переживання і той чи інший рівень осмислення» [8, 345]. До того ж отримані тоді Меланхтоном листи – це не що інше, як фіксація «...погляду збоку», який містить «...так звану об'єктивну інформацію» [8, 345]. Подібний наратив є важливим засобом для реконструкції образу Меланхтона, сконструйованого його сучасниками. Цінність меланхтонівських его-документів полягає ще й в тому, що вони писалися, коли Меланхтону виповнилося майже 45 років. Це вже був зрілий діяч, із цілком усталеними поглядами, життя якого понад 20 років проходило у самому серці Реформації, людина, znana далеко за межами Німеччини, з якою листувалися королі, можновладці, релігійні діячі та відомі гуманісти. Тому ці листи документально фіксують зріз поглядів зрілого мислителя. Вони, отже, доповнюють новими штрихами психологічний портрет Меланхтона. До того ж особистість у его-документах постає не ізольованою, а у взаємодії із соціальним середовищем, з притаманними йому культурними й інтелектуальними традиціями.

Виклад основного матеріалу. Скликання Регенсбурзького рейхстагу 1541 р. було викликане низкою причин. По-перше, Аугсбурзький рейхстаг (1530) і створення Шмалькальденського союзу (1531) змінили політичну ситуацію в Німеччині. На 1536 р. Шмалькальденський союз, до якого також входила Швейцарія, перетворився на важливого політичного гравця, а його діяльність вийшла за межі Священної Римської імперії німецької нації. Союз намагалися залучити до антигабсбурзької боротьби такі країни як Франція та Англія. Створена ж на протигагу союзу Католицька ліга (1538) виявилася не впливовою. У таких умовах імператор Священної Римської імперії Карл V Габсбург (1500-1558) намагався знайти мирне вирішення проблеми у проведенні міжконфесійних переговорів, які б відбулися разом із ґрунтовним релігійним диспутом [9, 146-149].

По-друге, у 1541 р. султан Сулейман захопив столицю угорського королівства Буду. Ця подія не на жарт стурбувала імператора та князів, змусивши католиків та протестантів шукати на певний час примирення і шляхів об'єднання. Проте, як небезпідставно стверджує англійська дослідниця Е. Глізон, протестантські князі хоч і боялися турецької загрози, проте страх перед посиленням особистої влади імператора в разі перемоги над турками, виявився ще більшим [10].

Попри взаємні фобії, європейські володарі були змушені консолідувати свої сили для відповіді Сходу. Ініціатором релігійного диспуту, який передував би створенню політичного союзу, виступив імператор. Подібні диспути вже мали місце в історії Німеччини і відбулися вони фактично напередодні Регенсбурзького рейхстагу – в Хагенау (1540) і Вормсі (1541). Нажаль, диспути виявилися безрезультатними і показали свою неефективність. Проте імператор не залишив спроб використати ще одну можливість. Для цього і був скликаний диспут і рейхстаг у Регенсбурзі.

Рейхстагу передувала ґрунтовна підготовка. Попередньо передбачалося, що на диспуті мали обговорити Аугсбурзьке віросповідання 1530-го р. Для цього 15 жовтня 1540 р. у Регенсбурзі зустрілися представники католиків (Йоганн Гроппер, канонік Кельну і Герхард Вельтвік, імперський секретар) і протестантів (Мартін Буцер і Капіто) для вироблення положень, які мали бути основою для колоковіуму. Головним питанням було розуміння первородного гріха і виправдання. Однак ще до диспуту католицька партія категорично відмовилася від запропонованого алгоритму, що не завадило Буцеру в 1541 р. все ж надіслати чорновий варіант попередньо узгоджених на зустрічі питань протестантському князю курфюрсту Йоахіму Бранденбурзькому із проханням ознайомити з ним протестантських князів і Мартіна Лютера. Цей документ, який складався із 23 статей, згодом отримав назву Регенсбурзької книги. Однак Лютер, прочитавши статті, зауважив, що вони не влаштують жодну зі сторін, а Меланхтон взагалі заявив: це не статті, а гієна, вочевидь, маючи на увазі, що ця міфічна тварина володіє здатністю говорити і спокушати людей до гріха [11, 576]. Отже, ще до початку переговорів вимальовувалася загальна картина взаємного неприйняття.

Табір лютеран мав представляти Філіп Меланхтон, як і 11 років тому на Аугсбурзькому рейхстазі. Його листи з рейхстагу не були офіційними документами. Вони написані до

колег і родичів, нерідко під впливом тих подій, що найбільше хвилювали Меланхтона. Ці враження були переважно негативними, оскільки виникали з розуміння того, що його ім'ям та авторитетом намагаються освятити неприйнятні для нього особисто речі, а також від усвідомлення погано прихованої неповаги до його думки з боку представників влади. До цього також варто додати суб'єктивно відчутну Меланхтоном неефективність політичних лідерів. Все це створювало ефект «утоми» від політики, яка проглядається в листах. А їх за час роботи рейхстагу Меланхтон написав близько 80-ти.

Протестантський табір, як напередодні рейхстагу, так і під час його роботи, не відрізнявся гомогенністю. Курфюрст Саксонії Йоганн Фрідріх, офіційний керівник Шмалькальденського союзу, докладав неабияких зусиль для створення єдності в лавах союзників, проте це було надскладним завданням [12, 301, 321-327]. Дискретність протестантського табору посилювалося ще й тим, що друга особа в керівництві шмалькальденців – ландграф Філіп Гессенський – шукав прихильності імператора, а, отже, виступав радше союзником Карла V, ніж шмалькальденців.

Невизначена поведінка Філіпа цілком пояснюється тим, що на 1540 р. набула розголосу бігамія ландграфа. Цей факт, який змушені були визнати і навіть виправдовувати Лютер і Меланхтон, викликав значне суспільне обурення і гнів імператора, а, отже, змушував ландграфа шукати шляхів примирення з імператором за рахунок відмови від консолідованої політики із протестантами. Наслідком стало підписання таємної сепаратної угоди між ландграфом та Карлом V від 13 червня 1541 р. [13, 254-259, nr. 74]. Закулісна діяльність ландграфа неминуче приводила до непорозумінь і конфліктів усередині лютеран-союзників [12, 297-300].

Не існувало повної єдності і в середовищі другого ешелону делегації – протестантських теологів. Кожен із них – яскрава і самодостатня особистість. Деякі з них, з огляду на характер і переконання, апріорі не були здатні на компроміс, а дехто взагалі відмовився приїхати на диспут. Наприклад, Жан Кальвін, який після вигнання зі Швейцарських кантонів (1538) перебував у Страсбурзі, у цьому протестантському «Новому Єрусалимі», абстрагуючись від недавніх швейцарських жахів, тривалий час не мав жодного бажання брати участь у фактично політичній акції. Однак за наполяганням Мартіна Буцера, який ознайомив Кальвіна зі строкатою палітрою міжконфесійних проблем, все ж прийняв запрошення, хоча згодом із гіркотою написав: «Вони тягнуть мене в Регенсбург, незважаючи на те, що в мене немає жодного бажання» [14, 101].

Католицьку сторону презентували не менш яскраві особистості. Це кардинал Гаспар Контаріні (1483-1542), відомий релігійною толерантністю, Йоганн Гроппер (1503-1559) та знаний ще із часів Лейпцігського диспуту (1519) професор Інгольштадського університету Йоганн Екк.

Узагальнюючи події і розстановку сил напередодні рейхстагу, зауважимо, що курфюрст Саксонії і керівник Шмалькальденського союзу Йоганн Фрідріх отримав потужну опозицію намірам збереження єдності союзу як у середовищі ідеологічних противників, так і в особі ландграфа Гессенського. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що курфюрст мав усі підстави остерігатись імператора і тому не міг особисто приїхати на рейхстаг. Зазначені неприємні факти примушували Йоганна Фрідріха до вироблення достатньо жорсткої тактики контролювання делегації протестантів-теологів. Цінуючи Меланхтона як високоосвіченого фахівця, курфюрст, однак, мав небезпідставний сумнів у твердості гуманіста-еразміанця, побоюючись, що останній може знехтувати деякими положеннями Апології та погодитися на компромісне рішення. Тому курфюрст особисто розробив докладну інструкцію для богословів [15, 123-132.], якої вони повинні були неухильно дотримуватися. Особливе місце в інструкції зайняли настанови щодо Меланхтона. Він повинен був перебувати під цілодобовим наглядом, а доступ до нього суворо обмежувався, щоб головний переговорник не піддавався «огидним підбуренням» з боку ландграфа та католицької сторони [15, 131]. До Регенсбургу курфюрст надіслав Меланхтону особливого охоронця, на якого покладалися, по суті, поліційні обов'язки [15, 131]. У світлі вищевикладених подій постає логічне питання, а як міг відчувати себе Меланхтон в оточенні хоч і номінальних союзників, проте в ситуації тотальної недовіри євангелічного табору?

Меланхтон на цей час уже був не новачком у політиці. Його не раз залучали в ролі експерта і консультанта на різноманітні заходи загальноімперського масштабу, його перу

належали документи, що проголошувалися на найвищому рівні. За роки публічної діяльності гуманіст, безперечно, мав можливість зрозуміти глибинні мотиви політиків. Проте, якщо аргументи і мотивація прихильників католицизму була зрозумілою, то мотиви ухвалення рішень протестантськими князями у Меланхтона в більшості випадків викликали розчарування. Цей факт реформатор із гиркотою констатував у листі від 14 грудня 1540 р. до Каспара Волада, зауваживши, що Ландграф Філіп Гессенський усіма своїми діями доводив перевагу особистих справ над релігійними, що він здатен принести в жертву справу Шмалькальденського союзу заради особистих інтересів [16, nr. 2580]. Ускладнилися і стосунки із курфюрстом Саксонським, який, судячи з інструкції на Регенсбурзький рейхстаг, не надто довіряв Меланхтону, а Меланхтон, з огляду на обставини, відчував себе не лише скутим у своїх рішеннях, але і морально розчавленим [17, nr. 2471].

Отже, напередодні Регенсбурзького рейхстагу Меланхтон не мав ілюзій щодо результатів домовленостей. Більше того, судячи із листів, він цілком усвідомлював, що залишився якщо і не в опозиції власному табору, то в усякому разі самотнім у спробі об'єднання шмалькальденців. Показовою у цій ситуації є лексика, яку використовує Меланхтон. Ідеться про термін, що неодноразово зустрічаємо в листах цього періоду – *софістика*. Софістика (*від грецьк. уцЯб* – мудрість, майстерність, знання), що ґрунтувалась на свідомому порушенні принципів логіки і гносеології, починаючи із 30-х років, у роботах Меланхтона набула цілком негативної конотації і розглядалася гуманістом як інструмент лицемірства й підступності. У квітні 1535 р. він написав і виголосив перед студентами трактат «De amore veritatis» [24, 266-271. Nr. 36]. Чеснота «*veritas*» (істина, правда, чесність), головна ідея трактату, розглядалася як бінарна опозиція софістиці. Сама ж «*veritas*» бачилася Меланхтону основою виховання юнаків. В іншому трактаті від 1539 р. «De officio principum», Меланхтон гостро розкритикував тих правителів, які використовуючи софістику нехтували *veritas*, і, як наслідок, зраджували релігії і справедливості заради особистих інтересів. Меланхтон прозоро артикулює думку, що рушійні мотиви відмови від *veritas*, хай це навіть буде тиск імператора чи Папи, є ганебними, якими б софістично-риторичними фігурами вони не прикривались [19, 240-258].

Уже після Вормського диспуту (1541), коли він став свідком того, як легко володарі відмовляються від реформ, до чого вдаються, щоб обійти очевидні істини, Меланхтон написав у лютому 1541 р. до свого колеги Еразма Рейнхольда: «О, яка мерзенна і ганебна річ! Як я чую, керівники цих переговорів прагнуть покривати це з мороком облаштоване об'єднання Євангелієм, окутувати сяючу правду новою ілюзією й отримувати собі спокій ціною цього великого злочину!» [20, 544-550, nr. 67, 545]. Він не обмежується лише звинуваченнями, але вказує на «засоби», до яких вдаються можновладці у своїй ганебній діяльності. «Засоби» – це досвідчені фахівці. «Для цього вони [можновладці – П.К.] залучають хитрих людей, які *дипломовані в підлості* і навчені в *софістиці*» [виділено нами – П. К.] [20, 545]. Хто ж ці можновладці, які підступно проводять власну політику, нескладно здогадатися з подальших слів Меланхтона. Нагадаємо, що у промові «De amore veritatis» Меланхтон вважав, що «існують принаймні дві великі біди, дві пошесті (*pestes*) для церкви і держави, а саме – тиранія і софістика, але софістика набагато гірша, аніж тиранія» [20, 271]. На думку Меланхтона, ландграф поєднав у своїй політиці ці дві «пошесті», про що він написав Файту Дітріху: «Мій батько помирав від отрути, яка йому, очевидно, дісталася від батька ландграфа. Син теж нищить мене і не стільки своєю бігамією, як цією новою софістикою, якою він займається» [16, 2638.2]. У таких умовах, коли Меланхтону необхідно було боротися не так з ідеологічними противниками – католиками, як зі своїми непевними союзниками, готувався Регенсбурзький рейхстаг, участі у якому реформатор намагався уникнути. Про це він написав своєму колезі Йоахіму Камерарію, скаржачись, що йому надто складно вирватися із переговорів, які він уподібнював сітці мисливця, з якої, із кожним порухом стає дедалі складніше виплутатися [16, 2612.4].

Проте питання щодо його присутності в Регенсбурзі вирішилося князівською адміністрацією ще за шість місяців до початку диспуту. Курфюрст вважав, що гуманіст гідний очолити делегацію теологів [22, 9, 337. Nr. 3581]. Меланхтона ж мало тішило визнання курфюрста. Навпаки, незадовго до поїздки він так висловився щодо організаторів диспуту у листі до Фрідріха Міконіуса і Юстуса Меніуса: «Я сердитий, що одні влаштовують диспути, а інші їх мусять витримувати» [16, 2640.1]. За три дні перед цим листом под-

ібним чином він поскаржився і в епістолі до Дітріха Файта: «Які турботи, гадаєш ти, мучать мене тепер? Коли я передбачаю трюки в душі рафінованого лицемірства, з якими самі князі та їх теологи будуть лаштувати нам лабеті» [16, 2638.1]. В іншому посланні Меланхтон деталізує і розшифровує думку щодо згадуваних лабетів. Це виписка із листа до Камерарія, де Меланхтон ділиться своїми страхами: «Я не боюсь ні зброї, ні сили. Проте мене лякають підступні слова і софістика» [16, 2612.3].

Гнітючі думки перед рейхстагом посилювалися ще і таким банальним для XVI ст. явищем як поломка транспортного засобу, на якому Меланхтон подорожував. Поломкою візка не обійшлося: під час інциденту він пошкодив собі руку. Очевидно, що травма була достатньо сильна, оскільки біль ще довго нагадував про цю пригоду та не давав змоги писати [16, nr. 2655.1]. Турботу по забезпеченні епістолярної комунікації взяв на себе Каспар Круцігер. Перший лист після аварії, який особисто зміг підписати Меланхтон, датується лише 31 березня 1541 р. [16, nr. 2652].

Висновки. Скликання Регенсбурзького рейхстагу було викликане зміною політичної ситуації в Німеччині (створення Шмалькальденського союзу) та, особливо, тим, що у 1541 р. султан Сулейман активізував військову діяльність захопивши столицю угорського королівства Буду. Остання подія змусила католиків та протестантів шукати примирення і об'єднання. Попередньою умовою створення політичного союзу європейських володарів передбачався теологічний диспут між католиками і протестантами. Диспут виявився безрезультатним оскільки князів більше турбувало питання посиленням особистої влади імператора в разі перемоги над турками.

Усталений в історіографії стереотип, що Меланхтон прагнув компромісу за будь-яких умов і нехтував ідейними переконаннями заради цього, вважаємо не вірним. Листи реформатора до Каспара Воланда, Файта Дітріха, Фрідріха Міконіуса напередодні і під час роботи рейхстагу переконують, що він чітко усвідомлював межі допустимих дипломатичних маневрів. Використання непритаманних йому фігур мови і гострих оцінок можновладців, неприхована критика релігійно-політичних керманців політиків, додає нових, специфічних граней до усталеного образу Меланхтона. Гуманіст-еразміанець і реформатор постає, таким чином, у новому світлі, переконаною особистістю, яка знає і не переходить межу допустимого компромісу.

Список використаної літератури

1. Meyer G. Ein Reformator – neu entdeckt / G. Meyer // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO-Verlags-Ges., 1997. – S. 51-53.
2. Philipp Melanchthon im Jahre der Augsburger confession 1530. – Halle: Schulz Buchdruckerei, 1830. – 122 s.
3. Camerarius J. Das Leben Philipp Melanchthons / J. Camerarius. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. Ibers. von Volker Werner. Mit einer Einf. von Heinz Scheible. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – 303 s.
4. Hall H. Philip Melanchthon and the Cappadocians. A Reception of Greek Patristic Sources in the Sixteenth Century / H. Hall. – Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co., 2014. – 272 p.
5. Wartenberg G. Philipp Melanchthon und die kurfürstlich-sächsische Politik zwischen 1520 und 1560 G. Wartenberg // P. Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien / [Hrsg. von Birgit Stolt] (Konferenser; 43). – Stockholm: Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien: Distributed by Almqvist & Wiksell International, 1998. – S. 13-23.
6. Wolgast E. Melanchthon als politischer Berater / E. Wolgast // Melanchthon: zehn Vorträge / [hrsg. von Hanns Christof Brennecke; Walter Spam u. a.]. – Erlangen: Universitätsbund Erlangen-Nürnberg, 1998. – S. 179-208.
7. Philipp Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien. – Wittenberg: Matthias Zentner, 1998. – 248 s.
8. Репина Л. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. Репина // Сотворение Истории. Человек - Память - Текст. – Казань: КГУ, 2001. – С. 344-360.
9. Lutz H. Reformation und Gegenreformation. 2d ed. / H. Lutz. – Munich and Vienna: R. Oldenbourg, 1982. – S. 146-149.
10. Gleason E. Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform / E. Gleason. – Los Angeles-Berkeley: University of California Press, 1993. – 338 p.
11. Corpus Reformatorum. Далі: CR. Vol. X. – S. 576.
12. Haug-Moritz G. Der Schmalkaldische Bund, 1530-1541/42: eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation / Gabriele Haug-Moritz. – Leinfelden-Echterdingen: DRW-Verlag, 2002. – 352 s.
13. Quellen zur Geschichte Karls V / [Hrsg. von Alfred Kohler]. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. – 502 p.
14. Selderhuis H. John Calvin: A Pilgrim's Life / H. Selderhuis. – Downers Grove: IVP, 2009. – 196 s.
15. Elector ad Consiliarios // CR. Vol. IV. – S. 123-132.

16. Melanchthons Briefwechsel. Bd./ 1. Regesten 1-1109 (1514-1530) / [Bearbeitet von Heinz Scheible]. – Stuttgart: Bad Cannstatt, 1977. – 456 s.
17. Melanchthon an Hieronymus Adam, 15. August 1540. MBW.T. – Nr. 2471.
18. Oratio Philip. Melanthonis dicta ab ipso, cum decerneretur gradus magisterii D. Andreae Vinclero [...]. Wittenberg: Josef Klug, 1535 // CR. Vol. XI. – S. 266-271.
19. Philipp Melanchthon. De officio principum, quod mandatum dei praecipiat eis tollere abusus ecclesiasticos / / CR. Vol. III. – S. 240-258.
20. Melanchthon Ph. Oratio de sophistica / P. Melanchthon // CR. Vol. XI. – S. 544-550.
21. / Melanchthon an Joachim Camerarius, 19. Januar 1541. «Adeo ex his laqueis conciliationum non possum me sie extricare, ut non alieubi adherescam». MBW.T 2612.4.
22. Kf. Johann Friedrich von Sachsen an Luther, 13. Mdrz 1541. WA.B 9.

References

1. Meyer, G. (1997). Ein Reformator – neu entdeckt. *500 Jahre Philipp Melanchthon*. – Karlsruhe: INFO-Verlags-Ges (in De.)
2. (1830). Philipp Melanchthon im Jahre der augsburgische confession 1530. – Halle: Schulz Buchdruckerei (in De.)
3. Camerarius, J. (2010). Das Leben Philipp Melanchthons. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt (in De.)
4. Hall, H. (2014). Philip Melanchthon and the Cappadocians. A Reception of Greek Patristic Sources in the Sixteenth Century. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co (in De.)
5. Wartenberg, G. (1998). Philipp Melanchthon und die kurfürstlich-sächsische Politik zwischen 1520 und 1560 G. Wartenberg. In P. Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Distributed by Almqvist & Wiksell International, 1998. S. 13-23 (in De.).
6. Wolgast, E. (1998). Melanchthon als politischer Berater. Erlangen: Universitätsbund Erlangen-Nurnberg. S. 179-208 (in De.)
7. (1998). Philipp Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien. Wittenberg: Matthias Zentner (in De.).
8. Repina, L. (2001). Personal texts and the “new biographical history”: from a private experience to the social memory. *Making of History. Human - Memory - Text*. - Kazan: KGU. P. 344-360. (in Rus.).
9. Lutz, H. (1982). Reformation und Gegenreformation. 2d ed. Munich and Vienna: R. Oldenbourg (in De.).
10. Gleason, E. (1993). Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform. Los Angeles-Berkeley: University of California Press (in USA).
11. (1842). Corpus Reformatorum. Vol. X. S. 576. (in De.)
12. Haug-Moritz, G. (2002). Der Schmalkaldische Bund, 1530-1541/42: eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. Leinfelden-Echterdingen: DRW-Verlag (in De.).
13. (1990). Quellen zur Geschichte Karls V. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (in De.).
14. Selderhuis, H. (200). John Calvin: A Pilgrim’s Life. Downers Grove: IVP (in De.).
15. (1837). Elector ad Consiliarios. *Corpus Reformatorum*, vol. IV. (in De.)
16. (1977). Melanchthons Briefwechsel. Bd./ 1. Regesten 1-1109 (1514-1530). Stuttgart: Bad Cannstatt (in De.)
17. Melanchthon an Hieronymus Adam, 15. August 1540. MBW.T. – Nr. 2471. (in De.)
18. (1843). Oratio Philip. Melanthonis dicta ab ipso, cum decerneretur gradus magisterii D. Andreae Vinclero [...]. Wittenberg: Josef Klug, 1535. *Corpus Reformatorum*, vol. XI. – S. 266-271 (in De.)
19. (1836). Philipp Melanchthon. De officio principum, quod mandatum dei praecipiat eis tollere abusus ecclesiasticos. *Corpus Reformatorum*, vol. III. – S. 240-258 (in De.)
20. (1843). Melanchthon Ph. Oratio de sophistica. *Corpus Reformatorum*, vol. XI (in De.)
21. Melanchthon an Joachim Camerarius, 19. Januar 1541. «Adeo ex his laqueis conciliationum non possum me sie extricare, ut non alieubi adherescam». MBW.T 2612.4 (in De.)
22. Kf. Johann Friedrich von Sachsen an Luther, 13. Mdrz 1541. WA.B 9 (in De.)

KOTLIAROV Petro, Dr.hab., Associate Professor Head of Chair of Art History Taras Shevchenko National University of Kyiv
e-mail: pkotl.univ@gmail.com

BETWEEN ALLIES AND ADVERSARIES: PHILIPP MELANCHTHON’S ACTIVITIES AT THE IMPERIAL DIET OF REGENSBURG (BASED ON HIS PRIVATE CORRESPONDENCE)

Abstract. Introduction. Philipp Melanchthon was raised in the humanistic circle focused on education and teaching. Thus, political activities were out of his schedule. Despite Melanchthon’s unwillingness to meddle in the political process, he was frequently forced to act as theologian-politician.

Purpose. This study aims to reconstruct Philipp Melanchthon’s religious and political practices during the Imperial Diet of Regensburg (1541), based on his private correspondence. We strive to evaluate Melanchthon’s activities and to define boundaries of compromise for him.

Results. Charles V Habsburg convened the Imperial Diet at Regensburg in 1541 to overcome religious conflicts between Catholics and Protestants and to consolidate his Empire in the face of the Ottoman menace. As a part of the Diet, the dispute of theologians from the both sides had to eliminate religious controversies. Philipp Melanchthon, who avoided all kinds of political activities before, headed the delegation of Lutheran theologians. When Melanchthon had arrived at Regensburg, he understood that there was no unanimity in the Protestant camp – neither among political leaders, nor among

theologians. In his letters, Melanchthon expressed deep regret and disappointment with insincerity of politicians, disrespect of imperial and local authorities, and quarrels among fellow theologians.

The Prince-electoral of Saxony aggravated the whole deal by his non-attendance of the Imperial Diet and severe control, which he tried to exercise over the Protestant theologians. He appreciated Melanchthon's erudition, but doubted his steadfastness. In the Prince's opinion, Melanchthon as an Erasmian humanist could sacrifice controversial statements from the Apology in order to find compromise with Catholics. Thus, the Prince-electoral had written detailed instructions for theologians. In several paragraphs, he explained how to handle Melanchthon: the reformer had to be all the time under surveillance; Prince also limited access to him. Working under such conditions, Melanchthon was left with no illusions concerning the outcomes of the dispute. He felt himself alienated and isolated among the Protestant theologians and could not manage to unite Schmalkalden allies.

Conclusion. The study rejects the stereotype of Melanchthon as a reformer always aiming at compromise at any price, which was previously widely promoted in the historiography. Melanchthon's letters written before and during the Imperial Diet convince that the reformer was aware of boundaries of permissible diplomatic maneuvers. In his correspondence, Melanchthon harshly criticized religious leaders and politicians, used unusual for him figures of speech and repeatedly underlined his own position. Thus, we see the Erasmian humanist in the new light as a firm and even adamant reformer, who never crosses the line of the admissible compromise.

Key words: Philip Melanchthon, compromise, correspondence, Diet, Reformation, Dispute, letters, ecumenism, theology, Humanism.

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 930.24 Боберський
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-53-59

СОВА Андрій Олегович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент Львівського державного
університету фізичної культури
імені Івана Боберського
e-mail: andrijsova@yahoo.com

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ – ПОПУЛЯРИЗАТОР ЛЕЩЕТАРСТВА СЕРЕД УКРАЇНЦІВ

Пропонована стаття присвячена видатному українському педагогу, громадському, культурно-просвітньому та військово-політичному діячу, редактору, журналісту, меценату, основоположнику української тіловиховної і спортової традиції, професору Іванові Боберському (1873–1947). На прикладі лещетарства (лижного спорту), розглядається питання становлення та розвитку різних видів змагу (спорту) в українському суспільстві Львова та Галичини у першій третині ХХ століття. На основі різнопланових джерел комплексно досліджено внесок «Батька українського тіловиховання» Івана Боберського у становлення та розвиток лещетарства. Звернено увагу на публікаціях присвячених лещетарству, теоретико-методичних працях, постанні самоназв та термінів з цього виду спорту. Показано роль Івана Боберського у поширенні лещетарства у руханково-спортових товариствах, запровадження його у навчальний процес державних гімназій Галичини з українською мовою викладання та дозвілля. Хронологічні межі охоплюють першу третину ХХ століття. Запропонована публікація – це один крок до відновлення національної пам'яті українського народу, повернення з забуття не лише імені Івана Боберського, а й історичного і культурного феномену українського тіловиховання, творцем і визначним діячем якого він був.

Ключові слова: Іван Боберський, Галичина, Львів, змаг (спорт), лещетарство (лижний спорт).

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Галичині поширюються та розвиваються різні види спорту, зокрема футбол, теніс, гокей, боротьба, лижний спорт, велосипедний спорт, стрільба, ковзанярський спорт тощо. Одним із перших в українському середовищі їх опановував і популяризував педагог, громадський і культурно-просвітній діяч, видавець, журналіст, організатор та меценат Іван Боберський (1873–1947) [30–32]. Це він проводив у теоретичній та практичній площинах.

У теоретичному плані Іванові Боберському вдалося зробити чимало, що викликало водночас подив, зацікавлення і захоплення. Як теоретик він, ознайомившись зі спеціальною закордонною літературою того часу, перекладав, писав, укладав і видавав одні з пер-

ших українських посібників з тіловиховання і спорту: «Забави й гри рухові» [5], «Копаний м'яч» [7], «Ситківка» [8], «Впоряд» [1], «Лавчина і щєблівка» [11], «Нові шляхи до тілесного виховання» [13] тощо. Іван Боберський розробляв та адаптував до української мови іноземні гімнастичні й спортивні поняття і терміни, які через ці видання потрапляли до широкого вжитку. У словнику українця початку ХХ ст. з'явилися слова: копаний м'яч (футбол), ситківка (теніс), гаківка (гокей), дужання (боротьба), лещетарство (лижний спорт), наколесництво (велосипедний спорт), стріляння до влучі (стрільба), санкарство (санний спорт), совгарство (ковзанярський спорт), відбиванка (волейбол), пливацтво (плавання), кошиківка або кошівка (баскетбол) та ін.

Щодо практичної площини, то Іван Боберський їздив на різноманітні семінари і конгреси, які відбувалися в країнах Європи. Також він собисто як аматор займався багатьма видами спорту, залучав до них своїх колег і вихованців із середовища “Українського спортивного кружка” при Академічній гімназії та філії у Львові і українського гімнастичного товариства “Сокіл-Батько”, спортивного товариства вищих шкіл Львова “Україна”, скаутської організації “Пласт”, “Змагового Союзу” тощо. Про це засвідчують численні публікації в пресі, документи, спогади співробітників, учнів і очевидців подій та чимало світлин (фотографій) [19; 28].

У сучасній українській історіографії про історію лещетарства в українському середовищі Галичини та роль в цьому процесі Івана Боберського йдеться лише побіжно та принагідно. З огляду на це підготовлено дану розвідку.

Метою статті є на основі різнопланових джерел комплексно дослідити внесок Івана Боберського у становлення та розвиток лещетарства у Галичині. Хронологічні межі охоплюють першу третину ХХ століття.

Джерельною основою для дослідження послужили документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонд 312 (“Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів”), приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів), львівська періодика (“Сокільські Вісти”, “Свобода”, “Діло”, “Вісти з Запорожа”, “Сокільські Вісти”), праці Івана Боберського, спогади учня та послідовника Івана Боберського Степана Гайдучка.

Виклад основного матеріалу. Член українського товариства “Сокіл-Батько” Нестор Яців 1928 р. у публікації “Причинки до історії українського сокілства” [35] писав, що 1904 р. при гімнастичному товаристві “Сокіл” завдяки Іванові Боберському та Альфреду Будзиновському (на той час очолював “Сокіл” у Львові) створено клуб лещетарів. Однак будь-яких інших повідомлень у пресі та документальних матеріалів про період 1904–1907 рр. відшукати не вдалося. Перші згадки про Івана Боберського і лещетарство на сторінках українських газет вдалося віднайти лише починаючи з 1908 р.

Своїми зацікавленнями зимовими видами спорту Іван Боберський ділився в українських часописах “Сокільські Вісти”, “Вісти з Запорожа” та “Діло”. Так, 21 січня 1909 р. на сторінках органу українського гімнастичного товариства “Сокіл” (з 1909 р. товариство змінило назву на “Сокіл-Батько”) у Львові “Сокільські Вісти” з'явився його допис під назвою “Хід на лещетах” [15]. У ній автор, покликаючись на працю М. Здарського, видану 1904 р. у Гамбурзі, описав правила їзди на лещетах. 4 лютого 1909 р. у часописі “Сокільські Вісти” Іван Боберський опублікував огляд, у якому навів перелік праць за 1904–1908 рр., які торкалися зимових видів спорту, в тому числі й лещетарства, із зазначенням кількості ілюстрацій у цих виданнях [9].

Для атуалізації лещетарства серед української спільноти Галичини Іван Боберський 15 лютого 1909 р. перший в історії Львова об'їхав місто на лещетах. Розміщені про це замітки на сторінках української львівської преси, зокрема часопису “Діло” та “Вісти з Запорожа” привернули увагу до занять лещетарством. Докладний опис своєї лещетарської мандрівки він опублікував у “Ділі” [12]. Зауважимо, що з нагоди 20-річчя цієї події “Карпатський лещетарський клуб” (створений у Львові 1924 р.) 3 березня 1929 р. провів лещетарську мандрівку довкола Львова [36]. У грудні 1910 р. вихованець Івана Боберського Петро Франко також на лещетах здійснив мандрівку довкола Львова. З цього приводу 8 грудня 1910 р. у часописі “Вісти з Запорожа” з'явилася публікація “Лещетами наоколо Львова” такого змісту: “Дня 4.ХІІ. обїхав член “Сокола-Батька” друг Петро Франко Львів на лещетах. Мав місто все по лівій руці. Точний опис тої їзди помістимо в найблизшій числі. Їзда тревала 7 годин, отже о 2 години менше, як їзда друга [Івана] Боберського, що обїжджав Львів на лещетах

в зимі з початком 1909 р. Хто тепер побє сей осяг? Українських лещетників є вже досить. Не треба крутити ся на однім місци, або їздити безцільно, але робити плянові прогульки, що булиб доказом української сили і витривалости!” [26].

29 грудня 1910 р. у часописі “Вісти з Запорожа” з’явилася публікація Івана Боберського “Спорт в році 1910”, де було зроблено огляд різних видів спорту на теренах Австро-Угорської імперії. У ній між іншим зазначалося: “Зимові спорти розвивають ся дуже добре. Відень заложив ховзанку на штучно мороженім леді. В штучній їзді на совгах здобув світову мисть вже девятий раз Швед Сальхов, мисть в скорости на совгах здобув новий чоловік Росіянин Струнников. Шлях для бобів (двосанках) на Семерінгу доповнено електричними знаками. Угри зачали їзду на двосанках в Татранській Ломниці, головнім місци угорських зимових спортів” [14].

У 1912 р. Іван Боберський видав науково-методичну працю “Їзда на лещетах”. Для неї було підготовлено низку світлин, на яких він особисто демонстрував прийоми та техніку лещетарства. Ця праця вийшла друком 28 лютого 1912 р. на сторінках сокільського часопису “Вісти з Запорожа” [10]. Висвітлюючи техніко-тактичні особливості лещетарства, Іван Боберський звернув увагу й на те, що світливці (фотографи) “не були в стані схопити всі тоті рухи, яких я потребував. Не знають еше сили снігового блиску і перетримують знимки” [10, с. 7].

Окрім публікацій в пресі, Іван Боберський, з метою підвищення рівня обізнаності та отримання кваліфікації із вміння їзди на лещетах, брав участь у лещетарських курсах, які проводилися в різних містах Австро-Угорщини. Зокрема, у тижневому лещетарському курсі у Гезінгу в Штирії, який тривав з 2 до 7 січня 1912 р. [10, с. 7; 23, с. 5]. У сокільській періодичі час-від-часу публікувалися повідомлення про проведення таких заходів [27].

У 1907/1908 навчальному році Іван Боберський впровадив лещетарство в “Українському спортовому кружку” (УСК), який діяв в Академічній гімназії та її філії у Львові з 1906 р. Гімназійні звіти, які готував Іван Боберський, засвідчують, що у 1907/1908 навчальному році для гімназистів було закуплено одну пару лещет [3], у 1908/1909 – їх вже було дві [4]. З часом збільшилася кількість спортового інвентарю та учнів, які займалися лещетарством. Так, у звіті Академічної гімназії за 1909/1910 навчальний рік Іван Боберський вказував: “Коли упорядкуємо спорти після числа любителів, а зачнемо від найбільшого числа, то дістанемо такий порядок: кичка – 544, їзда верхом – 504, союзняк [футбол. – А. С.] – 414, плаванє – 375, веслованє – 341, їзда на совгах [ковзанах. – А. С.] – 317, танець – 163, їзда на ровері – 111, легка атлетика – 60, ситківка [теніс. – А. С.] – 17, їзда на лещетах – 14” [5].

Іван Боберський часто виступав з доповідями про зимові види спорту, у тому числі лещетарство, перед українськими спортивними осередками, громадськими організаціями та широкими верствами українського населення Галичини. Відомо, що спортове товариство студентів вищих шкіл Львова «Україна» неодноразово організовувало з ним зустрічі для популяризації різновидів спорту у Львові та активізації спортивного руху серед українців. Для прикладу, 10 грудня 1911 р. у рухівні (гімнастичному залі) «Сокола-Батька» по вул. Руській, 20 Іван Боберський мав відчит «Про зимові спорти» [17; 18]. На захід прибуло 178 зацікавлених осіб. «Батько українського тіловиховання» торкнувся теми становлення і розвитку зимових видів спорту в країнах Європи та США. Степан Гайдучок, присутній на цьому заході, так описав виклад Івана Боберського: «Довідали ся ми, що Стирийці в році 1904, зробили з’їзди на санчатах спорт. Американець Jackson Наупе навчив Европу штучної їзди на совгах, а під впливом Нанзена до двох літ познакомлюєть ся середуца Европа з лещетами, яких від давна уживали Фіни і другі північні народи в щоденнім житю. Як впливає спорт на вдачу народа, сьвідчать Американці. Всюди ведуть боротьбу о першенство. Рухливі, товариські, меткі, енергічні, охочі поборювати перепони, самостійні. Спорт і нашу сонливу вдачу перемінить на вдачу Американця. Увагою, що за кількадесять літ готові ми доперва зрозуміти вагу спорту, закінчив прелегент» [18]. Під час відчиту (виступу) професор Іван Боберський продемонстрував присутнім спортовий інвентар, який використовувався взимку. Частина доходу з цього та інших подібних заходів керівництво СТ «Україна» передавало на викуп земельних ділянок під руханково-спортову площу «Сокола-Батька» – «Український Город» (знаходився у Стрийському парку, зараз стадіон не існує), решту використало на власні потреби.

Крім Львова Іван Боберський проводив подібні заходи у інших містах Галичини. Так, у салі (приміщенні) самбірської “Бесіди” 28 січня 1912 р. він виступив із темою “Про руханку і спорт в Європі”. У часописі “Діло” з цього приводу зазначалося: “Самбір. Відчит “Про руханку і спорт в Європі” виголосить в салі самбірської “Бесіди” голова “Сокола-Батька” в роф. І. Боберський зі Львова в неділю 28.І.1912. Початок о год. 7. Вступ 60 сот. Молодіж, військові і селяни 20 с. Весь дохід на закупно “Українського городу” у Львові” [29].

30 грудня 1911 р. у Львові Іван Боберський взяв участь у перших “коститууючих зборах” “Змагового Союзу”. До старшини організації обрано: головою Альфреда Будзиновського, містоголовою (заступником) Петра Франка, Справником В. Цімейка, касиром В. Левицького (через брак часу його функції мали виконувати Оксана Федів та В. Цімейко), господарем Петра Франка, виділових Степана Рудницького, Витошинського, Івана Боберського та В. Козака; провірної комісії – В. Левицького, Р. Гузара та З. Сушка. Метою організації було “розповсюднювати всі можливі спорти і давати до них ініціативу. Дятого постарає ся бути в такті з усіма спортовими товариствами і служити їм фахово порадою” [24]. У січні–лютому 1912 р. “Змаговий Союз” провадив “науку їзди на лещетах”. Збереглося декілька світлин із лещетарської мандрівки керівництва “Змагового Союзу” початку 1912 р. (у приватному архіві Степана Гайдучка помилково вказується 1913 р.) [28]. Одна з них публікувалася у часописах “Вісти з Запорожа” [34] та “Сокільські Вісти” [22].

З появою і популяризацією лещетарства в Галичині обговорювалося й питання відповідної термінології. Так, колишній голова товариства “Сокіл-Батько” у 1901–1908 рр. Альфред Будзиновський у 1911 р. на сторінках часопису “Діло” та “Вісти з Запорожа” обстоював такі поняття: “снігар” на означення лещетаря, “сніжиці” – лещета [25]. Іван Боберський запропонував поняття: “лещетар”, “лещета”, “лещетна прогулька” та похідні словосполучення, які прижилися серед українців і використовувалися як на західноукраїнських землях у першій половині ХХ ст. так і в діаспорі. У часописі “Діло” стосовно самоназ з цього виду спорту зазначалося: “Норвежці називають лещета “ski”, шведи “skida, andor”, ляпоці “ski”, фіни “suksi”, волгоболгари “soks”, полудневий Сибір – самоеди “кок”, східна Сибір “гольди” “suksilta”. Батьківщиною спортового лещетарства є публичні змагання в Тгцпso, а в 1879 р. перші публичні змагання в Тгцпso, а в 1879 р. перші змагання в скоку, виконані селянами з Телемарка. В центральній Європі зацікавлення до лещат зростає аж після виправи Фрідтйофа Нансена до Гренландії 1889 р. на лещатах. В 1891 р. повстав перший лещетарський клуб у Мінхені, 1898 р. перші лещетарські змагання в середущій Європі в Мірцушлягу. Лещата мусіли бути знані нашому народові від непам’ятних часів. Правдоподібно прийшли вони з Фінляндії, на що вказує назва, якою годі послуговуватися, нарти (утро-фінські і nurdo, part). Назву цю стрічаємо у творі Олександра Гвадніна “Sarmatae Europae descriptio” 1579 р., в яким він каже, що нарт уживають народи на півночі, москалі, русини. Слово “нарти” стрічаємо в повісті Свидницького “Люборацькі”, де воно означає довгі кістяні совги. З часом забули і лещетарство і назву “нарти”. Назву “лещата” ввів у нас проф[есор] Ів[ан] Боберський. Лещатами називають на Україні дві довгі, гладкі дощинки” [16].

Перед Першою світовою війною вслід за Іваном Боберським лещетарство популяризують його учні, в минулому члени УСК Степан Гайдучок, Петро Франко та Анатоль Лукашевич. Приклад УСК наслідував Євген Любич, який придбав лещета для спортового кружка “Сянова Чайка” при гімназії в Перемишлі. Лещетарство поширюється в осередках українського гімнастичного товариства “Сокіл-Батько”, які діяли в багатьох містах, містечках та селах Галичини. Проф. Іван Боберський, проф. Степан Рудницький, Альфред Будзиновський, Петро Франко, Степан Гайдучок за словами члена “Сокола-Батька” Івана Мрица “до [Першої світової] війни провадили сильну пропаганду лещетарського спорту” [23]. Однак, подальшому поширенню лещетарства на українських землях перешкодили події Першої світової війни.

У міжвоєнний період, відзначаючи внесок професора Івана Боберського у справу популяризації лещетарства, члени Карпатського Лещетарського Клубу у Львові (створений 9 грудня 1924 р. у рік проведення I зимових Олімпійських ігор в Шамоні (Франція)) 1925 р. іменували його першим почесним членом товариства [31].

Перебуваючи у діаспорі Іван Боберський (з 1920 до 1932 рр. проживав у Канаді, з 1932 до 1947 рр. – Югославії) продовжував цікавитися лещетарством, практикував та популя-

ризував його. Збереглося чимало світлин з Канади, де він демонстрував одяг та засоби пересування (лещета, сплети) з зимових видів спорту. Окрім цього 1936 р. Іван Боберський взяв участь як журналіст на IV-их зимових Олімпійських іграх в Гарміш-Партенкірхені (Німеччина). Його репортажі, зокрема й про лещетарів вийшли друком у часописі “Діло” [30]. У 1933 р. у “Календарі-альманасі на 1934 рік Спорт в маси!” Едвард Жарський опублікував статтю під назвою “Історія українського фізичного виховання”. У ній він писав: “Великі заслуги над розвоєм тіловиховної ідеї положив проф. Боберський Іван, якого 60-ліття уродин припадало в серпні 1933 р. Він поклав підвалини під український спорт, новітнє тіловиховання, чим слушно придбав собі ймення батька українського тіловиховання” [20, с. 12]. Публікація проілюстрована світлиною Івана Боберського з лещетами, яка раніше була поміщена 1912 р. у “Вістях з Запорожа” [10], а 1928 р. у “Сокільських Вістях” [22].

У ЦДІА України у Львові вдалося віднайти цікавий документ, датований 28 лютого 1931 р. Директор музею Наукового товариства імені Шевченка (музей знаходився на вул. Чарнецького, 24 – тепер вул. В. Винниченка) Ярослав Пастернак надіслав старшині “Сокола-Батька” листа-подяку на картці НТШ такого змісту: “Управа Музею Наукового Товариства ім. Шевченка дякує Вам отсим щиро за дар пари лещат Боберського з 1908 р. Вписаний у книгу приросту під ч. 21166 і просить о прихильну пам'ять й на будуче. Гарзд!” [33, арк.73–73 зв.]. На жаль, встановити місце знаходження цього раритету не вдалося. Швидше за все, лещети (довжиною два метри) Івана Боберського, як і інші пам'ятки музею НТШ, були знищені радянською владою після Другої світової війни.

Висновки. Отже, проведене дослідження дало можливість з'ясувати як невідомі аспекти біографії Івана Боберського так і становлення лещетарства в Галичині на початку ХХ століття. Іван Боберський як один із перших популяризаторів лещетарства серед українців зумів це зробити в теоретичній (замітки, публікації, науково-методичні праці, розробка відповідної термінології) і практичній площинах (організація та поширення цього виду спорту серед українців). Завдяки йому цей вид змагу (спорту) зумів посісти вагоме місце серед зимових видів спорту, якими займалися не тільки члени українських руханкових та спортових товариств Галичини “Сокіл”, “Україна”, “Пласт”, “Змаговий Союз”, “Сянова Чайка”, “Поділля” тощо, а й широкий загал українців.

Список використаної літератури

1. Боберський І. Впоряд / І. Боберський. – Львів, 1909. – 58 с.
2. [Боберський І.]. Гімнастика / І. Боберський // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1907/1908. – Львів: Накладом наукового фонду, 1908. – С. 38–39.
3. [Боберський І.]. Гімнастика / І. Боберський // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів: Накладом наукового фонду, 1909. – С. 13–17.
4. [Боберський І.]. Гімнастика / І. Боберський // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910. – Львів: Накладом наукового фонду, 1910. – С. 13–24.
5. Боберський І. Забави і гри рухові / І. Боберський. – Львів, 1904. – 31 с.
6. Боберський І. Забави і гри рухові. Часть II. Вісімнадцять гор мячевих / І. Боберський. – Львів: Накладом товариства “Сокіл”, 1905. – 29 с.
7. Боберський І. Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч / І. Боберський. – Львів: Накладом товариства “Сокіл”, 1906. – 36 с.
8. Боберський І. Забави і гри рухові. Часть IV. Ситківка / І. Боберський. – Львів, 1909. – 47 с.
9. Бб. [Боберський І.]. Зимові спорти / І. Боберський // Сокільські Вісти. – Львів, 1909. – 4 лютого. – Чис. 5. – С. 3–4.
10. Боберський І. Їзда на лещетах / І. Боберський // Вісти з Запорожа. – Львів, 1912. – 28 лютого. – Чис. 66. – С. 4–7.
11. Боберський І. Лавчина і щєблівка / І. Боберський. – Львів, 1910. – 16 с.
12. Боберський І. Лещетами наоколо Львова / І. Боберський // Діло. – Львів, 1909. – 17 н. ст. (4 ст. ст.) лютого. – Чис. 34. – С. 3.
13. Боберський І. Нові шляхи до тілесного виховання / І. Боберський. – Львів: Накладом “Сокола-Батька”, 1911. – 8 с.
14. [Боберський І.]. Спорт в році 1910 / І. Боберський // Вісти з Запорожа. – Львів, 1910. – 3 падолиста. – Чис. 51. – С. 12–13.
15. [Боберський І.]. Хід на лещетах / І. Боберський // Сокільські Вісти. – Львів, 1909. – 21 січня. – Чис. 3. – С. 5–6.
16. Велике досягнення українських лещетарів. (З приводу посвячення домівки К. Л. К. у Славську) // Діло. – Львів, 1934. – 5 березня. – Чис. 58 (13603). – С. 5.
17. Виклад “Про зимові спорти” // Діло. – Львів, 1911. – 7 грудня.
18. Гайдучок С. Інтересний відчит професора Боберського / С. Гайдучок // Діло. – Львів, 1911. – 12 грудня.

19. Галичина – український здвиг за матеріалами архіву Степана Гайдучка: [Альбом] / Авт. ідеї Л. Крип'якевич; Упорядники: Ю. Николишин, І. Мельник; літ. редактор І. Лемко. – Львів: Априорі, 2014. – 268 с.
20. Жарський Е. Історія українського фізичного виховання / Е. Жарський // Календар-Альманах на 1934 рік Спорт в маси! – Львів: Накладом видавничої кооперативи “Вогні”, 1933. – С. 10–14.
21. Зелений А. “Україна” / А. Зелений // Вісти з Запорожжя. – Львів, 1912. – 30 січня. – Чис. 65. – С. 4.
22. І. М. [Мриц І.]. Лещетарство / І. Мриц // Соکیلські Вісти. – Львів, 1929. – Січень. – Чис. 1. – С. 15–16.
23. І. М. [Мриц І.]. Лещетарство (Докінчення) / І. Мриц // Соکیلські Вісти. – Львів, 1929. – Лютий. – Чис. 2. – С. 3–5.
24. Із наших спортив // Діло. – Львів, 1912. – 24 січня. – Чис. 18. – С. 7.
25. Лещета // Вісти з Запорожжя. – Львів, 1911. – 30 цвітня. – Чис. 56. – С. 6.
26. Лещетами наоколо Львова // Вісти з Запорожжя. – Львів, 1910. – 8 грудня. – Чис. 48. – С. 12.
27. Лещетний курс // Вісти з Запорожжя. – Львів, 1910. – 6 жовтня. – Чис. 46. – С. 13.
28. Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).
29. Самбір // Діло. – Львів, 1912. – 12 січня.
30. Сова А. Олімпійська тематика в творчій спадщині Івана Боберського (на прикладі IV зимових Олімпійських ігор у Гарміш-Партенкірхені 1936 року) / А. Сова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – Спецвипуск III. – С. 203–214.
31. Сова А. Атрибутика Карпатського Лещетарського Клубу / А. Сова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 19. (312). – С. 103–107.
32. Сова А. Професор Іван Боберський: життя, присвячене Україні (з нагоди 140-ліття від дня народження) / А. Сова // Пластовий шлях. – Львів, 2013. – Чис. 3–4 (175–176). – С. 56–58.
33. ЦДІА України у Львові. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 134. – 265 арк.
34. Члени “Укр. Змагального Союзу” на лещетах // Вісти з Запорожжя. – Львів, 1912. – 28 лютого. – Чис. 66. – С. 2.
35. Яців Н. Причинки до історії українського сокілства / Н. Яців // Соکیلські Вісти. – Львів, 1928. – Лютий. – Чис. 2. – С. 3–5.
36. Blue Boy [Гайдучок С.]. Лещетами довкруги Львова / С. Гайдучок // Діло. – Львів, 1929. – Чис. 61 (11402). – 20 березня. – С. 3.

References

1. Boberskyi, I. (1909) *Composed*. Lviv (in Ukr.)
2. Boberskyi, I. (1908) *Gymnastics. Report of the directorate of c.c. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1907/1908*, 38–39.
3. Boberskyi, I. (1909) *Gymnastics. Report of the directorate of c.c. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1908/1909*, 13–17.
4. Boberskyi, I. *Gymnastics (1910). Report of the directorate of c.c. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1909/1910*, 13–24.
5. Boberskyi, I. (1904) *Fun and mobile games*. Lviv (in Ukr.)
6. Boberskyi, I. (1905) *Fun and mobile games. P. II. Eighteen ball games*. Lviv (in Ukr.)
7. Boberskyi, I. (1906) *Fun and mobile games. Part III. Soccer*. Lviv (in Ukr.)
8. Boberskyi, I. (1909) *Fun and mobile games. P. IV. Sytkivka*. Lviv (in Ukr.)
9. Boberskyi, I. (1909) *Winter sports. Sokolski Visty, February 4, № 5*, 3–4 (in Ukr.)
10. Boberskyi, I. (1912) *Go skiing. Visty z Zaporozha, 28 February, № 66*, 4–7 (in Ukr.)
11. Boberskyi, I. (1910) *Bench and ladder*. Lviv (in Ukr.)
12. Boberskyi, I. (1909) *Around Lviv by ski. Dilo, 17(4) February, № 34*, 3. (in Ukr.)
13. Boberskyi, I. (1911) *New ways to training the flesh*. Lviv (in Ukr.)
14. Boberskyi, I. (1910) *Sport in 1910. Visty z Zaporozha, November 3, № 51*, 12–13. (in Ukr.)
15. Boberskyi, I. (1909) *Running on skis. Sokolski Visty, January 21, № 3*, 5–6. (in Ukr.)
16. *Great achievement of Ukrainian skiers. (About the bless of the house K. L. K. in Slavsk) (1934). Dilo, March 5, № 58 (13603)*, 5 (in Ukr.)
17. *Issue “About Winter Sport” (1911). Dilo, 7 December*.
18. *Hayduchok, S. Interesting report of Professor Boberskyi. Dilo, 12 December*.
19. *Galicja – Ukrainian rally on materials of Stepan Hayduchka's Archive: [Album] / Author of the idea L. Kripyakevich; Organizers: Y. Nikolysyn, I. Melnyk; literary editor I. Lemko (2014). Lviv: Apriori, 2014 (in Ukr.)*
20. *Zharsky, E. (1933) History of Ukrainian Physical Education. Calendar-Almanah of 1934 Sport in masses! Lviv: The publication of the publishing house “Vohni”, 10–14. (in Ukr.)*
21. *Zelenuj, A. (1912) “Ukraine”. News from Zaporozha. Magazine of moving, competing, travelling and firing societies, 30 January, Ed. 65, 4.*
22. *I. M. [Mritz, I.]. (1929) Skiing. Sokolski Visty. Lviv, January, № 1*, 15–16. (in Ukr.)
23. *I. M. [Mritz, I.]. (1929) Skiing (Finishing). Sokolski Visty. Lviv, February, № 2*, 3–5. (in Ukr.)
24. *From our sports (1912). Dilo. Lviv, January 24, № 18*, 7. (in Ukr.)
25. *Skis. (1911) Visty z Zaporozha, 1911, April 30, № 56*, 6. (in Ukr.)
26. *Around Lviv by ski (1910). Visty z Zaporozha, 1910, December 8, № 48*, 12. (in Ukr.)
27. *Skiing course (1910). Visty z Zaporozha. Lviv, October 6, № 46*, 13. (in Ukr.)
28. *Private archive of Stephen Hayduchka (the city of Lviv).*
29. *Sambir. (1912). Dilo, Lviv, Sept. 12. (in Ukr.)*

28. Sova A. (2017) The Olympic themes in the creative heritage of Ivan Boerskyi (on the example of the IV Winter Olympics in Garmisch-Partenkirchen in 1936). *Drohobyuckij krajeznavchyj visnyk(Drohobych Local History Collection). Drohobych: Posvit, Special Ed. III*, 203–214. (in Ukr.)
29. Sova A. (2014) Attributes of the Carpathian Skiing Club. *Journal of Cherkasy University. Series: Historical Sciences. Cherkasy: Cherkasy National University. B. Khmelnytsky, Ed. 19. (312)*, 103–107. (in Ukr.)
30. Sova A. (2013) Professor Ivan Boberskyi: life, dedicated to Ukraine (on the occasion of the 140th anniversary of his birth). *Plastovy shlah. Lviv, № 3–4 (175–176)*, 56–58. (in Ukr.)
31. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Fund 312. Description 1. Case 134. 265 p.
32. Members of “Ukr. Sport Union “on skis (1912). *Visty z Zaporozha. Lviv, February 28, № 66, 2.* (in Ukr.)
33. Yatsiv, N. (1928) The reasons to History of Ukrainian Sokilnyctva. *Sokolski Visty. Lviv, February, № 2, 3–5.* (in Ukr.)
34. Blue Boy [Gaiduchok, S.] (1929) Around Lviv by ski. *Dilo. Lviv, № 61 (11402), March 20, 3* (in Ukr.)

SOVA Andrii, Ph.D. in History, Associate Professor, Ivan Bobersky Lviv State University of Physical Culture,

e-mail: andrijsova@yahoo.com

IVAN BOBERSKYI IS A POPULARIST OF LESHCHETARSTVO(SKIING) AMONG THE UKRAINIANS

Abstract. Introduction. *At the end of the nineteenth and at the beginning of the twentieth centuries different kinds of sports are spreading and developing in Galicia, in particular, leshchetarstvo (skiing). In the Ukrainian environment it was mastered and popularized by a prominent Ukrainian educator, public, cultural and educational and military-political activist, editor, journalist, philanthropist, founder of the Ukrainian body-building and sports tradition, professor Ivan Boberskyi (1873-1947). In contemporary Ukrainian historiography about the history of leshchetarstvo (skiing) in the Ukrainian environment of Galicia and the role of the “Father of Ukrainian Body Building” in this process, it is only briefly and appropriately.*

Purpose. *The purpose of the article is to explore the contribution of Ivan Boberskyi to the formation and the development of leshchetarstvo (skiing) in Galicia on the basis of diverse sources. Chronological limits cover the first third of the twentieth century.*

Results. *Ivan Boberskyi popularized the leshchetarstvo (skiing) in the theoretical and the practical areas. As a theorist, having studied the special foreign literature of that time, he translated, wrote, concluded and published one of the first Ukrainian manuals about body science and sports. Ivan Boberskyi shared his interest in winter sports in such Ukrainian journals as “Sokolski Visty” (Falcon’s news), “Visty z Zaporozha” (News from Zaporozha) and “Dilo” (Business). In 1912, Ivan Boberskyi published a scientific and methodological work “Go skiing”, where he suggested the definitions of “leshchetar” (skier), “leshcheta” (skis), “leshchetna prohulka” (ski walking) and derivative phrases that were found among Ukrainians and used as in Western Ukrainian lands in the first half of twentieth century and in the diaspora. Ivan Boberskyi, in order to increase his awareness and skills in go skiing, took part in skiing courses hold in different European countries.*

He also himself as an amateur engaged in many sports, attracted his colleagues and pupils from the environment of the “Ukrainian Sports Club” at the Academic Gymnasium and a branch in Lviv and the Ukrainian Gymnastic Society “Sokil-batko” (Falcon-Father), the sport association of Lviv higher schools “Ukraine”, scout organization “Plast”, “Zmag Sojuz” (Sport Union). For spreading leshchetarstvo (skiing) among the Ukrainian community of Galicia, Ivan Boberskyi, February 15, 1909, the first in the history of Lviv went skiing around the city. While in the diaspora, Ivan Boberskyi continued to be interested in leshchetarstvo (skiing), practicing and popularizing him. In 1936 he took part as a journalist in the IV Winter Olympics in Garmisch-Partenkirchen (Germany). His reports, including about skiers, were published in the journal “Dilo”.

Conclusions. *The conducted research helped to find out both the unknown aspects of the biography of Ivan Boberskyi and the formation of leshchetarstvo (skiing) in Galicia at the beginning of the 20th century. Ivan Boberskyi, as one of the first popularists of leshchetarstvo (skiing) among the Ukrainians, managed to do it in theoretical (notes, publications, scientific and methodological works) and in practical terms (organization and distribution of this kind of sport among the Ukrainians). Thanks to him, this kind of sport (zmag) managed to occupy an important place among the winter sports, which were engaged not only by members of the Ukrainian motor and sport societies of Galicia “Sokil” (Falcon), “Ukraine”, “Plast”, “Zmag Sojuz” (Sport Union), “Syanova chajka” (Syanov seagull) “Podillya”, etc., but also a wide range of the Ukrainians.*

Key words: *Ivan Boberskyi, Galicia, Lviv, sport(zmag), leshchetarstvo (skiing).*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 94(477):925.8(316)«1916-1918»
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-60-66

СРІБНЯК Ігор Володимирович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса
Грінченка
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ВИБОРЮЮЧИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ШАПОВАЛА У СЕРЕДОВИЩІ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ, 1916 – ПОЧАТОК 1918 РР.)*

***Анотація.** Метою даної статті є аналіз діяльності Миколи Шаповала на чолі одного з етапних підрозділів німецької армії (військової комендатури) у м. Біла на Підляшші, для комплектування якого було використано полонених українців зі складу 1-го Запорізького імені Т.Шевченка полку з табору Раштат. Автор статті застосував принцип історизму, що дало йому можливість об'єктивно відтворити зміст організаційно-виховної діяльності М.Шаповала та дійти до важливих узагальнень. При цьому використовувались проблемно-хронологічний та конкретно-історичний методи, поєднання яких дозволило найповніше реалізувати заявлену у статті мету дослідження. До основних результатів дослідження слід віднести цілісне відтворення процесу впровадження на окупованих німецькими військами українських землях національної школи та значне послаблення впливів російської імперської ідеології. У рамках досліджуваної теми перспективними для подальшого вивчення можуть бути такі напрями: особливості виконання підрозділом М.Шаповала залогової служби, пошук джерел фінансування та вчителів для ново-заснованих українських шкіл, механізми комунікації «січовики-табір», визначення обсягу грошових внесків української громади «Самостійна Україна» для проведення культурно-освітньої роботи в українських селах. Практичне значення досягнутих результатів полягає у тому, що синтезований в статті фактаж та висновки можуть бути використані під час проведення військово-патріотичної роботи в збройних силах України сучасної доби. Дана стаття є оригінальним дослідженням, що ґрунтується на архівних матеріалах, опрацьованих автором у ЦДАВО України.*

***Ключові слова:** вояки-українці, школа, освіта, вчитель, 1-й Запорізький імені Т.Шевченка полк, Микола Шаповал.*

Постановка проблеми. Актуальність даної дослідницької проблеми обумовлена власне тим, що життя та діяльність Миколи Юхимовича Шаповала (1886-1948) – генерала армії УНР, начальника Спільної юнацької школи Армії УНР, громадського діяча в еміграції з есерівського політичного табору, редактора і публіциста – до сьогодні є маловідомим науковому загалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформація про нього обмежується кількома біографічними замітками та нарисами, які здебільшого переповідають вже відому інформацію [1, 46-47; 2, 3788-3789; 3, 264-266; 4, 489-490; 5, 230-232; 6, 594]. Окремі дані про обставини його перебування у таборах Німеччини (в часі Першої світової війни) були подані у кількох статтях автора цієї розвідки [7, 80-85; 8, 35-40; 9, 138-144], а інформація про еміграційну добу його життя і діяльності наведена ще у двох його публікаціях [10, 6-13; 11]. Проте всі ці публікації не давали цілісного уявлення про життєвий шлях М.Шаповала, між тим зміст його організаційно-національної роботи у таборі Раштат (Німеччина) повною мірою заслуговує на системний виклад в рамках окремого дослідження.

Метою даної статті є відтворення змісту організаційно-виховної діяльності М.Шаповала під час його перебування на посаді начальника військової комендатури м. Біла та визначення його внеску у процес розбудови національної школи на Підляшші.

Виклад основного матеріалу. Практично всі згадані довідкові видання подають місцем народження М.Шаповала село Серебрянку Бахмутського повіту Катеринославської губернії та сходяться на тому, що він закінчив Чугуєвське юнкерське училище (1910) та отримав свій перший офіцерський чин – підпоручика. Очевидно, що для навчання у згаданому училищі юнак повинен був мати відповідний освітній ценз – і за інформацією з

* Дану статтю було підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europę Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі.

кількох довідкових видань перед цим він скінчив Слов'яно-сербську гімназію та «філологічний факультет Київського університету»[6, 594] (очевидно автор енциклопедичної довідки мав на увазі історико-філологічний факультет Університету св. Володимира – *авт.*). Ці факти з біографії юнака, і зокрема університетська освіта (якщо вона дійсно мала місце) – засвідчують природні здібності М.Шаповала та його схильність до навчання.

Першу світову війну зустрів на військовій службі, перебуваючи у 28 Полоцькому піхотному полку, з яким і вирушив на фронт. Був підвищений до ранги поручика, командував роту і батальйоном[4, 489], але його кар'єра в царській армії закінчилась у серпні 1915 р., після того як він добровільно здався в німецький полон разом з частиною вояків свого підрозділу. Очевидно при цьому М.Шаповал виходив зі своїх національно-політичних переконань, разом з тим – він відмовився давати німцям будь-які свідчення про розташування частин російської армії[16, 4зв.].

Після цього він був приміщений до табору Штральзунд (на Помор'ї), де відразу зголосився до комендатури як українець-самостійник та домогся відокремлення групи офіцерів-земляків від росіян[1, 46]. У березні 1916 р. М.Шаповала було переведено до табору полонених українців зі складу царської армії Раштат та призначено членом таборового Просвітнього відділу Союзу Визволення України (СВУ). Перебування офіцерів-українців в таборі мало значний морально-емоційний вплив на загальних полонених та дозволяло інтенсифікувати культурно-освітню роботу в їх середовищі, тому провід СВУ докладав усіх зусиль для отримання на згоду німецького військового командування. Опинившись в таборі, М.Шаповал (разом з іншими офіцерами-українцями) виконував й функції «мужа довір'я», відвідуючи робітничі команди полонених поза межами табору з інформаційно-організаційними завданнями[17, 177].

Найважливішою місією М.Шаповала стала організація товариства «Запорізька Січ», керівником (полковником) якої він і був призначений 24 квітня 1916 р. Ще за два дні потому (під час проведення «Першого Січового Свята» у таборі Раштат) його було також обрано й отаманом першої парамілітарної структури в таборі – 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку. Того ж дня полковнику «Запорізької Січі» і отаману полка М.Шаповалу була вручена символічна булава, а полк отримав посвячений таборовим священиком прапор малинового кольору із зображеннями Архістратига Михайла[7, 81-82].

Майже відразу М.Шаповал почав видавати накази полку, в яких повідомлялось про виїзд окремих січовиків на роботи, про виключення деяких полонених з числа членів «Січі», призначався щоденний наряд січовиків для виконання функцій пожежної «сторожі» у таборі та ін. У наказах також повідомлялось про проведення січових вічей полка, анонсувались лекції, що проводились офіцерами в таборі, містилась інформація про присвоєння січовикам рангів «рядової» та отаманної старшини, про надання їм тимчасових відпусток, усунення з посад та ін.[16, 1-34] Крім того, отаман почав регулярно збирати січовиків для спільних гімнастично-стройових вправ, які виявились дієвим засобом для їх згуртування. Цій же меті слугувало й отримання полком 240 січових одностроїв, що були виготовлені завдяки Союзу визволення України[18, 44, 48].

Кількість вояків у складі 1-го Запорізького полку поступово збільшувалась (станом на червень 1916 р. – близько 600 осіб), але подальші спроби М.Шаповала дисциплінувати січовиків, зустріли в таборі відчутний спротив – бо дехто з них не бажав коритися наказам свого полковника, і то на тій підставі, що «Січ» в їх розумінні була лише звичайним таборовим товариством. Тому вже влітку ц.р. «Запорізька Січ» опинилась в кризовому стані, що було спричинено як згадуваною обставиною, так і виїздом значної частини січовиків на сільгоспроботи у складі робітничих команд. Наслідком цього стала кількамісячна перерва в функціонуванні «Запорізької Січі», хоча номінально мала місце тенденція до її збільшення (до майже 800 осіб станом на середину грудня 1916 р.)[19, 37], переважна більшість з яких перебувала поза табором у складі робітничих команд, а ще частина – ухилялась від виконання своїх обов'язків.

У кінці 1916 р. в житті «Запорізької Січі» відбулась важлива подія, яка вплинула на весь її подальший розвиток. Це було пов'язано з тим, що німецька військова влада спробувала отримати реальні дивіденди від української культурно-організаційної роботи в таборах, та зажадала проведення відбору 50 добровольців з числа добровольців, яких у подальшому передбачалось використовувати на фронті для проведення агітаційної роботи серед солдатів царської армії.

М.Шаповал брав безпосередню участь попередніх консультаціях з цього питання між керівництвом СБУ та представниками німецького військового відомства, а на початку грудня 1916 р. його було делеговано для переговорів до Берліну. Там йому вдалось переконати німецьких урядовців у недоцільності використання цих добровольців у шпигунських цілях або для виконання служби на фронті – як з огляду на їх дуже малу кількість (20 осіб), так і через непридатність учорашніх полонених до виконання такого роду завдань[7, 83].

Під час переговорів німецька сторона запевнила М.Шаповала, що полонених за жодних обставин не вживатимуть для шпигунсько-агітаційної діяльності, і що українські добровольці будуть увільнені з полону та у своєму правному становищі – зрівняні у правах з німецькими вояками як «маленька частинка союзної армії». Всі ці домовленості були зафіксовані в протоколі, підписаному М.Шаповалом і капітаном Генерального штабу Німеччини фон Гюльзенем у присутності референта Пруського військового міністерства капітана фон Любберса і секретаря СБУ В.Козловського[16, 3зв.-4].

Після цього провід української таборової організації «Самостійна Україна» прийняв пропозицію німецької військової влади провести відбір добровольців, та доручив М.Шаповалові (спільно з Й.Калюжним і таборовим панотцем П.Катеринюком) розробити текст присяги, яка мала бути виголошена українською мовою кожним добровольцем перед прапором полку[16, 4зв.].

У присутності М.Шаповала 12 січня 1917 р. 26 січовиків склали присягу[16, 5зв.], і вже за кілька днів цей відділ під його ж командуванням відбув до Ковеля, який знаходився у зоні австрійської окупації[19, 44]. Після кількох переїздів січовики отаборились у містечко Біла на Підляшші, виконуючи функції етапного підрозділу (військової комендатури). Повалення царату в Росії призвело до збільшення припливу полонених до складу «Запорізької Січі», члени якої вже розміщувались окремо від інших полонених. Завдяки цій обставині вже на початку травня 1917 р. сюди прибула у повному складі сотня 1-го Запорізького полку, а в липні – ще одна.

Але офіційний дозвіл на проведення культурно-освітньої роботи прийшов січовикам лише в кінці травня, і тільки після цього стала можливою організація народних шкіл в українських селах. Спочатку селянство з недовірою устріло появу січовиків, і як відзначав М.Шаповал, – при їх появі «молодь розбігалася, старі хрестилися, а дитячі обличчя зникали від віконних шибок, але це тягнулося недовго, народ швидко зрозумів, де правда, й вже тепер навіть в українських селах із населенням католицького обряду знаходяться численні прихильники й закладено кілька шкіл»[15, 758].

Перебуваючи поза табором М.Шаповал зберіг за собою посаду отамана 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку, хоча це й створювало певні труднощі для української громади «Самостійна Україна» в Раштаті. Відсутність М.Шаповала в Раштаті деякою мірою компенсувалась його активним листуванням з таборовими інституціями. В своїх листах М.Шаповал порушував різні питання – від запровадження змін до уніформи вояків його відділу (зокрема, розміщення на касці замість чорного німецького орла галицького лева або Архистратіга Михайла), до порядку надання матеріальної допомоги січовикам[9, 139-140].

В останньому випадку М.Шаповал вважав, що перерахування будь-яких коштів січовикам є недоцільним, бо ті отримують пайок німецького солдата та відповідне грошове забезпечення (15,90 марок німецьких, м.н.), що робить їх побут «багато кращим таборового життя». До того ж, перебуваючи в українських селах, січовики часто отримували додаткове харчування від селян. З огляду на це М.Шаповал слушно вважав, що такі звернення січовиків та отримання ними допомоги з табору впливають деморалізуюче як на таборян, так і на вояків його відділу та виглядають «морально недобре», бо «людям зо всіма правами і льготами німецького жовніра брати те, що належить полоненим» цілком не лічить[16, 9-9зв.].

М.Шаповал вігав бажання таборової громади «трактувати січовий відділ як своїх синів», проте не вважав за можливе відривати зі скудних благодійних надходжень до табору для полонених навіть невелику частинку для, на його думку, достатньою мірою забезпечених січовиків. Надіслання грошей січовикам він вважав зовсім неприпустимим, бо це – крім усього іншого – могло внести розбрат в їх середовище (таборова громада Раштату була готова підтримувати тільки «своїх» січовиків, але тоді би інші вояки почувались би несправедливо обійденими[16, 9зв.]. Зрештою, з цими твердженнями М.Шаповала важко

було не погодитись, і в подальшому таборова громада Раштату стала надавати матеріальну (не грошову) допомогу для усього загалу січовиків.

Вже на початку червня 1917 р. заходами січовиків була створена перша українська школа (в одному із сіл Кобринського повіту). Ще за кілька днів постали ще три школи, про що йшлося у листі (№ 66 від 6 червня 1917 р.) М.Шаповала генеральній старшині табору Раштат. У листі також йшлося про відсутність підручників, про надіслання яких М.Шаповал й клопотався, рівно ж як і про відрядження сюди більшої кількості вчителів з числа полонених. Все це дозволило би інтенсифікувати процес трансформації місцевих російських шкіл на українські, охопивши в такий спосіб додаткову кількість українських сіл.

Українська громада в таборі Раштат пішла на зустріч проханням М.Шаповала, крім того – підтримала його ідею про створення школи «імені громади «Самостійна Україна» в Раштаті» та її щомісячне утримування (65-80 м.н.). Але фактично видатки склали більшу суму – 150 м.н., бо учителем в ній мала бути цивільна особа (80 м.н.), а крім того до кошторису на утримання школи увійшла й допомога «на бідних дітей» (30 м.н.), решта грошей мали бути витрачені на придбання шкільного приладдя[20, 11].

М.Шаповал також повідомляв про активізацію роботи польського учительства, і зокрема заснування заходами польських товариств чотирьох шкіл в українських селах та будівництво (вже в часі окупації) в м. Білій костьолу. Але М.Шаповал не вбачав у цьому якоїсь загрози, тим більше що січовики мали незаперечну перевагу, для чого треба було лише перепрофілювати 23 «прекрасно поставлені» російські школи на українські, забезпечивши їх достатньою кількістю українських підручників та абеток[16, 10-10зв.; 21, 34].

Прибувши до місця проходження його підрозділом служби, М.Шаповал очолив ним же засновану «Українську Громаду в Білій» та розпочав видання щотижневої української газети «Рідне Слово» (її перше число вийшло 23 червня 1917 р.)[12], що мала своїм завданням інформування місцевого населення про ситуацію в Україні та хід освітньої діяльності січовиків в окрузі. Для оперативного вирішення всіх питань із заснування шкіл рішенням М.Шаповала була створена «Шкільна рада», якій вдалось почасти задовольнити потреби новозаснованих шкіл у книжках, а також домогтись невеликих виплат для учителів за їх роботу. Цій же меті слугував й заснований М.Шаповалом «Шкільний фонд», до якого надходили благодійні внески[9, 142].

Піврічна національно-організаційна робота січовиків відділу М.Шаповала (червень – перша половина грудні 1917 р.) на Підляшші, Поліссі й Волині мала своїм підсумком заснування 97 народних шкіл (з 5546 учнями) та 19 шкіл грамоти (з 200 учнями)[15, 758]. Деякі з них носили імена визначних українських діячів (Т.Шевченка, Б.Хмельницького, І.Мазепи, М.Драгоманова, Б.Грінченка, М.Грушевського), ще три школи утримувались трьома таборовими громадами полонених українців у Німеччині (Раштат, Вецляр, Зальцведель), зримо засвідчуючи освітні здобутки українських січовиків[13, 141-142]. За весь час діяльності відділу М.Шаповала (15 місяців) було відкрито понад 150 шкіл, сотні малих книгозбірень, що стало можливим саме завдяки невтомній праці січовиків та їх керівника[1, 47].

У своїй переважній більшості вояки-українці були прикладом чесного і безкорисливого служіння національній справі. До цього січовиків повсякчасно закликав і М.Шаповал, який завжди енергійно реагував на навіть дрібні проступки декого з січовиків. Так, зокрема, у своєму наказі 1-му Запорізькому полку (ч.9 від 21 січня 1918 р.) він звертав увагу січовиків та те, що дехто з їх числа припускається вчинків, які компрометують весь загаль вояцтва – коли дехто з них брав у борг невеликі суми, а потім ще й старався їх не повернути. У цій ситуації М.Шаповал наказував компенсувати борг за рахунок боржника (з його грошового утримання), але надалі обіцяв карати боржників гостріше – усуваючи таких від проведення організаційно-освітньої роботи[22, 14].

Абсолютно безкомпромісно ставився М.Шаповал до фактів відверто негідної поведінки січовиків, але для таких осіб найбільшою карою могло бути тільки відправлення до табору та поновлення їх у статусі полонених. Про одного з таких січовиків – Старинського – йдеться у листі-відповіді М.Шаповала генеральній старшині табору Зальцведель (на її запит), який в часі «побуту на селі зкомпрометував нашу тут ведену просвітну роботу тим, що зійшовся[...] з невідповідним елементом, венерично захворів, наробив боргів (2 карб[ованці]) і при від'їзді із села до шпиталю забрав навіть від своєї господині парасоль»[17, 23]. Зрозуміло, що такий «шлейф» проступків згаданого січовика вимагав негайного реагування, і М.Шаповал робив все аби різ і назавжди позбутись таких «вояків».

Перебуваючи весь час у Білій, М.Шаповал не мав жодної можливості впливати на розвиток січового руху в таборі. З огляду на його відсутність провід цієї частиною полку здійснювали його заступники, які призначались генеральною старшиною (вони одночасно виконували й функції голови «Запорізької Січі»[22, 16]. Станом на 27 січня 1918 р. на полковому обліку перебувало 1167 січовиків[22, 18], яких, на думку М.Шаповала, треба було сконцентрувати у м. Біла на Підляшші. Одним зі своїх останніх наказів (ч.69 від 9 лютого 1918 р.) він повідомляв про свої заходи щодо концентрації особового складу полку в цьому містечку, сподіваючись на його переведення вглиб України, але це могло відбутись тільки у порозумінні з урядом УНР[22, 21]. Врешті-решт, після кількатижневих переговорів з членами української делегації у Бресті та керівництвом УЦР 1-й Запорізький імені Тараса Шевченка полк (у складі дивізії «Синьожупанників») 31 березня 1918 р. прибув до Києва[1, 47].

Висновки. Таким чином багатомісячна організаційно-виховна діяльність М.Шаповала допровадила до позитивних наслідків, ставши одним з багатьох струменів, які живили процес розбудови національної української армії. Дуже важливим було те, що М.Шаповал впливав на підлеглих не тільки словом військового наказу, але й власним прикладом. За оцінкою одного з січовиків (Д.Оляничина), їх командир був «людиною наскрізь чесною, сумлінною та національно висококультурною, [...] щирим українським патріотом»[14, 14].

Найважливішим досягненням М.Шаповала та підпорядкованого йому січового відділу стало впровадження на окупованих німецькими військами українських землях національної школи та значне послаблення впливів російської імперської ідеології. М.Шаповал, який у цей час фактично уособлював місцеву владу, використав цю обставину для інтенсифікації процесу розбудови українських культурно-освітніх та громадських осередків у межах м. Біла та її округи. У цей час його діяльність – як з огляду на культурно-освітні здобутки січовиків, так і завдяки витворенню у німецької влади позитивного іміджу вояка-українця як союзника Німеччини в протистоянні з царською Росією – заслуговувала на цілковите схвалення та підтримку.

Список використаної літератури

1. Микола Шаповал (1886-1948) // Україна. – Париж, 1949. – Ч.1. – С.46-47.
2. Енциклопедія Українознавства (перевидання в Україні). – Львів, 2000. – Т.10. – С.3788-3789.
3. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С.264-266.
4. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). – К., 2007. – Кн.1. – С.489-490.
5. Kolaczk A. Ukraińscy Generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Siownik biograficzny. – Przemysl, 2009. – S.230-232.
6. Науменко К. Шаповал Микола Юхимович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2013. – Т.10 (Т-Я). – С.594.
7. Срібняк І. Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.) // Емінак: науковий щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2017. – № 1(17) (січень-березень). – Т.1. – С.80-85 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19943>).
8. Срібняк І. Полонені офіцери-українці царської армії в таборі Раштат (Німеччина) у 1916 р.: громадський та особистісний вимір таборового повсякдення // Емінак: науковий щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2017. – № 4(20) (жовтень-грудень). – Т.1. – С.35-40 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21895>).
9. Срібняк І. На службі II-му Райху і Україні: організаційно-освітня діяльність вояків-українців 1-го Запорізького імені Т.Шевченка полку на Підляшші (1917 – початок 1918 рр.) // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2017. – Вип.12. – С.138-144 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23311>).
10. Срібняк І. «Splendeurs et miseres...» українського генерала (громадсько-політична діяльність Миколи Шаповала у Франції, 1925-1948 рр.) // Evropské filozofické a historické diskurz. – Praha, 2018. – Svazek 4. – Vydání 1. – S.6-13. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23768>).
11. Срібняк І. На захисті інтересів вояцтва (військово-фахова та громадська діяльність Миколи Шаповала у таборах інтернованих Військ УНР у Польщі, 1921 – квітень 1923 рр.) // Od armii komputowej do narodowej V. Studia ofiarowane profesorowi Waldemarowi Rezmerowi w 70-tNº rocznick urodzin. – Torus, 2018 (у друці).
12. Рідне Слово: українська народна часопись. – Біла, 1917. – 23 червня. – Ч.1.
13. Невеселій І. Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссі й Волині // Календар Української Громади в Білій на 1918 рік. – Біла, 1917. – С.141-142.
14. Оляничин Д. Спогади про культурно-освітню працю на Підляшшу, Поліссі й Волині в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – Ч.1. – С.14.
15. Шаповал М. Українська культурна праця на Підляшшу й Полісся // Вістник СВУ. – Відень, 1917. – 25 листопада. – Ч.48(178). – С.758.

16. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135.
17. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33.
18. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5.
19. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6.
20. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40.
21. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34.
22. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137.

References

1. Mykola Shapoval (1886-1948). (1949) *Ukraine*, 1, 46-47. (in Ukr.)
2. Encyclopedia of Ukrainian Studies (reprint in Ukraine). (2000). 10, 3788-3789. (in Ukr.)
3. Kolyanchuk, O. Lytvyn, M. Naumenko, K. (1995). *General of the Ukrainian liberation struggle*. Lviv. (in Ukr.)
4. Тунченко, У. (2007). *Officers Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917-1921)*. – Kyiv. (in Ukr.)
5. Kolaczcuk, A. (2009). *Ukraincy Generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny*. Przemysl. (in Pol.)
6. Naumenko, K. (2013). Shapoval Mykola Yefimovich // Encyclopedia of History of Ukraine: 10 t. / Redkol. V.Smolij (head) and others. Kyiv. (in Ukr.)
7. Sribniak, I. (2017). Newest «Zaporizhzhya Sich» in a foreign country (creation of paramilitary structures in the Ukrainian camp Rashtat, 1916) // *Eminak: scientific quarterly*. 1(17) (January-March), t.1, 80-85 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19943>). (in Ukr.)
8. Sribniak, I. (2017). The captive officers of the Ukrainian Army in the Rashtatt camp (Germany) in 1916: the public and personal dimension of the camp's daily life // *Eminak: scientific quarterly*. 4(20) (October-December), t.1, 35-40 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21895>). (in Ukr.)
9. Sribniak, I. (2017). At the service of the 2nd Reich and Ukraine: the organizational and educational activity of the Ukrainian soldiers of the 1st Zaporizhzhya T. Shevchenko Regiment on the Podlasie (1917 – the beginning of 1918) *Gurzhyj Historical Readings: Coll. sciences works*. 12, 138-144 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23311>). (in Ukr.)
10. Sribniak, I. (2018). «Splendeurs et misères...» Ukrainian general (public-political activity of Mykola Shapoval in France, 1925-1948) *Evropskə filozofickə a historickə diskurz*. Svazek 4, vudbnn 1, 6-13. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23768>). (in Ukr.)
11. Sribniak, I. (2018). In defense of the interests of the military (Mykola Shapoval's military-professional and public activities in the camps of interned UPR troops in Poland, 1921 – April 1923) *Od armii komputowej do narodowej V. Studia ofiarowane profesorowi Waldemarowi Rezmierowi w 70-tN rocznick urodzin*. Torun. (in Ukr.)
12. Native Word: Ukrainian folk periodicals (1917). 23 June, 1. (in Ukr.)
13. Neveselyi I. (1917). Ukrainian Schooling in Podlasie, Polissya, and Volyn *Kalender of the Ukrainian Community in White at 1918*. (in Ukr.)
14. Olianchin, D. (1937). Reminiscences of cultural and educational work in Podlasie, Polissya and Volhynia in 1917 *Chronicle of Chervona Kalina*. 1, 14. (in Ukr.)
15. Shapoval, M. (1917). Ukrainian Cultural Work on Pidlyash and Polissya *Vistnik SVU*. Vienna, November 25, 48(178), 758. (in Ukr.)
16. Central State Archive of the Supreme Authorities and Governments of Ukraine (CSASAG of Ukraine), f.4406, op.1, af.135.
17. CSASAG of Ukraine, f.4406, op.1, af.33.
18. CSASAG of Ukraine, f.4406, op.1, af.5.
19. CSASAG of Ukraine, f.4406, op.1, af.6.
20. CSASAG of Ukraine, f.4406, op.1, af.40.
21. CSASAG of Ukraine, f.4406, op.1, af.34.
22. CSASAG of Ukraine, f.4406, op.1, af.137.

SRIBNYAK Ihor, Doctor of Historical Sciences, professor, Head of the Department of the World's History of the Faculty of History and Philosophy at Borys Grinchenko Kyiv University. e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

WINNING THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA (ORGANIZATIONAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MYKOLA SHAPOVAL AMONG THE PRISONERS OF WARRIORS-UKRAINIANS, 1916 – THE BEGINNING OF 1918)

Introduction. The article analyzes the organizational and educational activities of M. Shapoval in the midst of Ukrainian soldiers of the 1st Zaporizhzhya T. Shevchenko regiment in 1917 – early 1918, as well as the content of their cultural and educational work in the city of Bila on the occupied Ukrainian lands of the Germans.

Purpose. Reproduction of Characteristics of M. Shapoval's Activities as Chief of the Stage Division of the German Army and determination of his contribution to the formation and development of a national school in the city of Bila and his district.

Results. Thanks to the activities of Ukrainian soldiers from the 1st Zaporizhzhya named after T. Shevchenko, a regiment headed by M. Shapoval in the town of Bila on Podlasie a national school was introduced and the influence of Russian imperial ideology weakened considerably. At the same time, the

soldiers of his unit acquired organizational experience and knowledge, which were needed to build their own army and national state institutions. M. Shapoval, who at that time actually represented the local authorities, used this circumstance to intensify the process of building Ukrainian cultural, educational and public centers within the city of Bila and its districts. At this time, his activities – both in view of the cultural and educational achievements of the «Sich» people, and through the creation of a positive image of the Ukrainian soldier as a German ally in opposition to Tsarist Russia in the German authorities, deserved full approval and support.

Originality. In order to prepare this article, archival documents stored in the Central State Archives of the supreme bodies of power and administration of Ukraine in Kyiv were used, which to date have not been largely introduced to scientific circulation.

Conclusion. The competent leadership of M. Shapoval conducted organizational and educational work made possible the establishment of 153 Ukrainian elementary schools in villages around the city of Bila on Podlasie, as well as several hundred small bookshops, which made it possible to significantly increase the Ukrainian influence in this region. In March 1918, soldiers of the 1st Zaporizhia Regiment were given the opportunity to return to Ukraine, where they took an active part in the Ukrainian state-building.

Key words: Ukrainian soldiers, school, education, teacher, 1st Zaporizhia regiment of T. Shevchenko, Mykola Shapoval.

*Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018*

УДК 94 (438)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-66-71

БОЄЧКО Владислав Федорович,

доктор історичних наук, професор
кафедри історії України Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького
e-mail: osbb53@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано колоніальне становище польських земель у складі держав імперій: Російської, Німецької та Австро-Угорської на поч. ХХ ст. Стиснутий пресом панування імперій, польський народ перебував у стані культурної, економічної та політичної дискримінації. Важке становище поєднувалось з становищем поєднувалось із релігійним пригнічення поляків, що викликало масовий супротив населення. Визначено, що революційні події 1905–1907 р. р. в Російській імперії сприяли політичній активізації широких верст населення Королівства Польського, Великопольщі та інших польських земель. З'ясовано, що умови життя польського населення залежали від становища у державах імперіях що розділили між собою польські землі. Досліджено, що на поч. ХХ ст. у польському суспільстві сформувались об'єктивні передумови відродження незалежної держави.

***Ключові слова:** відродження польської державності, становище польських земель, об'єктивні передумови, польське суспільство, держави імперії.*

Постановка проблеми. Демократичні зміни в сучасному українському суспільстві, що відбулися й відбуваються, призводять до переосмислення окремих проблем історичної науки. З'явилася можливість неупередженого висвітлення тих питань, які раніше фальсифікувались або досліджувались однобічно, в контексті панівної радянської ідеології. До таких, безсумнівно, належить проблема відродження Другої Речі Посполитої. Перша Світова війна, розпад багатонаціональних імперій, активізація національно-визвольних рухів слов'янських народів призвели до появи на політичній карті Європи нових незалежних держав, що визначили характер свого політичного устрою як демократичного. У цьому зв'язку доречним є аналіз основних етапів створення передумов і об'єктивних передумов відродження Польщі, її інституалізації з урахуванням національних традицій та міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни. Це дає змогу простежити проголошення Польської республіки як закономірної події в державницьких домаганнях польського народу і впливу різноманітних факторів на її становлення. Ми розглядаємо

відродження незалежності Польщі як наслідок комбінованих дій об'єктивних та суб'єктивних чинників, але передусім як збіг національних прагнень поляків і міжнародної ситуації у післявоєнній Європі.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія проблеми представлена працями українських істориків-полоністів. Важливою для розуміння історії Польщі є ґрунтовна монографія Л. Зашкільняка і М. Крикуна [1]. Використовуючи сучасну методологію та новітню джерельну базу автори всебічно дослідили основні етапи історії Польщі, та визначили основні фактори що сприяли відродженню незалежності. Однією із основних тем, що досліджують сучасні українські вчені, є питання передумов становлення державності Другої Речі Посполитої. З цієї групи робіт варто виокремити важливі праці відомої тернопільської дослідниці Л. Алексієвець [2], оскільки в них міститься ґрунтовний аналіз передумов утворення державності, а також створення та функціонування польської політичної системи в 1918 – 1926 рр. держави. Наукові студії львівської дослідниці З. Баран [3] стосуються відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр., ролі політичних партій та рухів у політиці польського уряду щодо Східної Галичини, вирішення аграрної реформи та її реалізації в Східній Галичині. Польська історіографія розглядає процес відродження Другої Речі Посполитої як відновлення історичної справедливості та багаторічних прагнень поколінь поляків. Серед численних робіт, у яких досліджено різні аспекти становлення Польської держави, можна виокремити дослідження Я. Фарися і З. Хемерлінга [4; 5]. Слід зазначити, що сучасні історики Польщі намагаються об'єктивно оцінювати розвиток Другої Речі Посполитої, аналізувати всю суперечливість історичних явищ та процесів що відбувались на початку століття. Передумови формування незалежності Польщі висвітлено в роботах Т. Наленча [6] та П. Вандича [7]. Суспільно-політичні процеси в Центрально-Східній Європі були предметом наукових пошуків зарубіжних, передовсім американських істориків.

Метою нашої статті є дослідити формування об'єктивних передумови для відновлення Польської держави.

Виклад основного матеріалу. Становлення Другої Речі Посполитої зумовлене важким становищем польських земель у межах імперій. Об'єктивною умовою відновлення Польщі була колоніальна політика, що проводили Австрія, Пруссія і Росія. Стиснутий пресом панування імперій, польський народ перебував у стані економічної, культурної та політичної дискримінації. Форми національного пригнічення й умови життя безпосередньо залежали від становища у країнах, які інкорпоровали польські землі. У Королівстві Польському царський уряд проводив політику інтенсивної русифікації та уніфікації польських земель із рештою території Російської імперії, здійснював репресії щодо населення. На початок ХХ ст. тут були скасовані всі спеціальні установи та органи, що символізували автономію, ліквідовано інститут намісництва, впроваджено схожу з російською губернську і повітову структуру адміністративного апарату, чимало відомств стали безпосередньо підпорядковуватися центральній владі. Навіть костел перебував під контролем Римсько-католицької колегії в Петербурзі. Поширення на Королівство загальноросійських інституцій супроводжувалось усуненням поляків із адміністративного апарату, переведенням діловодства на російську мову. Поступово найменування Королівства Польського, що відображало особливе становище польських земель у Російській імперії, почали замінювати новим – «Привіслянський край», який 1888 р. ввели до законодавчих актів. Із особливою ревністю царизм прагнув до викорінення національного духу в царині культури й освіти [8, S. 186]. Подібна політика щодо поляків спостерігалась і в Німецькій імперії. Повсюдно обмежувалися громадянські права польського населення, фальсифікувалися дані про його чисельність, насаджувалися німецькі імена, прізвища, географічні назви тощо. Велике князівство Познанське було перейменоване на Познанську провінцію. Польську мову витісняли з адміністративних установ, судочинства, навчальних закладів. Німецька адміністрація встановила контроль за діяльністю костелу, який у Берліні трактували як прояв національного опору. Політика онімечення польського суспільства передбачала й економічні заходи. Так, 26 квітня 1886 р. було прийнято закон «Про внутрішню колонізацію польських провінцій Пруссії». Ним передбачалося утворення Колонізаційної комісії. В її розпорядження виділили 100 млн. марок для скуповування землі, що належала полякам, і передачі її німецьким колоністам. Через 10 років започатковано пол-

ітику «викорінення» польського населення. Її провідником став утворений 1894 р. Пан-германський союз, який показував поляків як ворогів, знищення котрих мало стати першочерговим завданням німецької політики. В цьому ж напрямі діяла Спілка підтримки германізації у східних провінціях створена наприкінці 1894 р.. В умовах антипольської пропаганди німецької преси на польських землях, що належали до Пруссії, активно онімечували місцеву освіту і культуру.

Кращими для розвитку польського народу були умови в Галичині. Після перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію Галичину віднесли до Ціслейтанії – групи володінь Габсбургів, центром яких був Відень. Ухвалена наприкінці 1867 р. Конституція Австро-Угорщини передбачала автономію Галичини і Володимирії та Великого князівства Краківського. Ці землі отримали представництво в імперській державній раді – рейхсраті, у Львові відкрито Крайовий Сейм. Австрійський уряд тісно співпрацював із польською шляхтою яка вважала стосунки з Віднем вигідними. Частково полонізувався адміністративний апарат, середня і вища освіта, заклади культури. Виникло багато періодичних видань польською мовою. Водночас Галичині довелося сплатити певну ціну за правління краківських консерваторів. Як зазначив П.Вандич: «Вони виявилися не вельми добрими господарниками, а їхня політика відбивала землевласницький, клерикальний і дещо обмежений світогляд» [7, S. 229]. Галичина залишалася відсталим регіоном, через що тут набував інтенсивності процес еміграції селян, які страждали від малоземелля й безземелля, виїжджали до Америки або подавалися на сезонні роботи у Західну Європу. На динаміку суспільно-політичного руху на цих територіях впливало і наростаюче українсько-польське протистояння. На початку ХХ ст. очевидною ставала тенденція неможливості вирішення завдань відновлення польської державності, відродження національної економіки та духовного самозбереження поляків в умовах панування Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Ці держави не були зацікавлені в розвитку польської мови, культури, національної свідомості. Перебування земель колишньої Речі Посполитої у різних державних об'єднаннях призвело до поглиблення політичної та економічної криз. Наступ російських, австро-угорських та німецьких монархічних кіл на польські землі в останні десятиліття ХІХ – поч. ХХ ст. обмежував права та свободи поляків, посилював централізацію, уніфікацію, русифікацію й онімечення поляків, сприяв розколу польського суспільства.

Політика дискримінації поляків у суспільному житті, яку здійснював царат у Королівстві Польському, викликала незадоволення і протест населення, зростання його суспільно-політичної активності для відвоювання культурних, соціальних, політичних прав і свобод. Хвиля революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії охопила й поляків, викликавши активізацію громадсько-політичного життя. І хоча після неї наступило розчарування, поляки зуміли використати цей час для відродження традицій, набуття нових суспільно-політичних ідей. Під час означених подій було випробувано різні методи боротьби, розширилися рамки й форми суспільної активності – від створення професійних спілок до організації страйкового руху та змовницько-терористичних акцій. Сформувався політичні програми партій які поширили свій вплив на широкі кола населення. На відміну від попередніх повстань, революція, хоча також зазнала поразки, певною мірою поліпшила національне становище поляків. Вона була своєрідною пробою польських патріотичних сил перед основними змаганнями за незалежність, що припали на роки Першої світової війни. Можна погодитися з думкою польського історика М. Топорека, що «революція підняла маси населення, показала їм можливість і реальність боротьби за зміну національного та соціального статусів» [8, S. 428]. Як і попередні визвольні рухи, революція 1905–1907 рр. охопила території що перебували у складі Пруссії, ритм боротьби зумовлювали зусилля німецького уряду щодо понімечення поляків які спиралися на зростання шовіністичних настроїв німців. Офіційна влада тонувала суспільні конфлікти, перешкождала посиленню популярності серед поляків «народової демократії», основною метою діяльності якої визначено було оборону національних інтересів. Послідовна протидія онімеченню показала ступінь організованості та силу польського опору. Значно дієво боронилася Великопольща, особливо у сфері економіки та культури. Незважаючи на труднощі, пов'язані з нестачею на цьому терені польських освічених верств, жвавіше пробуджувалася польська ідентичність Верхньої Сілезії. Та величезна диспропорція можливостей обох сторін не обіцяла великих здобутків для поляків. Так, на Мазурах найслабші в

усій прусській дільниці польські осередки вочевидь поступалися натиску германізму. Поступово зникала національна ідентичність емігрантів, особливо другого покоління, які були вирвані з родинного кола, звідусіль оточені усім німецьким. Найбільше це спостерігалось у західних провінціях імперії. Молоде покоління поляків, після німецьких школи і служби у війську, втрачало зв'язок із національним середовищем, швидко піддавалося асиміляції. Змінити такі негативні тенденції для польського населення могло тільки здобуття незалежності. Інакше можна охарактеризувати становище поляків, які проживали на територіях, підвладних Австро-Угорщині. Автономія, що вже кілька десятиліть мала Галичина, гарантувала вільний розвиток їх національно-культурного життя. Порівняно з наданими свободами, «недемократичністю вражала система здійснення влади» [7, S. 332]. Обмеження національних прагнень впливало також із міжнародної ситуації, яка з часів франко-прусської війни не сприяла вирішенню польського питання. Варто відзначити відставання краю в господарському розвитку, за рівнем національного доходу на особу Галичина вдвічі поступалася Королівству Польському і втричі – польським дільницям Пруссії, а також гостроту соціальних суперечностей, які позначалися на суспільно-політичній ситуації. Революційні події 1905–1907 рр. у Росії пожвавили політичне життя Австро-Угорщини і Галичини, дали поштовх руху за загальне виборче право, впровадження демократичного права голосу – загального, рівного, безпосереднього, таємного. У реформі був переконаний імператор Франц Йосиф, який вбачав у ній можливість зміцнення послабленої національними конфліктами держави. Та проект нового положення про вибори спочатку не схвалила парламентська більшість. Вирішальну роль у цьому відіграло Польське Коло, котре побоювалося, що демократизація виборів посилить національний рух українців Східної Галичини, який уже вступив у політичну фазу розвитку [9, S. 254]. У січні 1907 р., у т. ч. завдяки зміні позиції Польського Кола, викликаній впровадженням у Західноукраїнських землях двомандатних виборчих округів, що виразно надавало перевагу полякам, нові засади виборів до Віденського парламенту були ухвалені. Політична напруга дещо послабилася. Новий виборчий закон про вибори до австрійського парламенту скасовував курії та запроваджував загальне виборче право, за яким, однак, голосу позбавляли жінок та учасників громадських організацій. Боротьба за зміну системи виборів до крайових сеймів успішно завершилася лише в 1914 році. Однак виборчий закон не набрав чинності у зв'язку з початком Першої світової війни. Водночас у Галичині розвивалось інтелектуальне і культурне життя поляків, діяли громадські, наукові та освітні організації, створювались політичні партії. У 1908 р. у Кракові був створений таємний Союз дієвої боротьби на чолі з Ю.Пілсудським, К. Соснковським, М. Кукелем. Його завданням стала підготовка військових кадрів для майбутнього повстання. Значення організації зросло, коли в 1910 р. виникли підпорядковані йому, легальні парамілітарні організації: «Стшелець» («Стрілець») у Кракові та Зв'язок Стшелецькі (Стрілецький союз) у Львові. Напередодні Першої світової війни стрілецькі формації об'єднували 10 тис. осіб. У 1910 р. частина ендеків утворила таємну організацію – Армія Польська (АП) в її статуті чітко зазначено - метою є здобуття незалежності. Із часом легальною організацією АП стали Польські стрілецькі дружини, які нараховували до 4 тис. юнаків та дівчат [6, S. 132]. До початку Першої світової війни польські політичні партії мали таємні та паралегальні мілітарні організації, які готувалися до боротьби за незалежність Польщі. 10 листопада 1912 р. у Відні представники ППС – фракції, ППСД, ПСЛ, НЗР, НЗХ утворили Тимчасову комісію конфедеративних незалежницьких партій. Вона була покликана координувати діяльність партій та військових формувань. На 1914 р. незалежницькі організації, які прагнули відбудувати польську державність під час майбутньої війни, нараховували кілька десятків тисяч членів. Зауважимо, що польський визвольний рух ще з кінця XVIII ст. був реальним політичним чинником на землях колишньої Речі Посполитої. Його розвиток мав специфіку і залежав від низки соціальних, економічних, політичних та історичних факторів. Саме вони та менталітет поляків визначали інтенсивність, розмах і вплив змагань за національне визволення. Прагнення до незалежності держави значною мірою визначалося політичним, соціально-економічним і духовним станом польського народу під владою держав імперій. Уже в XIX ст. національно-визвольний рух на польських землях перетворився на важливий фактор політичного самоствердження польського народу. Однак до початку Першої світової війни поляки, що перебували в умовах панування трьох

імперій – Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності.

Перша світова війна розпочалася за умов, коли після останнього поділу Речі Посполитої на Віденському конгресі 1815 р. його учасники вперше вступили між собою у збройну боротьбу. У зв'язку з тим, що польські землі належали до складу територій воюючих держав, Польща від початку стала театром воєнних дій. Російські й австро-угорські правлячі кола, які боролися за панування в Європі, намагалися не тільки зберегти, а й розширити та зміцнити своє становище на польських теренах. Розпочинаючи війну, уряди Німеччини й Австро-Угорщини запевняли у спільній відозві від 9 серпня 1914 р., що їхні війська принесуть населенню королівства Польського «свободу і незалежність». Царська Росія відозвою до поляків закликала їх бити ворога в ім'я об'єднання всіх трьох частин Польщі під скіпетром Романових. Насправді інтереси і прагнення поляків, як зрештою і українців, залишалися далеко за реальними планами воюючих країн. Війна між трьома континентальними імперіями стала важким випробуванням і лихом для всього польського народу. Трагедія поглиблювалася тим, що солдати-поляки перебували з різних боків фронту, який проходив польськими і українськими землями. Бої супроводжувалися значними людськими і матеріальними втратами. Упродовж війни 3 млн. поляків воювали у ворогуючих арміях за чужі інтереси. На різних фронтах Першої світової їх загинуло 450 тис., понад 1 млн. було поранено [1, С. 435]. Війна і політика використання ресурсів, яку здійснювали воюючі країни, завдали Польщі значних матеріальних втрат. Їх загальний розмір польська делегація на Паризькій мирній конференції в 1919 р. визначила у сумі 73 млрд. золотих франків. Сильно постраждало господарство королівства Польського і Галичини. На цих землях було знищено понад половину мостів, дві третини вокзалів, спалено 1,9 млн. будівель [1, С. 435]. У широких масштабах евакуйовувалися поляки і українці, вивозилося майно. Відступаючи російські війська перемістили вглиб Росії чимало промислових підприємств, установ, навчальних закладів, кваліфікованих робітників і службовців. Після того, як у 1915 р. Королівство Польське окупували війська Центральних держав, його господарство стало об'єктом грабунку з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Їхні уряди намагалися максимально використати економічний і людський потенціал зайнятих територій для війни, а також, по мірі можливості, підірвати польську економіку на майбутнє. Широких масштабів набуло примусове вивезення робочої сили. У трохи кращому становищі перебувала економіка Верхньої Сілезії, території Познані і Помор'я, але й тут у сільському господарстві спостерігався спад. В австрійській частині Польщі від воєнних дій найбільше постраждали нафтова промисловість та дрібне сільське господарство. Все це активізувало патріотичні сили й активізувало польське населення. Протягом воєнних років визвольний рух на польських землях, що мав на меті відновлення держави не припинявся. З одного боку, війна принесла страждання, руїни, зубожіння, а з іншого – поступово зростало значення Польщі, польське питання стало важливою проблемою міжнародної європейської політики.

Висновки. Отже, аналіз становища польських земель у складі Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, дає змогу припустити, що колоніальна політика держав імперій на рубежі XIX–XX ст., призвела до посилення національно-визвольних рухів, розвитку суспільно-політичної думки щодо свободи і суверенності кожного народу, зокрема, права на незалежну Польську державу. На початку XX ст. склалися об'єктивні передумови для відновлення Польської держави. Вплив на політизацію польського суспільства справляли революційні події 1905–1907 років в Російській імперії, а згодом і початок Першої світової війни. Незважаючи на це, політику офіційного Відня, Берліна і Петербургу об'єднували використання людського потенціалу і багатств країни, онімечення та русифікація, руйнування національних культур, переслідування визвольних рухів, обмеження прав і свобод поляків та образи їх національних почуттів.

Список джерел та літератури

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л.Зашкільняк, М. Крикун: ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2002. – 752 с.
2. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с.
3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр. [Текст лекцій] / З. Баран. – Львів: ЛДУ, 1995. – 52 с.

4. Faryń J. Piłsudski i Piłsudczycy: z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryń. – Szczecin: Wydaw. Naukowe US, 1991. – 278.
5. Hemmerling Z. PSL (Polskie Stronnictwo Ludowe) „Wyzwolenie” w parlamentach II Rzeczypospolitej: 1919–1931 / Z. Hemmerling. – Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych, 1990. – 337 s.
6. Naikcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentarizmu w Polsce w latach 1921–1926 / T. Naikcz. – Warszawa: Wydawnictwo prywatne j. wyższej szkoły business i administracji, 1994. – 268 s.
7. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с.
8. Toporek M. Historia Polski / M. Toporek. – Kraków: Korona, 1999. – 368 s.
9. Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. / S. Mackiewicz. – Kraków, 1985. – 341 s.

References

1. Zashkil'niak, L., Krikun, M. (2002). History of Poland. From Early times to Nowadays. Krikun: LNY named after I. Franko. – Lviv (in Ukr), 752.
2. Alexiievets, L. (2006). Poland: Establishment of the Independent State in 1918-1926 Ternopil (in Ukr), 448 .
3. Baran, (1995). Z. Revival and Formation of the Polish State of 1918-1921 [Text of lectures] Lviv: LSU (in Ukr), 52.
4. Farys' Y. (1991). Piłsudskii and Piłsudchiki: Conceptions of the Political Structure (1918-1939) Shchesen: Publishing House "Naukove" (in Pol.), 278.
5. Hammerling, Z. (1990). Polish Stronnictwo Ludowe "Liberated" (Wizvolene) in the Parliament of the Second Commonwealth: 1919-1931 Warsaw: Badan Spoleznich (in Pol.), 337.
6. Nalench, T. (1994). The Debate on Democracy and Parliamentarism in Poland and Lithuania in 1921-1926 Warsaw: Private School of Business Publishing House (in Pol.), 268.
7. Vandich, P. (2004). The Value of Freedom. History of Central Eastern Europe from Middle Ages to Nowadays Kyiv: Kritika (in Ukr), 454.
8. Toporek, M. (1999). History of Poland Krakiv: Korona (Crown) (in Pol.), 368.
9. Matskevich, S. (1999). History Pols'ka from the 11-th of November of 1939 Krakiv (in Pol.), 341.

BOYECHKO Vladislav, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: osbb53@ukr.net

THE FORMATION OF OBJECTIVE GROUNDS OF POLAND STATE REVIVAL

Abstract. Introduction. *The article analyses the colonial state of Polish lands as a constituent part of states-empires: Russian, German and Austria Hungarian at the beginning of the XX-th century. Polish people were in the condition of cultural, economic and political discrimination, pressed by the empire domination. Difficult condition was combined with religious suppression of Polish people, it caused mass opposition of population. It is determined that revolutionary events of 1905-1907 in the Russian Empire contributed to the political activity of wide layers of population of the Polish Kingdom, Velikopolshcha and other Polish lands. It is found out that life conditions of the Polish population depended on the condition in the states-empires which divided Polish lands between themselves. It is investigated that at the beginning of the XX-th century objective preconditions for revival of the independent state were formed in the Polish society.*

The purpose of our article is to investigate the formation of objective prerequisites for the restoration of the Polish state.

Results. *The formation of the Second Commonwealth is due to the difficult situation of the Polish lands within the empires. The objective condition for the restoration of Poland was the colonial policy pursued by Austria, Prussia and Russia. The presses of the empire dominated the Polish people were in a state of economic, cultural and political discrimination. The forms of national oppression and living conditions depended directly on the situation in the countries that incorporated the Polish lands. In the Kingdom, the Polish tsarist government pursued a policy of intensive Russification and unification of Polish lands with the rest of the Russian Empire, repression of the population. Politics of Poles' Discrimination in Public Life, which was carried out by the tsarist Kingdom of Poland, caused dissatisfaction and protest of the population, the growth of its socio-political activity for the restoration of cultural, social, political rights and freedoms.*

Conclusion. *An analysis of the situation of the Polish lands in the Russian, German and Austro-Hungarian empires suggests that the colonial policy of the empire states at the turn of the nineteenth and twentieth centuries led to the strengthening of national liberation movements, the development of socio-political thought about the freedom and sovereignty of each people, in particular, the right to an independent Polish state. At the beginning of the XX century. there were objective prerequisites for the restoration of the Polish state. Influence on the politicization of Polish society was made by the revolutionary events of 1905-1907 in the Russian Empire, and subsequently the beginning of the First World War.*

Key words: *revival of the Polish statehood, the condition of the Polish lands, objective preconditions, Polish society, states-empires.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 177.2:314.15.044(437.3)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-72-78

ЗУБКО Ольга Євгенівна,
кандидат історичних наук, докторант
кафедри культури та історії України
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського,
e-mail: akademik75@meta.ua

ЧУТКИ, ПЛІТКИ ТА МІФИ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ПРАЗЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1921–1939)

Подана стаття ознайомлює з феноменом пліток, чуток і міфів, що побутували в українському еміграційному середовищі міжвоєнної Чехословаччини в 1921–1939 роках. Автор стверджує, що існування чуток, пліток і міфів було виправданим, оскільки цей особливий шар людського спілкування виступав одночасно індикатором еміграційних політичних настроїв й виразником еміграційної повсякденності. До усього чулки, плітки і міфи упозитивнювали непросте життя українських вихідців, дозволяючи релаксувати та реконструювати власну емоційну сферу.

Ключові слова: чулки, плітки, міфи, українська політична еміграція, міжвоєнна Чехословаччина

Постановка проблеми. Чулки, плітки та міфи – з одного боку – особливий шар людського спілкування, котрий існує та розвивається зовсім незалежно від ставлення до нього з боку усього людства. З другого – це основний змістовний феномен функціонування тієї або іншої інформації, котрий суттєво впливає на форми самовираження певних масових настроїв й суспільної думки, і котрий, в свою чергу, є ефективним каналом керування останніми. Тоді як, безпосередньо, в середовищі української міжвоєнної празької еміграції чулки, плітки та міфи – це не тільки спілкування й інформація, а й «зелені зони» різного рівня комунікації, (точний визначник «своїх» – «чужих»); безпечна форма адаптації в новому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення феномену чуток пліток і міфів – це, здебільшого, прерогатива психологів та соціологів. В історичному ж контексті чулки, плітки та міфи – це, в першу чергу, індикатор політичних настроїв, а ще – виразник повсякденного життя. На жаль, на питання неформального відображення трансформації життєвого позиціонування українських вихідців, (не тільки, зауважимо, в міжвоєнній ЧСР (1918–1939), а й вихідців загалом), українська історіографія «звертала» та «звертає» дуже мало уваги. Серед останніх публікацій можна назвати лише дві роботи: (теоретичну) російської дослідниці О. Щеннікової [1] та (практичну) української дослідниці О. Зубко [2]. О. Щеннікова в своїй розвідці не тільки чітко проілюструвала механізми впливу чуток, пліток і міфів на те або інше політичне питання, а й продемонструвала їх вагомий суттєвий наслідок, тоді як О. Зубко зосередила свою увагу на тих конкретних чутках, плітках і міфах, що побутували в 1921–1939 рр. у середовищі тієї частини білоруської празької еміграції, яка курсувала тим же політичним фарватером, що й «українські пражани».

Метою публікації є демонстрація на конкретних прикладах позитивних функцій чуток, міфів, пліток в українському еміграційному середовищі (інтеграційної (захисної), інформаційно пізнавальної, розважально ігрової, тактичної, проекційно компенсаторної, функції соціального контролю); їхньої певної виправданості та корисності.

Виклад основного матеріалу. Українська міжвоєнна празька еміграція, – як відомо, політична еміграція. Після програшу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., у Чехословаччині (різними шляхами) опинилася найактивніші їх учасники: керівні діячі Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); воєводи обох українських армій; службовці державного апарату; члени різноманітних тодішніх політичних партій; представники наукової й культурної інтелігенції тощо. Усім їм довелося по-різному пристосовуватися до нових умов існування. Проте, усі вони беззаперечно підпорядкувалися загальним еміграційним тенденціям 1920-х – 1930-х рр.

Так, на перших порах, особливо в кульмінаційні роки «Руської допомогової акції» (1921–1925), (наприклад, в 1924 р. на потреби «русських вигнанців» Прага офіційно виділила 99775 мільйонів крон [3, 299] – О. З.), життя української еміграційної спільноти ЧСР набуло певної стабілізації й було просякнене наскрізь «концепцією швидкого повер-

нення». Як писав М. Галаган: «*Ми тішили себе надією, що за якихось два-три роки повернемось додому*» [4, 23–42].

У 1925–1928 рр. (у роках згортання «Руської допомогової акції», яка, зауважимо, стала об'єктом політичної боротьби в самій Чехословаччині – О. З.) українських вихідців зачепило «поворотництво». С. Русова, наприклад, так пояснювала причини «поворотництва»: «*В 1925–1926 рр. серед еміграції почалася велика метушня. З України приїздили різні знані українські діячі, як от В. Мазуренко й інші, розповідали, який то рай завели большевики на Україні, й намовляли емігрантів повернутися додому. Ці розмови хвилювали молодь, вносили спокусу й безлад в еміграційне життя, повстала т.зв. «сменовеховщина»*» [5, 98].

1930-ті принесли нові клопоти: світову економічну кризу, (затяглася в ЧСР від 1929 року до 1935 року), а, отже, закриття чехословацьких ринків праці, фактично – безробіття. Як згадував випускник Подебрадської Господарської академії, дипломований інженер Валентин Сімянцев: «*Інженер-інженером, а вантаж піску – погодинна оплата. 5-6 корон за годину. Заробити 35 корон в день було в ті часи фантастикою*» [6, 95-96]. До усього, на історичну арену в 1933–1938 рр. упевнено вийшли комунізм, націонал-соціалізм і фашизм. Тож не дивно, що Друга світова війна загупала в «українські еміграційні двері» вже в березні 1938 р.

Кожен із зазначених періодів, відповідно, мав у своєму арсеналі властиві виключно йому (періоду – О. З.) плітки, чутки та міфи. Розпочнемо з чуток.

Чутки – це своєрідний «тіньовий світ», особливі джерела інформації, «зазвичай, не зовсім достовірні; такі, які передаються «по-секрету» й, виключно, в усній формі» [7, 94] – в еміграційному середовищі були найбільш поширеним каналом неформального спілкування. Їх вартість крилася у тому, що вони передавали неофіційну інформацію про «другий світ» й «людей, котрі жили по-іншому в тому другому світі». А оскільки це була прихована інформація, то вона ніби залучала людей до таємниці, дозволяла бути обраними. Ось тому, для українських вихідців чутки, в першу чергу, виконували функції соціальної диференціації та інтеграції – поділу на «своїх» та «чужих».

В 1921–1925 роках, з урахування «концепції швидкого повернення», в середовищі «українських пражан» найбільш поширеними, зрозуміло, були чутки про більшовиків та можливий занепад більшовицького ладу. Чи не найбільше «мусолилася» інформація про військові змови в середовищі більшовицьких Збройних сил і ймовірну причетність до змов маршала Тухачевського*. Чутки ці, потрібно зауважити, були небезпідставними, бо й справді, поразка політики «воєнного комунізму» в СРСР разом з гіркими уроками Радянсько-польської та Громадянської воєн й тактично-стратегічний перехід до НЕПу (нової економічної політики) – все це давалося взнаки. Отож, не дивно, що в кінці 1923 р. Антонов Овсієнко – голова Головного політичного управління Червоної армії (рос. ГлавПУРА), Муралов – керівник Московського військового округу та кілька військових осіб «звернулися» до Троцького з пропозицією усунути (розстріляти) Сталіна та Зінов'єєва [8]. І хоча, на той час Троцький цю ідею не підтримав, інформація про змову докотилася до еміграційних кіл. На нашу думку, чутка про військову змову 1923 р. серед радянського генералітету, в пражському українському еміграційному середовищі активно обговорювалася тому, що перед керівництвом ЧСР, (за умови, нагадаємо, «Російської допомогової акції»), посталала дилема дипломатичних зносин, як з СРСР, так і з УСРР. (До 1929 р. УСРР за фактичним обсягом реальних повноважень і прав була суб'єктом міжнародних відносин [9]). До усього, саме Антонов Овсієнко в 1925 р. став дипломатичним представником СРСР як в ЧСР, так і в Литві з Польщею.

У ці ж роки не менш популярними в пражському еміграційному середовищі були також чутки, так би мовити, про меншовартість й недолугість суто українських політичних конкурентів. Кажучи іншими словами: «шаповалівці» підсміювалися над «петлюрівцями», «петлюрівці» – над «шаповалівцями», а разом (й ті, й інші), що головне, кепкували з монархістів. Мовляв, «монархічну сутність» відчують не те, що люди, а й «брати наші менші». (Ці вже чутки, зауважимо, виконували інформаційно пізнавальну, тактичну (від слова «тактика») й, певною мірою, розважально ігрову функції). Так, в студентському подебрадському середовищі (головному петлюрівському осередку міжвоєнної Чехословаччини) частенько пригадували такий випадок: «*Через Громком (Український громадський комітет (1921–1925) – О. З.) чоловік 20 подебрадців дістало працю в маєтку пана Микулова (десь під*

Плзнем). Не так близько до Подебрад.... А тут.... приїхав наш новий студент-робітник Бать, гетьманець. З вокзалу його легеньку валізку ніс якийсь хлопчак. Для нього це було чимось нормальним, але нам ніяк не лізло під покривки.... Батьові дісталася пасти гусей.

Гуси, потрібно сказати, цілком порядні сотворіння і, напевно, слухали б навіть Бать, але от гусак. До чого ж розумний, сміливий, зарозумілий, зухвалий та нахабний. Гуси в шкоду, Бать до них, гусак до Бать. Хворостини він зовсім не боявся. Бать тікав від такої напасти, а гуси паслися в шкоді. Чортів гусак відгадав людину!!!! І часто-густо ганяв нашого гетьманця по полю. Такого інтелігентного, в темному одязі, капелюсі, з книжечкою чи газетою в кишені про всяк випадок.

Згодом Бать дістав нове завдання – полоти на картопляці бур'яни. Та й тут біда: ніяк він не міг розпізнати де бур'ян, а де бадилля, все ж зелене. Він смикав, рвав і тербив усе, що лізло під руку.... «Попрацював» наш Бать на різних «посадах», але завжди з однаковими наслідками та і поїхав додому. Господар його навіть своїм «Рол Ройсом» на двірці відвіз...» [10, 89].

У 1925–1929 рр., у часи «поворотництва», коли стало зрозуміло, що більшовизм не збирається «конати», а навпаки, «розправляє крила», поширювалися вже чутки про ті або інші мотиви (причини) власне «поворотництва» конкретної особи (осіб). До усього, (особливо після вбивства С. Петлюри в Парижі 25 травня 1926 р.), політичне суперництво «шавовалівців» та «петлюрівців» в ЧСР загострилося ще більше. Висувалися просто неймовірні версії. «Он, дві греко-католицькі церкви та й не відслужили панахиду по убієнному», – зокрема, так перешіптувалися в Подебрадах [11, 46–47]. Або ж: 1) «Повернувся зі Совдепії «обработаний» Сімович**, – переповідала в листах Олександру Кошицю Платоніда Россіневич-Щуровська***, – («Обработали» таки: Шевченком або Франком). «Вас там чекають, ви там затребувані!». Здається, річно 40,000 \$. Проте, Україна бідна на гроші, тому «культурних емігрантів» потребує, а «політичним» не має чого думати про поворот» [12, 12]. 2): «...Не дивуйся, – писав дружині Станіслав Дністрянський 7 травня 1928 р. з Праги до Відня, – що мої карточки ляконічні, бо справді монотонне життя проваджу і хіба розриваюся тим, що піду до Горбачевських. Стара запросила мене, щоби прийшов сьогодні, тому заглянув до них після обіда. Стара наговорила, що могла, попліткувалася, напсьочила на ріжних наших посібників....» [13, 311].

У 1930-х (до 1938-го року) основна маса чуток стосувалася, зрозуміло, питань працевлаштування (що, де, скільки) й, власне, фізичного виживання: «В 1933–1937 рр., – пригадував Валентин Сімянцев, – всю Республіку було справді поділено на зони, про які ходили чутки. В зонах визначено було платню нефаховим робітникам. З центру в Празі розходилися круги аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітникові за годину праці – 2.20 корони, а в Карпатській Україні – 1.2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрахуванням – 80 корон... і це на всю родину» [14, 160]. У 1923–1933 рр. офіційний курс чехословацької крони до американського долару становив 100:2,96, тобто, 100:3. (За сто чехословацьких крон давали три американських долари). Зрозуміло, що за умов світової економічної кризи, яка, нагадуємо, в ЧСР затяглася до 1935 року, крона з 1933 року почала рухатися донизу. Тоді як мінімальний прожитковий мінімум українського вихідця, що становив в 1920-х роках 1000–1200 чехословацьких крон, навпаки, почав, через інфляцію, зростати. Як було прожити на 80 крон, коли, наприклад, вартість чоловічого або жіночого осіннього пальто становила в середньому 550–700 крон, вартість взуття – 150–200 крон, а за буханку (до 1.0 кг) хліба потрібно була заплатити 5 крон? [15, 34–35].

Тепер перейдемо до пліток. Плітки, власне, тотожні чуткам, проте різниця між ними все ж існує. Чутки, зазвичай, стосуються більшої кількості людей, а плітки – лише деяких. Чутки – емоційніші, а плітки мають більш «особистісний» характер, вони інформативніші й насичені великою кількістю деталей. Чутки частіше недостовірні, а плітки несуть інформацію як неправдиву, так і правдиву, перевірену або ні, або таку, яка схожа на те, що таке може бути. В когорті українських вихідців у ЧСР плітки, здебільшого, торкалися тих, хто мав виражене хобі або якісь прикметні (виразні) особливості у зовнішності або поведінці.

У 1920-х рр. «українські пражани» чи не найбільше пліткували про Дмитра Чижевського та Олену Телігу. Першому «діставалося» за феноменальну пам'ять, нестандартну поведінку, любов до котів й віру в чортівню. Другу сікли, переважно, жіночі язички за «відьмачу» красу та талан.

Варто зауважити, що дивацтва Дмитра Чижевського «розпочалися» ще під час його перебування у складі української делегації, що прямувала на переговори до Парижу в 1918–1919 рр. Зокрема, Надія Суровцева у своїх «Спогадах» звернула увагу на такий епізод, який стався з Чижевським у Швейцарії: «...Наприклад, колишній міністр, здається, фінансів Дмитро Чижевський знічев'я поліз у ставок біля острова Руссо у самих трусах, випробувати винайдені ним якісь крильця для плавання. Так пан міністр хоч трохи розважив свою тугу. Поліз у воду просто Женевської набережної, де повно людей, руху. Його чемно витягли, мирно зажадали традиційні 10 франків штрафу. Франки були заплачені, на цьому й закінчилося» [16, 95]. Згодом, вже у Празі, Дмитро Іванович «доконавав» своїх колег та студентів чортівнею. Чижевський був переконаний, що чорти – це істоти реальні, а, до усього, вони зеленого кольору. Тому, студентам і студенткам заборонялося приходити на лекції та семінари Чижевського у одязі зеленої палітри. Тих, хто порушував цю вимогу, Дмитро Іванович виганяв з аудиторії. А одного разу сталося так, що Чижевського «забули» в бібліотеці. Йому довелося скористатися телефоном аби «визволитися» з бібліотечного полону. Коли ж колеги відімкнули читальну залу, то відразу почули розповідь пана професора про те, що в бібліотеці живуть чортенята і що вони спеціально нахабно переставляють книжки на полицях аби ніхто нічого не міг знайти [17].

А ось «відьмацтво» Олени Теліги було пов'язане здебільшого з легендарним кремом «Нівея». Олена й справді любила цей крем, рекомендуючи його багатьом. Писала про шовкові панчохи та «Нівею» вона навіть в листах до своєї подруги Наталі Ливицької Холодної [18]. Потрібно відзначити, що прагнення бути привабливою, – це цілком природне жіноче прагнення, проте, Теліга була для свого часу, сучасною мовою, цілком прогресивною жінкою. 1920-ті рр. були, як відомо, роками коротких зачісок «каре» та «боб каре»; довгого шовкового плаття без рукавів із завищеною талією та глибоким вирізом на спині; хутрового антуражу (шарфів та шалів боа), шовкових панчіх, туфельок човників. 1920-ті були навіть роками шовкової спідньої білизни (через гігієну). (До шокової білизни не могла прикріпитися тифозна воша. А тиф, поруч з туберкульозом та «інфлюенцею», на той час був однією із загрозливих хвороб. – О. З.) До усього, це були роки, котрі започаткували доглядову й декоративну косметику: червону помаду, чорний олівець для очей, денні креми. Ось чому Олена просто не могла оминати винахід Оскара Тропловіца, Пауля Унни та Ісаака Ліфшиця – евцеріт – водно-маслянистий емульгатор, що дозволяв зберігати доглядовий жіночий крем довгий термін. (Власне, крем «Нівея» з'явився в 1911 р., проте справжнім «кремом Азazelло» він став лише з 1915 року – О. З.)

У 1930-х рр. українські посіпаки пліткували вже про Наталю Геркен Русову, Костянтина Лоського та Тетяну Говсієву.

Якщо про невістку Софії Русової вели мову як про вдатну (справжню) ворожку «на камінні», то Тетяну Говсієву (1897–1969) обговорювали і за зовнішність, і за переконання. Пані Говсієва в 1930-х, коли чи не найбільш поширеними мовами міжнародного спілкування були французька та німецька, відстоювала думку про майбутній пріоритет англійської мови. Власне вона й викладала англійську мову в Реформованій гімназії Ржевниць. Тому, завбачивши професорку Говсієву, і старий, і малий починали, посміхаючись, наспівувати: «Занадився жураувелл, жураувелл, до бабиних конопелл, конопелл» [19, 36]. До усього, професорка Говсієва була дуже негарною. Як відзначала Наталка Наріжна: «...Правдиві відьми таки існують і то не лише в книжках Братів Грімів, але й у Ржевницях» [20, 35].

Відносно ж українського громадсько-політичного діяча, історика права та дипломата Костянтина Лоського, то незважаючи на його поважний статус, чехословацькі сусіди, а професор Лоський мешкав у передмісті, – Добржіховицях, – сприймали його через улюблений домашній комбінезон садівником. «...Вдова професор Лоський скидав із себе тверді, білі ковнірці і білі сорочки та дорогі костюми і одягався, що називається, ноншалантно... В такому вигляді застала його одного дня Вдова – ніхто з нас не знав, як вона називається. Знали тільки, що її покійний чоловік був за небіжки Австро Угорщини комісаром поліції. Вдова жила на розі у великому будинку з великим садком, який вона сама доглядала. За компанію мала тільки старого пса невідомої породи, що з віком став ширший, ніж довший. Вечорами вдова сідала за рояль, грала та співала. Пес їй вторував, і часом через ті концерти треба було нам усім закривати вікна. Не говорила Вдова до нікого, не тримала служби і раз на тиждень ходила сама ранесенько чуть світ, щоб

ніхто її не бачив, до місцевого пекаря і власника крамниці з харчами купувати все, що їй було потрібне. Отож, вивозячи зів'яле листя і всяку иншу гнилизну і складаючи то все на купу, вдова побачила фігуру великого, сильного мужчини, одягненого в комбінезон. Не довго думаючи, вона покликала того здорового дядька і приказала йому позгрібати, повивозити і скласти на купу все листя та рештки старої трави. Професор Лоський, хоч і здивувався, але не показав виду, і доручення Вдови виконав. За те вона заплатила йому 10 корон і сказала, щоб він, коли проходиме мимо, навідався до неї, вона матиме для нього ще якусь роботу...». Костянтин Володимирович впродовж трьох років після того (помер в 1933 р. – О. 3.) жартував і сам над собою: «Ось бачите! Я перший раз в житті заробив власними руками 10 корон» [21, 25]. А з ним жартували усі.

Кінець пліткам та чуткам поклав березень 1938 р. Націонал соціалізм, фашизм і комунізм заповзято взялися за новий «розподіл світу», фактично, руйнуючи водночас і еміграційний міф про «всесправедливість соціалізму, як такого». Для більшості українських вихідців в ЧСР розпочинався новий етап життєвого поневіряння.

Висновки. Отже, позитивність та виправданість пліток, чуток і міфів криється: 1) у можливості релаксації людини, що періодично утомлюється від часом занадто твердих норм офіційного спілкування; 2) у своєрідній формі протесту, що неминуче накопичується в людей у занадто жорстко організованому суспільстві (на кшталт «вихлюпу протесту» на футбольному чи хокейному матчі); 3) в умовах для реструктурування емоційної сфери людини. Рятуючись від одних емоцій, емігрант звільняв свою психіку для інших. За рахунок цього, він емоційно перебудовувався і розвивався.

Список використаної літератури:

1. Щенникова О. Н. Неформальная коммуникация в политике / О. Н. Щенникова // Известия Алтайского государственного университета. – Барнаул, 2008. – № 4. – С. 207–217.
2. Зубко О. Е. Слухи, сплетни и мифы в среде белорусской пражской эмиграции / О. Е. Зубко // Studia Viairotutenistyczne. – Lublin, 2017. – Vol 11. – S. 94–108. // cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/...10.../5831-4856.pdf DOI:10.17951/sb.2017.11.93
3. Ляхоўскі, У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX – 1-й палове XX ст (да 1939 г.): манаграфія / У. Ляхоўскі. – Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. – 483 с.
4. Осташко Т., Соловійова В. Микола Галаган: біографічний нарис. В кн. Микола Галаган «3 моїх споминів 1880-ті-1920-ті роки» / Т. Осташко, В. Соловійова. – Київ: Темпора, 2005. – 656 с.
5. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.
6. Сімянцев В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині. Роки 1929-1945. Четверта книга спогадів / Валентин Сімянцев. – Buenos Aires – Philadelphia: В-во Юліяна Середняка, 1978. – 230 с.
7. Ольшанский Д. Политический PR / Д. Ольшанский. – СПб: Нева, 2003. – 246 с.
8. Гришин А. Заговор Тухачевского существовал / А. Гришин // Комсомольская правда. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26684.5/3707515/> Дата доступа: 29.05.2017.
9. Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки): [моногр.] / О. В. Даниленко. – К.: КНУТШ, 2011. – 480 с.
10. Сімянцев В. Студентські часи. (Спогад). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. / В. Сімянцев. – Вашингтон. Д. К., 1973. – 91 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві (ЦДАГО України). Ф.269. Оп. 1. Спр. 506. 108 арк.
12. ЦДАГО України. Ф.269. Оп. 2. Спр. 170. 14 арк.
13. Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті: [моногр.] / за ред. д-ра мистецтвозн., проф. Ганни Карась; упорядн.: Ганна Карась, Людмила Обух. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. – 350 с.: фото.
14. Сімянцев В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині. Роки 1929-1945. Четверта книга спогадів / Валентин Сімянцев. – Buenos Aires – Philadelphia: В-во Юліяна Середняка 1978. – 230 с.
15. Зубко О. Е. Матеріально-побутове життя українських пражан у 1921–1939 роках: помешкання, харчування, одяг / О. Е. Зубко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2018. – Вип. 38. – С. 31–38.
16. Суровцева Н. Спогади / Н. Суровцева. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.
17. Шарговська О. «Чижевський завжди залишався загадкою для тих, хто з ним зустрічався» – 120 років від народження видатного українця / О. Шарговська // Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://gazeta.ua/articles/history/cizhevskij-zavzhdi-zalishavsya-zagadkoju-dlya-tih-hto-z-nim-zustrichavsya-120-rokiv-vid-narodzhennya-vidatnogo-ukrayincy-a/550907> Дата доступу: 23.07.2017.
18. Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857-1933. – Альбом № 3. – Нью-Йорк: УВА, 1992. – С. 521.
19. Наріжна Н. Дитячими очима. (Спомин) / Наталка Наріжна. – Praha: Vydalo Sdruheni Ukrajinek v Ieakij republice. Editor Mykola Mulinka, 2010. – 100 s.

20. Там само.

21. Там само.

*В історії СРСР в ході внутрішньопартійної боротьби було здійснено всього дві спроби військових змов: 1923 року та 1957 року. Перша стала часом відліку боротьби з «троцькістами», кульмінаційні роки 1937-1938; друга вартувала відставки маршала Жукова після XX з'їзду КПРС й початку викриття «культу Сталіна» М. Хрущовим.

**Василь Іванович Сімович (1880–1944) – український мовознавець, філолог і культурний діяч, дійсний член НТШ (з 1923 р.). В 1933 році повернувся до Львова з Праги, де працював в місцевій «Просвіті» та в Львівському університеті. В 1939-1941 роках – професор, ректор Львівського університету.

***Платоніда Іванівна Россіневич-Щуровська (1893–1973) – український диригент, субдиригентка Української республіканської капели Олександра Кошиця під час його турне по Європі, опісля диригент українських хорів у Празі й Подєбрадах.

References

1. Shhennikova O. N. Neformal'naja komunikacija v politike / O. N. Shhennikova // *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*. – Barnaul, 2008. – № 4. – S. 207–217.
2. Zubko O. E. Sluhi, spletni i mify v srede belorusskoj prazhskoj jemigraciji / O. E. Zubko // *Studia Biaiorutenistyczne*. – Lublin, 2017. – Vol 11. – S. 94–108. // <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/.../10.../5831-4856.pdf> DOI:10.17951/sb.2017.11.93
3. Ljahowski, U. Ad gomanawcaw da gajsakow. Chynnasc” belaruskich maladzjovych arganizacyj u 2-j palove HHH – I-j palove HHH st (da 1939 g.): managrafija / U. Ljahowski. – Belastok: Belaruskae gistarychnae tavarystva; Vil”nja: Instytut belarusistyki, 2012. – 483 s.
4. Ostashko T., Soloviova V. Mykola Galahan: biohrafichniy narys. V kn. Mykola Galahan «Z moikh spomyniv 1880-ti – 1920-ti roky» / T. Ostashko, V. Soloviova – Kyiv: Tempora, 2005. – 656 s.
5. Rusova S. Moi spomy / S. Rusova. – K.: Ukraina-Vita, 1996. – 208 s.
6. Simiantsev V. Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni. Roky 1929–1945. Chetverta knyha spohadiv / Valentyn Simiantsev. – Buenos Aires – Philadelphia: V-vo Yuliana Seredniaka, 1978. – 230 s.
7. Ol'shanskij, D. Politicheskij PR / D. Ol'shanskij. – SPb: Neva, 2003. – 246 s.
8. Grishin A. Zagovor Tuhachevskogo sushhestvoval / A. Grishin // *Komsomol'skaja Pravda*. – Elektronnyj resurs. – Rezhim dostupa: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26684.5/3707515> Data dostupa: 29.05.2017.
9. Danylenko O. V. Vidnosyny Ukrainskoi SRR z yevropeiskymy krainamy (1920-ti roky): Monohrafiia / O.V.Danylenko. – K.: KNUtSh, 2011. – 480 s.
10. Simiantsev V. Studentski chasy. (Spohad). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923–1929. / V. Simiantsev. – Vashynhton. D. K., 1973. – 91 s.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy v m. Kyievi (TsDAHO Ukrainy). F.269. Op. 1. Spr. 506. 108 ark.
12. TsDAHO Ukrainy. F.269. Op. 2. Spr. 170. 14 ark.
13. Sofia i Stanislav Dnistrianski. Lysty. Spohady. Statti: [monohrafiia] / za red. d-ra mystetstvozn., prof. Hanny Karas; uporiadn.: Hanna Karas, Liudmyla Obukh. – Ivano-Frankivsk: Foliant, 2018. – 350 s.: foto.
14. Simiantsev V. Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni. Roky 1929-1945. Chetverta knyha spohadiv / Valentyn Simiantsev. – Buenos Aires – Philadelphia: V-vo Yuliana Seredniaka 1978. – 230 s.
15. Zubko O. Ye. Materialno-pobutove zhyttia ukrainskykh prazhan u 1921-1939 rokakh: pomeshkannia, kharchuvannia, odiah / O. Ye. Zubko // *Chasopys ukrainskoi istorii* / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A. P. Kotsura. – Kyiv, 2018. – Vyp. 38. – S. 31–38.
16. Surovtseva N. Spohady / N. Surovtseva. – Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy, 1996. – 432 s.: il.
17. Sharhovska O. «Chyzevskiy zavzhdy zalyshavsia zahadkoiu dlia tykh, khto z nym zustrichavsia» – 120 rokiv vid narodzhennia vydatnoho ukrainsia / O. Sharhovska // *Elektronnyi resurs*. – Rezhim dostupu: https://gazeta.ua/articles/history/_cizhevskij-zavzhdi-zalishavsya-zagadkoyu-dlya-tih-hto-z-nim-zustrichavsya-120-rokiv-vid-narodzhennya-vidatnogo-ukrayincy/550907 Data dostupa: 23.07.2017.
18. Materialy do istorii literatury i hromadskoi dumky. Lystuvannia z amerykanskykh arkhiviv. 1857–1933. – Albom № 3. – Niu-York: UVA, 1992. – S. 521.
19. Narizhna N. Dytiachymy ochyma. (Spomyn) / Natalka Narizhna. – Praha: Vydalo Sdruheni Ukrajinek v Ieakii repubice. Editor Mykola Muľinka, 2010. – 100 s.
20. Tam samo.
21. Tam samo.
- *V istorii SRSR v khodi vnutrishnopartiinoi borotby bulo zdiisneno vsoho dvi sproby viiskovykh zmov: 1923 roku ta 1957 roku. Persha stala chasom vidliku borotby z «trotskistamy», kulminatsiini roky 1937–1938; druha vartovala vidstavky marshala Zhukova pislia XX zizdu KPRS y pochatku vykryttia «kultu Stalina» M. Khrushchovym.
- **Vasyl Ivanovych Simovych (1880–1944) – ukrainskyi movoznavets, filoloh i kulturnyi diiach, diisnyi chlen NTSh (z 1923). V 1933 rotsi povernuvsia do Lvova z Prahy, de pratsiuvav v mistsevii «Prosviti» ta v Lvivskomu universyteti. V 1939–1941 rokakh – profesor, rektor Lvivskoho universytetu.
- ***Platonida Ivanivna Rossinevych-Shchurovska (1893–1973) – ukrainskyi dyryhent, subdyryhentka Ukrainskoi respublikanskoi kapely Oleksandra Koshytsia pid chas yoho turne po Yevropi, opislia dyryhent ukrainskykh khoriv u Prazi y Podiebradakh.

ZUBKO Olha, Candidate of Historical Sciences, doctoral student Departments of Culture and History of Ukraine Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

e-mail: akademik75@meta.ua

RUMORS, GOSSIP AND MYTHS IN THE SPHERE OF UKRAINIAN PRAGUE EMIGRATION (1921–1939)

Introduction. Rumors, gossip and myths are information technologies for influencing mass consciousness. The essential difference is that rumor and gossip are informal mass information processes, whereas myth is a conscious means and object of manipulation, a generalized idea of reality, combining moral, ethical, and psychological ideas, installations that connect reality with mysticism. In a positive sense, the myth is capable of raising the masses to constructive actions; in the negative - the myth is a conscious deception, but not in the fact of the evil intention, but because of the sincere faith of his (myth) organizers in this or that idea, program.

Purpose. Rumors and gossip are informal mass information processes.

They are a special layer not only of human communication, but of human culture in general; layer. Speaking of rumors and gossip, it is primarily their negative context that is implied, but like every medal having two sides, rumors and gossip are of positive significance.

Methods. In a historical specific context, rumors and gossip are special cultural and communicative practices used by individuals and groups, society and the state. They perform important social functions: form and express the most common social fears and expectations; articulate criticism and resistance; rally «dissent» groups of the population; provide communication, conducive to the formation of social identity and «sense of belonging»; provide individuals guidelines for their integration into communities and groups; informally run the society, especially in critical situations; serve as an indicator of public sentiments and dispositions in the absence or inadequate development of democratic institutions.

Results. Hearing is a message about an important event for the audience, which is verbally transmitted from one person to another, and the authenticity of which at the time of distribution is not installed. Gossip is one of the varieties.

“Hearing” “Gossip” is already a rumor about someone or something, based on inaccurate or knowingly incorrect information. Rumors are different, and, accordingly, there are many grounds by which they can be classified. So, rumors

are distinguished by their content (political, economic, environmental); time orientation (relating to the past, predictive); type of origin (spontaneous, intentional) and in relation to reality (rational, fantastic) Most often for the distribution of rumors use two classification parameters - expressive and informational.

Originality. According to the expressive parameter, there are three types: hearing-desire, hearing-scarecrow and an aggressive rumor. Then, as for the information: absolutely unreliable, just unreliable, reliable and close to reality rumors.

If we talk about gossip, then in the emigrant environment of Prague gossip, as a rule, affected those personalities (always outstanding or not at all) who simply had a «fad», a hobby, or deliberately concealed information about themselves. According to the information parameter, rumors are divided into: absolutely unreliable, simply unreliable, reliable and close to reality.

Conclusion. Usefulness of rumors, myths and gossip is manifested, at least in several aspects: first, they the possibility of relaxation of a person who periodically gets tired of sometimes hard norms of official communication. Secondly, rumors, gossip and myths are a «demonstrative sewage» of the protest, inevitably accumulating among people in a too rigidly organized society, as it was with the emigrant community. Thirdly, informed and informal means of communication created conditions for the restructuring of the emotional emigrant sphere, that is, they relieved from some emotions and contributed to the acquisition of the other.

Key words: rumors, gossip, myths, Ukrainian political emigration, interwar Czechoslovakia.

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 94 (497.2) “1941/1943”
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-79-84

ШПАК Маріанна Олександрівна,
аспірантка кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Запорізького національного
університету,
e-mail: rusalkamari4ka@gmail.com

ДИСКУСІЙНЕ ПИТАННЯ ЩОДО РОЛІ УРЯДУ БОЛГАРІЇ У ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. У ХХІ ст. аналіз події явища Голокосту став набувати нових сенсів та висновків. Але процес переосмислення наслідків злочинів проти людства в період Другої світової війни в різних державах проходить по-різному, і це, в свою чергу, не дає можливості сформувавши єдиного уніфікованого бачення картини жертв та виконавців Шоа.

На сьогодні Болгарія є прикладом «поля бою», де дискусії, неупереджені погляди й історичні батли, щодо формування поняття «Голокосту», вже багато років не приносять якісних змін.

Ключові слова: Голокост, закон «Закон про захист нації», Тресторонній пакт, «остаточне вирішення єврейського питання», Комісаріат з єврейських питань, депортація, Фракія, Вардарська Македонія, Біломор'я.

Постановка проблеми. Друга світова війна породила чимало явищ, які за масштабністю й наслідками сягнули не просто географічних широт і кількості жертв, а сформували радикальну зміну цінностей та запустили незворотній хід постійних дискусій й ревізії минулого для всіх наступних поколінь.

Ні для кого не таємниця, що в процесі аналізу всесвітньої історії ХХ ст. та під час пояснення фахівцями феномену злочинів, які були скоєні проти людства, тема Голокосту вже майже сто років не перестає бути тематично актуальною. Розуміння Шоа дає не просто поглиблене осягнення трагедії Другої світової, а й пояснює сучасні перманентні прояви нетолерантного відношення до представників національних меншин у багатьох країнах світу.

На сьогодні історія Голокосту поступово входить до переосмислення й формування політики пам'яті народів, незважаючи на те, що ламати стереотипи та формувати конструктивні образи серед населення все ще складно. У більшості держав суперечності з приводу наслідків Катастрофи виникають там, де спеціалісти повністю не змогли подолати радянські шаблони й постулати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з країн, у якій не вщухають дебати з приводу подій Шоа, є Болгарія. Так, в цьому році болгарське суспільство відзначає 75 річницю з Дня порятунку євреїв від моменту їх депортації до таборів смерті. Дійсно, героїчна боротьба населення вражає своїми масштабами й стійкістю. Пізніше, за масові виступи у Болгарії проти вбивств євреїв та порятунків від смерті 50 тисяч жертв, за державою на довгі роки закріпилося звання країни «без антисемітизму».

В історичній науці ці події мають спірні аспекти, адже крім порятунку болгарську владу звинувачують у депортації євреїв до таборів смерті із новоприєднаних територій Вардарської Македонії, Фракії й Біломор'я. Останніми науковими доробками, які присвячені аналізу процесу та ролі відповідальних у здійсненні Голокосту в Болгарії, є праці С. Ташева «Българската администрация във Вардарска Македония през 1941-1944 г. и съдбата на єврейското население», «Холокостът във Вардарска Македония и Беломорието през 1943 г. и неговото съвременно измерение» (2012); Р. Аврамова «Спасение и падение» (2012) і «Четейки архивите на депортацията» (2013); Щ. Трьобста «Спасение, депортиране или Холокост?» (2012) та S. Suñedjilis, Љ. Liekis “The Combined Legacies of the “Jewish Question” and the “Macedonian Question””, тощо.

Мета. У зв'язку із урочистостями, які щороку нагадують болгарському суспільству про нескореність, і демонструють всьому світу приклад сили народу в єдності, варто згадати про передумови й причини, за якими вимогами Німеччини було сплановано й частково реалізовано депортацію євреїв для знищення.

Виклад основного матеріалу. Зближення болгарської держави з нацистською Німеччиною розпочалося тоді, коли 7 серпня 1940 р., завдяки А. Гітлеру, Болгарія отримала від Румунії територію Південної Добруджі. Наслідком цього стало те, що 24 грудня 1940 р.

уряд країни взяв курс на антисемітські заходи проти місцевого єврейського населення, які були продубльовані з Нюрнберзьких расових законів Третього Рейху. У новому законі «Закон про захист нації» для юдеїв були прописані нові норми й правила, що обмежували їх спосіб життя, громадянські та політичні свободи [1].

Але не зважаючи на такі рішучі дії та зміни, протягом 1940-го р. болгарське керівництво не погоджувалося на офіційний союз із Німеччиною. Приводом до підписання угоди стали військові дії нацистів на румуно-болгарському кордоні та оголошення німецькою владою війни сусідній Греції. А 1 березня 1941 р. Б. Філов, прем'єр-міністр Болгарії, підписав угоду про приєднання країни до «Осі Рим-Берлін-Токіо» [2, 7].

Існує думка, що включення Болгарії до союзу відбулося після того, як німецькі війська вже перетнули кордони держави. Таким чином, підписання документа – це своєрідний тиск на країну та порушення її міжнародного права.

Тим не менше, це не завадило болгарським військам за спеціальною телеграмою № 244 від Й. Ріббентропа 19 квітня 1941 р. вступити на територію Вардарської Македонії та Фракії, а 24 квітня підписати Договір Клодіус-Попова про приєднання до Болгарії відповідного Егейського регіону [3].

Згідно з положеннями міжнародного погодження Німеччина мала вирішити остаточний статус цих земель тільки після завершення війни. У той же час нацистська влада залишала за собою право утримувати свої війська в Македонії.

Зважаючи на подальший поворот подій й депортацію євреїв з регіону, лишається спірним питання щодо приналежності права на тимчасове управління Вардарською і Егейською Македонією, Фракією й Біломор'ям. Йдеться про те, кому були суверенні ці землі: Болгарії чи Німеччині, а також хто мав керівну роль в адмініструванні, в розпорядженні природними багатствами й збору та організації юдеїв для виселення до таборів смерті в Польщу [4].

20 січня 1942 р. у берлінському передмісті Ванзеї відбулася конференція для нацистського керівництва, на якій було обговорено засади щодо «остаточного вирішення єврейського питання» у таборах смерті на східних територіях Третього Рейху. За протоколом конференції з Болгарії необхідно було виселити 48 тис. юдеїв [5, 48].

У болгарській державі до цього часу вже діяли антисемітські утиски, а після рішення у Ванзеї практика антигуманних заходів продовжилася. 29 серпня 1942 р. в країні було створено Комісаріат з єврейських питань (КЕВ) на чолі з О. Білевом – лідером місцевої антисемітської організації «Ратник». Він одразу створив контору на колишній паперовій фабриці, відібраний у єврейського підприємця за законом «Закон про захист нації», та найняв обслуговуючим персоналом антисемітських активістів. З 1942 р. КЕВ координував всі питання, пов'язані з євреями: їх зайнятість, виселення у окремі райони Болгарії, розповсюдження правил носіння знаків – «жовтих зірок», керування судами по відчуженню єврейської власності, та ін. [5, 54].

10 грудня 1942 р. А. Ейхман, оберштурмбаннфюрер СС, який був відповідальний за «остаточне вирішення» єврейського питання, для реалізації виселення юдеїв з Болгарії надіслав до Софії свого замісника Т. Деннекера. У перші ж дні лютого О. Білев видав делегатам Комісаріату нових територій інструкції для підготовки до майбутніх операцій [6].

А 4 лютого 1943 р. О. Білев надіслав міністру внутрішніх справ та охорони здоров'я П. Габровському звіт про план виселення євреїв Македонії, Фракії й Біломор'я, який ще раніше Т. Деннекер окреслював міністру. В ньому йшлося про плани й умови депортації євреїв з цих регіонів. Наголошувалося, що Третій Рейх готовий співпрацювати із союзниками для повного розв'язання «єврейського питання», і прийняти на свої східні території євреїв Македонії, Фракії та Біломор'я, а також «небажаних» юдеїв зі «старих кордонів» Болгарського королівства (про болгарських юдеїв О. Білев наголошував кілька разів). Лише не дозволялося мобілізувати євреїв із турецького чи грецького прикордоння, адже в цьому випадку для них не було передбачено відповідних залізничних станцій для відправлення. Виселення необхідно було починати на початку березня, де кількість депортованих за місяць повинна сягала б від 10 до 20 тис. осіб. Збір населення в тимчасові табори для євреїв й доставка їх до визначених станцій покладалася на Комісаріат з єврейських питань. Євреї, які підлягали передачі німецькій владі, автоматично позбувалися болгарського громадянства [7, 8].

Більшість організаційних заходів депортації євреїв: складання списків єврейських родин, пошук коштів для утримання жертв до моменту їх виселення, конфіскація майна затриманих євреїв, вибір місць для тимчасових таборів, організація транспорту для перевезення населення до пунктів збору й до Третього Рейху та ін., покладалися на болгарський КЕВ.

В середині лютого О. Білев надав адміністрації розпорядження про дотримання вказаної кількості представників єврейського населення, що підлягало депортації, й про створення тимчасових таборів для них у болгарських містах Радомир, Дупніца та Горна Джумая [7, 12]. 22 лютого між О. Білевым та Т. Деннекером було підписано Договір про депортацію 20 тисяч євреїв в східні німецькі області. Кількість жертв, які мали подати визначені населені пункти, розподілялася за таким принципом: із м. Скоп'є – 5 тис., м. Бітоля – 3 тис., м. Піроту – 2 тис., м. Горної Джумаї – 3 тис., м. Дупніци – 3 тис., м. Радомиру – 4 тис. осіб.

За умовами договору крайній термін відправлення останніх євреїв мав відбутися до 15 квітня 1943 р. А до того, в процесі депортації, на болгар покладалася відповідальність за підготовку картотеки потенційних жертв, забезпечення їх продовольством, витратами за транспорт від вихідних станцій до місця призначення та ін.

Проте деякі попередньо обговорені умови лишалися без рішення, тому що болгарська влада відмовилася від євреїв, що позбавлені громадянства. Невирішеними залишалися й питання з приводу військових (німецьких чи болгарських), які будуть охороняти й супроводжувати вагони потягів до Польщі. В документі вказано, що одна німецька охоронна команда буде точно присутньою на вихідній станції. Власне, після Договору Клодіуса-Попова (про роль болгарської адміністрації на «нових землях» Македонії, Фракії й Біломор'я), у Договорі пункт про депортацію є ще одним каменем спотикання, коли йдеться про пошук відповідальних у Болгарії за депортацію євреїв з Егейського регіону до таборів смерті [8].

2 березня 1943 року Радою Міністрів Болгарії було проведено засідання, на якому йшлося про заходи щодо «остаточного вирішення єврейського питання». У секретному Протоколі № 32 зазначалися внесені рішення про депортацію. Так, у Постанові під № 113/32 зазначалася низка заходів, які необхідно було терміново втілити. Найперше акцент робився на правильній розстановки кадрів, які би виконували накази щодо збору юдеїв до тимчасових таборів їхнього перебування. Згідно болгарського Закону про громадянську мобілізацію, було вирішено, що для реалізації вчасної депортації євреїв до 31 травня 1943 р. необхідно було мобілізувати їх до міст збору: постійних і тимчасових, без різниці на приналежність до статі чиновників та службовців КЕВ [7, 23].

Наступним кроком стала Постанова № 114: розпорядження від Головної дирекції залізних доріг (КДЗД) перевезень з приводу подачі потягів й безкоштовного перевезення євреїв Македонії, Біломор'я та із «старих кордонів» Болгарії до місць, куди наказує Комісарство з єврейських питань [7, 27].

Постановою № 115 вирішувалися питання щодо реквізиції приватних будівель й приміщень євреїв, які після депортації їх господарів переходили на користь держави шляхом оброблення рішень районних конфіскаційних комісій [7, 29]. Одним із головних питань стало скасування громадянства болгарських євреїв. Згідно постанови № 116 підданства збувалися усі, хто мав єврейське походження та підлягав виселенню. З моменту утвердження рішення влада знімала із себе всі повноваження захисту чи претензій до осіб без громадянства [7, 30]. Аби забезпечити охорону майна, вилученого у євреїв за постановою № 117, коли розпочалася депортація юдеїв, мобілізовані у міста службовці КЕВ мали залишатися на місцях та наглядати за нерухомістю. Охоронцям майна необхідно було сплатити винагороду з фонду «Єврейських общин», яким завідувало Комісаріат з єврейських питань [7, 33]. За постановою №126 всі інші речі та майно, крім нерухомості, мали бути продані Комісаріатом з єврейських питань, а суми перераховані на особовий рахунок євреїв-господарів. Якщо ж такі особи були не відомі, то кошти йшли у фонд «Єврейських общин». Власне, постанова № 126 копіювала заходи, які були передбачені та вжиті згідно із законодавством «Закону про захист нації» [7, 35].

5 березня 1943 р. було видано ще один секретний Протокол № 34. У постанові № 29 йшлося про те, що на основі ст. 1 Закону про відповідальність Ради Міністрів щодо заходів вирішення «єврейського питання» та пов'язаних з цим проблем, необхідно було

дотримуватися політики звільнення євреїв, які підлягали залученню до єврейських трудових груп чи мобілізації з державних, муніципальних, установ або приватних підприємств [7, 39].

Згідно до цього положення, у звіті О. Білева до міністра внутрішніх справ і народного здоров'я П. Габровськина було також вказано, що євреї Біломор'я, Македонії і старих кордонів Болгарії, незважаючи на місця призначення їх остаточної локації, мають бути виселені разом з усіма членами родини. Відповідно комісар просив П. Габровськина звернутися до Ради Міністрів з питаннями про дозвіл на звільнення всіх осіб, яких комісія призначила на виселення, адже це сприятиме успішній депортації євреїв.

У відповідь на прохання міністр внутрішніх справ і народного здоров'я видав постанову, у якій прописувалося погодження про звільнення і мобілізацію євреїв з їх родинами. Крім цього, за ст. 1 Закону про відповідальність Ради Міністрів щодо заходів вирішення «єврейського питання» та пов'язаних з цим проблем, було вирішено надати повноваження комісару КЕВ на виселення за межі Болгарії 20 тис. осіб, що відповідало попереднім домовленостям з німецькою стороною.

Після підготовки О. Білевом розпоряджень з приводу локацій для розміщення тимчасових таборів потенційних жертв, складання списків єврейського населення та забезпечення транспортом для доставки євреїв у табори смерті у Польщі, механізм депортації був запущений в дію [7, 40].

Перші мобілізації юдеїв розпочалися на території Західної Фракії (Драма, Кавала, Серес, Гюмюрджина, Ксанті, Демір-Хісар). 4 березня 1943 р. фракійських євреїв було відправлено спочатку до тимчасового табору у м. Скоп'є, а потім через портове м. Лом 18 й 19 березня баржами по Дунаю вивезено до табору смерті Треблінка. В ніч з 10 на 11 березня завершилися ізоляція євреїв з македонських міст Скоп'є, Бітоли й Штипу. З 22 по 29 березня жертви повторили долю попередніх, і також були відправлені в Польщу на знищення [9].

Висновок. За короткий термін перша частина німецько-болгарського плану на початок весни 1943 р. була здійснена: загальна кількість депортованих та вбитих жертв із Фракії, Вардарської й Егейської Македонії становила 11 тисяч 343 особи.

Невирішеним залишилося «єврейське питання» в межах самої Болгарії. Незважаючи на кропітку підготовку О. Білева, його соратників й уряду, 9 березня 1943 р. проти дискримінації місцевих юдеїв та порушення їх прав в м. Софії піднялися протести етнічного населення. Власне, завдяки діяльності болгарських активістів, дата 9 березня увійшла в історію держави як День порятунку 50 тис. євреїв від тотального винищення та заміну депортації на виправні роботи в провінціях Болгарського королівства.

Сучасний формат заходів, які присвячуються подіям 9 березня 1943 р., мають стандартні жести від влади та суспільства, де робиться акцент на прикладах героїчних вчинків болгар, що суперечили владі, і таким чином змогли врятувати євреїв від смерті. Також вшановується пам'ять всіх загиблих в роки Голокосту і відбувається покладання квітів біля бюстів та меморіальних дошок, присвячених своїм героям. Щоправда, одне до цього часу лишається незмінним – більшість населення Болгарії не сприймає жодної критики чи заяв, що пов'язані із звинуваченням болгарської влади в організації у 1943 р. депортації юдеїв Фракії, Біломор'я та Македонії. Окремими випадками можна лише назвати виступи деяких президентів Болгарії, які публічно прохали вибачення за неврятованих (проте без причетності до депортації) євреїв Егейського регіону.

Звісно, існує чимало суперечливих історичних моментів, які стосуються відповідальності та домовленостей німецької й болгарської сторін про знищення 11 тис. 343 євреїв з Егейського регіону. Але на противагу цьому, є також низка архівних документів, які демонструють антисемітську діяльність болгарської адміністрації і поступові кроки у «остаточному вирішенні єврейського питання». З кожним роком конфлікт пам'яті історії Голокосту Болгарії зростає, а питання про право держави на відзначення національного свята 9 березня лишається відкритим.

Список використаної літератури:

1. България и втората световна война (1939-1945 г.) [Електронен ресурс] – Режим за достъп до ресурси: <http://archives.bg/wars/ww2>
2. Ташев С. Холокостът във Вардарска Македония и Беломорието през 1943 г. и неговото съвременно измерение / Спас Ташев. – София, 2012

3. Холокостът и спасяването на българските евреи. България – своенравният съюзник на III Райх [Електронен ресурс] – Режим за достъп до ресурси: http://avdesigngroup.org/shalom/category8_bg.htm
4. Лекция за международно-правния статус на Вардарска Македония и Беломорието през 1941-1944 г. [Електронен ресурс] – Режим за достъп до ресурси: <http://www.eurochicago.com/2013/01/lektsiya-za-mezhdunarodno-pravniya-status-na-vargarska-makedoniya-i-belomoriето-prez-1941-1944-g/>
5. Bar Zohar M. Beyond Hitler's grasp / Michael Bar Zohar. – 1998 p.
6. Тодоров Ц. Крежкостта на доброто – Част 1 [Електронен ресурс] / Цветан Тодоров – Режим за достъп до ресурси: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1989-1>
7. Гринбергъ Н. Документи / Натанъ Гринбергъ. – София: Централната консистория еврейтъ въ България, 1945. – 200 с.
8. Силата на гражданското общество: съдбата на българските евреи [Електронен ресурс] – Режим за достъп до ресурси: <http://archive.is/mT54b#selection-4567.1-4585.164>
9. Яд Вашем. Мемориалният комплекс истории Холокоста. Судьба евреев в Европе. Уничтожение евреев Балкан и Словакии [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/about/chapter_9/balkans.asp

References

1. *Bulgaria i Vtorata svetovna vojna (1939-1945 g.) (Bulgaria and the Second World War (1939-1945))*. Retrieved from <http://archives.bg/wars/ww2> (In Bg.)
2. Tashev, S. (2012). *Holokostat vav Vardarska Makedonia i Belomoriето prez 1943 g. i negovoto savremenno izmerenie (Holocaust in Vardar Macedonia and the Aegean in 1943 and modern dimension)*. Sofia (In Bg.)
3. *Holokostat i spasyavaneto na balgarskite evrei. Bulgaria – svoenravniyat sayuznik na III Rayh (The Holocaust and the rescue of the Bulgarian Jews. Bulgaria - the paramilitary ally of the Third Reich)*. (2011). Retrieved from http://avdesigngroup.org/shalom/category8_bg.htm (In Bg.)
4. *Lektsia za mezhdunarodno-pravniya status na Vardarska Makedonia i Belomoriето prez 1941-1944 g. (Lecture on the international legal status of Vardar Macedonia and the Bilomoria in 1941-1944.)*. (2013). Retrieved from <http://www.eurochicago.com/2013/01/lektsiya-za-mezhdunarodno-pravniya-status-na-vargarska-makedoniya-i-belomoriето-prez-1941-1944-g/> (In Bg.)
5. Bar Zohar, M. (1998). *Beyond Hitler's grasp* (In Eng.)
6. Todorov, Ts. (2013) *Krehkostta na dobroto – Chast 1 (The Fragility of Goodness - Part 1.)*. Retrieved from <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1989-1> (In Bg.)
7. Grinberg, N. (1945). *Dokumenti (Documents)*. Sofia, The Central Consistory of Jews in Bulgaria (In Bg.)
8. *Silata na grazhdanskoto obshество: sadbata na balgarskite evrei (The power of civil society: the fate of the Bulgarian Jews)*. (2014). Retrieved from <http://archive.is/mT54b#selection-4567.1-4585.164> (In Bg.)
9. Yad Vashem. Memorial complex of the history of the Holocaust. *Sud'ba evreev v Evrope. Unichtozhenie evreev Balkan i Slovaki (The fate of the Jews in Europe. Destruction of the Jews of the Balkans and Slovakia)*. Retrieved from http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/about/chapter_9/balkans.asp (in Russ.)

SHPAK Marianna, PhD student of Zaporizhzhya National University, Department World History and International Relations,
e-mail: rusalkamari4ka@gmail.com

DISCUSSION QUESTION ON THE ROLE OF THE BULGARIAN GOVERNMENT IN SAVING JEWS DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract. Introduction. *The Second World War gave rise to many phenomena that, according to scale and effects, reached not only the geographical latitudes and the number of victims, but also formed a radical change in values and triggered the irreversible course of ongoing discussions and revisions of the past for all future generations. During the analysis of world history of the XX century, while experts explain the phenomenon of the crimes that were committed against humanity, the Holocaust theme is relevant for almost a hundred years. The Shoah gives an in-depth understanding of the tragedy of the Second World explains the contemporary periodic manifestations of intolerant attitudes towards representatives of national minorities in many countries of the world. Today, the events of the Holocaust are gradually becoming a new reflection and formation the policy of the memory of nations. However, breaking stereotypes and building constructive images among the society is still difficult. In most states, contradictions about the consequences of the Shoah arise where the specialists were unable to destroy the Soviet templates.*

Purpose. *This year, Bulgarian society celebrates 75 years since the Day of rescue of Jews, when they tried to deport to the death camps. The heroic struggle of the Bulgarian people was impressive in its scale. During mass demonstrations in Bulgaria against killing Jews and salvation from the death of 50 thousand victims, the state for a long period entrenched the title of “state without anti-Semitism”. In historical science, these events have controversial aspects, because in addition to saving Bulgarian authorities are accused of the deportation of Jews to the death camps from the newly affiliated territories of Vardar Macedonia, Thrace and Bilomoria. Therefore, in this regard, it is worth mentioning the preconditions and reasons for those events, and on what requirements of Germany planned and partially implemented the deportation of Jews for destruction.*

Methods. *In the process of research, I followed the chronological method. Because through gradual*

reconstruction of the past in a scientific research, I outlined the gradual course of events, which preceded the signing and execution of the decision to deport the Jews of Bulgaria. In addition, logical, synchronous and dichroic methods used to help display the articles of the event, which characterize the phenomena of the Second World War not only in Bulgaria, but also in the countries that surround this state and are in the circle of interests. In order to show the Holocaust as deeply as possible, I also used the statistical method through which I expressed the number of victims that were subject to deportation in quantitative terms.

Results. *As follows, the article is outlined major events, treaties, records and protocols, which demonstrate the involvement of the Bulgarian government in plans for the deportation of Jews in Bulgaria. The study contains a number of sources that illustrate the wording of the authorities regarding discriminatory measures for the Jewish people.*

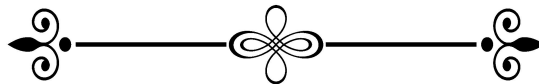
Originality. *In Bulgaria, often the focus is on the Salvation of the Jewish people during the Second World War. However, scientific evidence of involvement in a crime is less frequently used. Moreover, society is trying not to mention the documents of orders and treaties that dealt with deportation. In the article, I tried to portray all the events and intentions about the deportation of Jews of Bulgaria within its new borders, which formed in 1941.*

Conclusion. *Today in Bulgaria, many controversial historical moments relate to the responsibility and arrangements of the German and Bulgarian forces to destroy 11,343 Jews from the Aegean region. In contrast, there is also a series of archival documents showing the anti-Semitic activities of the Bulgarian administration and the gradual steps in “The final solution to the Jewish question”. Every year, the conflict of national memory of the Holocaust is increasing in Bulgaria, and the question of the right of the state to celebrate the national holiday of 9 March as the day of salvation of Jews is open.*

I see my further task of studying documents and oral history that will help resolve the debate over whether the Holocaust was in the Bulgarian lands.

Key words: *the Holocaust, the Law on the Protection of the Nation, the Tripartite Pact, the “Final Solving of the Jewish Question”, the Jewish Commissariat, the deportation, Thrace, Vardar Macedonia, the White Sea.*

*Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94 (477.7)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-85-92

ФІЛАС Віктор Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри дизайну Хортицької
національної академії (м. Запоріжжя)
e-mail: filasvn@gmail.com

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МАНДРІВНИКАМИ: ОСОБЛИВОСТІ, ХІД, РЕЗУЛЬТАТ

У статті досліджено особливостей процесу візуалізації європейськими мандрівниками історичної реальності Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Зазначається, що епоха Просвітництва XVIII ст. спричинила моду на східну культуру та освітні традиції значно підвищили інтерес до Північного Причорномор'я. Візуальні джерела створенні під час приватних вояжів європейських мандрівників за повнотою відображення історичної реальності складають три групи. До першої групи входять щоденникові зображення, що фіксують стан оточуючої автора реальності, яку він побачив. Другу групу складають невеликі візуальні замітки, де відображені яркі епізоди дійсності, що зафіксовані вояжерами. До останньої, третьої, групи належать поодинокі роботи, що збереглися завдяки їх тиражуванню. Ці роботи скоріш за все належать до втрачених або і досі невідомих первинних комплексів на північно-причорноморську тематику.

Ключові слова: графіка, візуальне джерело, подорож, Північне Причорномор'я, треволог.

Постановка проблеми. Після приєднання земель Північного Причорномор'я до Російської імперії в останній третині XVIII ст. простори цього регіону, а особливо Крим, стають такою собі «l'Europe Orientale», найбільш безпечною для європейців [1, 46]. У 1787 р. французький дипломат Л.-Ф. Сегюр у листі до Г. Потьомкіна писав про Бахчисарай як про східне «місто з тисячі і однієї ночі» [2, 196], з тією різницею, що тут можна було все оглянути та побувати навіть у найсакральніших місцях, куди європейцям-християнам в інших східних країнах вхід було заборонено під страхом бути схопленим і страченим [1, 308-309].

Як відомо, Просвітництво XVIII ст. характеризувалось інтересом до східної культури. Саме тому в цей період нормою освітньої культури серед європейської аристократії було здійснення подорожей в іншу країну, особливо на Схід. Ці вояжі все більше визначались як візуальна практика, що базувалась на просвітницькій ідеології [3, 1071-1072]. Мода на східну культуру та освітні традиції значно підвищили інтерес до Північного Причорномор'я, особливо, до Криму. Широкі простори понтійського узбережжя, які берегли в собі значну кількість культурних та історичних пам'яток, різних народів та епох, стали досить популярним серед представників еліт, місцем для організації вояжів, що додавало значні бонуси до статусу дворянина.

Окрім цього, у європейському суспільстві існував певний попит на візуальну інформацію про північно-причорноморський регіон. Цей попит підігрівався і подіями російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Інакше, як пояснити факт тиражування у 1771 р. у Німеччині двох старих гравюр, створених на основі усної інформації з видами кримських міст Перекопа та Кафи (початку XVIII ст.). Падіння саме цих міст стало ключовими подіями кримського театру російсько-турецького протистояння у 1771 р., що фактично поклало початок для поступової ліквідації Кримського Ханства.

Протягом останньої третини XVIII ст. – середини XIX ст. регіон, переважно Одесу та Кримський півострів, відвідало багато європейських мандрівників. Ці мандрівки залишили по собі досить цікавий інформаційний пласт, значну частину якого представляють зображальні джерела. Зображення фіксували спогади про події, явища, образи, об'єкти, з якими мав справу мандрівник і які відбилися у його свідомості. Така зображальна діяльність носила, в першу чергу, життєво-досвідний характер.

Аналіз досліджень і публікацій. Одним з вектором історичних розвідок, який набув розмаху наприкінці XX та початку XXI ст. у рамках північно-причорноморських студій, стали дослідження так званих «мандрівних нарисів» або тревологів. Однак в радянський час звернення до тревологів як до історичного джерела не був частим через орієнтацію марксистської ідеології на дослідження соціально-економічних явищ. Тревологи, зазвичай, містили інформацію, яка була далека від цього. В останні два десятиліття інтерес до подорожніх записок зайняв стійке місце в історіографії. Серед фундаментальних та загальних робіт слід особливо відзначити роботи О. Вінтоняка [4], П. Бочана [5], О. Дери-ведмідь [6], М. Храпунова [7], О. Мальгіна [8], Т. Прохорової [9], О. Третьяк [10], а також серію робіт на тематику дослідження тревологів А. Непомнящего [11; 12; 13]. Всі ці розвідки не тільки прослідкували життєвий та творчий шлях авторів малюнків, але й висвітлили особливості перебування у Північному Причорномор'ї цих мандрівників. Однак вони в більшості своїй концентрують свою увагу на наративній частині, уникаючи аналізу візуальної складової.

Метою статті є висвітлення особливостей процесу накопичення європейськими мандрівниками візуальних джерел, що фіксували історичну реальність Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Під час своїх подорожей багато вояжерів вели щоденники, які, потім як правило, видавалися. Цінності цим подорожнім нотаткам, окрім опису географії подорожей, цікавих фактів та вміння умовно перенести читача за сотні й тисячі кілометрів, додавало їх візуальне супроводження. Окрім цього, частина цих мандрівників не вела щоденники, а залишала свої враження у вигляді графічних чи живописних зображень та іноді детально (чи не дуже) підписуючи сутність зображеного. Однак, не всі мандрівники могли малювати або, тим більш, дозволити собі брати у подорож компаньона-художника. Серед більш ніж півсотні виданих тревологів, присвячених Північному Причорномор'ю, лише декілька мають оригінальну ілюстративну частину. Іноді бажання візуалізувати свої подорожні нотатки за відсутності власного ілюстративного матеріалу вирішувалось за рахунок інших авторів. Так, наприклад, Є. Хаєцький, який відвідав Крим у 1844 р. разом з К. Браницьким, тестем генерал-губернатора М. Воронцова, проілюстрував свою роботу вже виданими малюнками О. Раффе без посилання на авторство [14]. Іншим прикладом можуть бути подорожні нотатки барон Ж. Рейли, який побував у Криму у 1803 р. Його роботу, що була видана у 1806 р., супроводжують малюнки Х. Гейслера [15]. Подібні ситуації мали місце у тогочасній видавничій практиці, оскільки ілюстрація допомагала перенестись та відчутти краще той світ, який описує автор тревологів.

Усіх мандрівників об'єднувало те, що вони не переслідували комерційної та наукової мети, їх мотивація зображати дійсність лежала виключно на перетині пізнання, вражень та інтересу. Серед великої кількості іноземних вояжерів до Півдня, лише англійці Д. Кларк, Дж. Уебстер, Е. Александер, Е. Спенсер, німець Д. Шляттер, а також французи С. - Фовель та Л. Кассас проілюстрували свої тревологи. Окремо також слід виділити архітектора Ж. Мюнца та етнографа і художника-любителя В. Кізіветтера мандрівні нариси яких були рясно оздоблені ілюстративним матеріалом та, по суті, за об'ємами вміщеної інформації не поступалися тексту щоденників. Розглянемо творчий доробок цих мандрівників у хронології відвідування регіону.

Одним із перших іноземців, хто відвідав Північне Причорномор'я у 1781 р після його поступового переходу під вплив Російської імперії, був французький художник, мемуарист та інженер-архітектор *Жан Анрі Мюнц (Jean Henri Muntz, 1727-1798 pp.)*. Він народився у м. Мілуз, освіту інженера здобув також у Франції. Багато спроектованих ним будівель були зведені у Англії та Голландії. У 1780-1785 pp. він працював на землях України. Зокрема в Корсуні Ж. Мюнц заклав палац та парк на замовлення племінника короля С. - Понятовського [16, 40-41]. У 1781 р. Ж. Мюнц здійснив свою першу подорож по Україні.

Він виїхав з Варшави до Могільова, далі рушив до Молдавії. Звідти, через Балту та Умань, його шлях проліг до Кременчука, звідки Дніпром він спустився до Херсона. З Херсона Ж. Мюнц виїхав у зворотному напрямку на Канів. Подорож тривала з 15 липня по 9 жовтня 1781 р. [17, 131] та відобразилась у 63-х малюнках. З деяких згодом було намальовано акварелі, які, за невеликими деталями вирізняються від малюнків, що були зроблені в основному, тушшю та олівцем. Усі малюнки та акварелі збереглися до наших днів [18; 19; 20]. Відносно придніпровського регіону, який відвідав Ж. Мюнц, відомо 18 зображень, що включають 11 малюнків та 7 акварелей зроблених за деякими малюнками. Недоліком інформації, яку несуть ці малюнки, є слабкий рівень їх деталізації. Це пояснюється панорамним способом фіксації де чітку деталізацію передати важко. Не дивлячись на це, малюнки несуть цінну інформацію про побут населення Надпорожжя – селян, козаків, рибалок та дніпровських лоцманів.

Роком пізніше Ж. Мюнца Крим відвідав уродженець французького міста Клермон, художник та археолог *Луї-Франсуа-Себастьян Фовель (Louis-Francois-Sebastien Fauvel, 1753-1838)*. Він походив з родини королівського службовця. Навчався в єзуїтському колегіумі, а з 1773 р. за протекцією художника Г. Дойєна був прийнятий до паризької Королівської академії живопису та скульптури, де спеціалізувався на живопису [21]. Після закінчення академії та отримання офіційного статусу «художника короля» згодився поїхати з графом О. Шуазель-Гуфф'є до Греції. Зацікавившись античною археологією, С. Фовель більшу частину свого творчого життя присвятив вивченню та збиранню давньогрецьких старожитностей. Художня діяльність С. Фовеля була обумовлена знаходженням на службі у графа О. Шуазель-Гуфф'є, де він виконував малюнки давньогрецьких артефактів та залишків античної архітектури. Виконуючи завдання графа, С. Фовель здійснив короткочасну подорож до Криму у 1783 р. Під час перебування на півострові художник зафіксував в малюнках п'ять зображень кримських татар різних соціальних груп [22, 301-302]. Роботи С. Фовеля носять характер замкненої ситуації-сцени, в якій людині на передньому плані відводиться символічна роль манекену, що стоїть так, аби якнайкраще представити перед глядачем особливості одягу, зброя, праць тощо. Задній план міг бути відсутнім або «розмитим» та включати природне середовище, елементи побуту чи рід занять «манекена». Малюнки відповідають техніці типізації в стилі знаменитих «криків Парижу» – реклами паризьких торговців, яка знайшла своє відображення у музиці, мовознавстві, літературознавстві того часу [23; 51]. Ці зображення, що були дуже популярними у Франції та у решті країн Західної Європи XVI – XVIII ст. віддалено нагадували середньовічну книжкову мініатюру.

Відомий англійський письменник та єпископ *Редженальд Хебер (Reginald Heber, 1783–1826 pp.)* після закінчення ним Оксфордського університету у 1806 р. вирішив здійснити «*grand tour*» Європою. Але наполеонівські війни змінили його план, і замість Південної Європи він рушив до Скандинавії та далі до Санкт-Петербургу та Москви. З Москви, через Тамань і Керч він потрапив до Криму. Проїхавши Південним берегом від Феодосії до Балаклави, а потім й до Бахчисараю, Р. Хебер направився до Херсону та Одеси. Всю його подорож по Північному Причорномор'ю було описано у восьмій частині його щоденників, виданих вже по його смерті у 1830 р. дружиною [24]. Одним з результатів кримської подорожі Р. Хебера стали зображення міст Криму (Бахчисараю, Балаклави, Керчі), природних об'єктів (мису Фіолент, гори Чатирдаг, острову Зміїний, кримського степу), історичних місць (Мангупу) та кримських татар. У всіх малюнках присутні елементи готичного стилю.

Мандруючи Східною Європою на початку XIX ст. Одесу відвідав французький художник, архітектор та археолог *Луї Франсуа Кассас (Louis Francois Cassas, 1756-1827 pp.)*, що народився у м. Азе-де-Феррон. Л. Кассас відомий тим, що він створив колекцію з 745 макетів архітектурних пам'яток та малюнків до них, які репрезентують давню історію Близького Сходу та Північної Африки [25]. Також по собі він залишив акварельний малюнок одеської затоки з Ланжерону, який у 1820 р. було видано у вигляді офорту [226].

У 1822-1828 рр. у місіонерських справах у Північному Причорномор'ї перебував швейцарець *Даніель Шляттер (Daniel Schlatter, 1791-1870 pp.)*. Він походив з купецької родини м. Санкт-Галена. У рідному місті він закінчив комерційне училище та місіонерську школу у Базелі. Дослідник біографії Д. Шляттера У. Келін зазначає, що ще з ранніх років він виношував ідею про здійснення подорожу на невідомий та загадковий Схід і тому не дивно, що при нагоді його вибір пав на Північне Приазов'я та Крим [27; 391-392].

Д. Шляттер у 1822 р. через Берлін та Ригу, приїздить до Санкт-Петербургу, а звідти, через Москву, добирається до приазовських менонітських колоній та ногайських кочовищ. У цьому ж році він покинув Північне Приазов'я, але у 1825 р знов повернувся сюди та, відвідавши Крим, повернувся через Одесу додому. В останнє Д. Шляттер приїздив до Північного Причорномор'я у 1827 р. Хроніка його перебування тут відобразилась у щоденнику, який був виданий у 1835 р. [28]. Щоденник містив вклені розфарбовані літографії. Візуальна увага Д. Шляттера мала орієнталістичну направленість і тому була сконцентрована лише на етнічних особливостях татар та ногайців. Одна група зображень зроблених Д. Шляттером фіксує основні етнічні особливості костюмів татар та ногайців. Інша – представляє особливості побуту цих народів. Характер зображень має не високий рівень виконання та наводить на думку про доопрацювання розрізаних ескізів за пам'яттю вже за межами Приазов'я.

Син священика з шотландського м. Інвірарігі Дж. Уебстер (1802-1828 рр.) відвідав Північне Причорномор'я у 1824 р. Він навчався у Единбурзькому університеті та лондонському Іннер-Темплі. Перервавши навчання, Дж. Уебстер здійснив ряд тривалих поїздок по континенту, що вважалось одним з елементів освітньої програми для молоді. Уебстер побував у середземноморських країнах, у Франції, на Мальті та в Італії, потім відправився у Нідерланди, Німеччину та Австрію. Звідти він, через Краків та Львів, прибув у 1824 р. до Північного Причорномор'я, плануючи далі морем рушити через Одесу до Стамбулу, але обставини змусили його вчинити подорож до Криму [29]. Він подорожував зі своїм супутником У. Ньюхемом (*W. Newham*), який вмів добре малювати. У. Ньюхем створив кілька малюнків, які дійшли до нас у вигляді 7 гравюр на окремих листах та 9 гравірованих віньєтках, що були надруковані в опублікованих щоденниках Дж. Уебстера. З цих робіт 4 гравюри, відображають природні та архітектурні пам'ятки Криму (Мердвень, Інкерман, Балаклава та Ханський палац), в 4-х віньєтках зображено елементи громадянської та культової архітектури кримських татар, також публічне покарання злочинця в Сімферополі.

До Північного Причорномор'я, мандруючи Північною Росією та Фінляндією, завітав у 1830 р. і англійський капітан *Е. Александер (E. Alexander)*, що навчався у Британському військовому коледжі. Його шлях пройшов через Єлизаветград до Одеси, а потім через Херсон до Криму. Тут він здійснив подорож за маршрутом: Севастополь – Байдари – Ялта – Феодосія – Карасубазар – Сімферополь. *Е. Александер* зробив декілька малюнків античних артефактів, а також два панорамні малюнки Севастополя та Південного узбережжя [30].

У 1836 р. Одесу та Крим відвідав англійський мандрівник *Едмунд Спенсер (Edmund Spenser)*. Він прибув на Чорноморське узбережжя Кавказу з Туреччини на контрабандному судні під виглядом генуезького лікаря. *Е. Спенсер* відвідав Черкесію та Мігрелію, а потім Крим. Мандрівник побував у портових містах Криму разом з *М. Воронцовим*, з яким він познайомився в Одесі та був запрошений генерал-губернатором до цієї поїздки [31, 221]. *Е. Спенсер* побував у Бахчисарі, Сімферополі та деяких татарських селах гірського Криму і території розселення ногайців. Через Одесу англієць покинув Російську імперію. Метою його подорожі, були також збір розвідувальних даних на користь британського уряду [32, 2]. Незважаючи на це *Е. Спенсер* найшов час щоб зробити три малюнки з видами Інкерману, Євпаторії та перевалу Мердвень, а також два жанрових малюнки кримських татар та один – ногайців.

Масштабні військові маневри 1837 р. під Вознесенськом викликали неабияке зацікавлення в Європі. На них були присутні багато представників європейських еліт. Серед них був і прусський генерал-лейтенант *Людвіг фон Врангель (August Friedrich Ludwig Freiherr von Wrangel, 1774-1851 рр.)*. Він народився у пруському містечку Польнуві у родині генерал-майора Фридрих Ернста фон Врангеля. І тому не дивно, що подальша доля *Л. фон Врангеля* була пов'язана з військовою справою, яку він вивчав у Військовій школі Парижу. Як і його батько *Л. фон Врангель* все своє життя присвятив пруській армії. Він брав участь у наполеонівських війнах. Звільнившись з армії у 1832 р., *Л. фон Врангель* здійснив декілька подорожей до Туреччини, Греції та у Північне Причорномор'я. Достовірно відомо, що він відвідав Одесу та Вознесенськ. Під час своїх поїздок *Л. фон Врангель* робив любительські малюнки. Зараз відомо про два зображення з вознесенських маневрів 1837 р., що належать його руці [33].

Автором, у якого як і у *Ж. Мюнца* візуальна інформація значно перевищила його подорожні записи, був німецький мандрівний художник *Вільгельм Кізіветтер (Wilhelm*

Kiesewetter, 1811-1865 pp.). Він народився у м. Берліні де й отримав художню освіту у відомого майстра К. Рюгге. Надалі В. Кізіветтер намагався заробляти малюючи картини маслом на гострі соціально-побутові теми. Однак справи йшли погано, картини слабо продавались й тому В. Кізіветтер кидає все і відправляється у довгий подорож, який тривав шляхами Скандинавії, а також європейської та азійської частин Російської імперії аж 14 років. Навесні 1845 р. через Ростов та Таганрог В. Кізіветтер потрапляє до Криму, й тут він два роки мешкає у Сімферополі, Бахчисараї та Гурзуфі. Восени 1847 р. В. Кізіветтер покидає Крим та з Ялти виїжджає на Кавказ [34, 10]. Результат дворічної подорожі південно-західним Кримом були оформленні у 44-х намальованих масляними фарбами роботах [34, 7]. Нажаль, з них збереглись лише 41, а інші роботи загинули у вирі Другої світової війни. Проведена в результаті дослідження суцільна евристика по світових аукціонах та у приватних колекціях виявила дві роботи, які вважались втраченими. Це роботи «Кримський татарин» та «Кримський татарин з Карасубазару». Тож є надія, що й остання картина з кримської серії В. Кізіветтера теж знайдеться та буде введена до наукового обороту.

Роботи В. Кізіветтера складаються з трьох груп. Перші дві групи мають етнографічний характер и представляють, відповідно, побут кримських татар та бахчисарайських циган. Останню третю групу складають зображення архітектурних споруд та їх інтер'єру, зокрема Бахчисарайського ханського палацу, татарського села Гурзуф, кав'ярні у Сімферополі тощо. Роботам В. Кізіветтера притаманні такі характерні риси: 1) спостережливість та зацікавленість, як складові інтересу до невідомих йому культур підняли його роботи на високий реалістичний рівень; 2) глибоке проникнення у деталі матеріальної культури кримських циган і татар, а також архітектурних споруд та інтер'єру; 3) ігнорування антропологічними особливостях кримських татар та циган. Люди виступають в його роботах саме, як носії матеріальної культури й тому у зображеннях обличчя присутні стереотипи, а у сюжетах – постановки в яких люди виконують функції манекенів. Тай взагалі, люди в роботах В. Кізіветтера заглиблені в їх природне, етнічне або професійне середовище, а тому роботи цього художника-мандрівника є цінним джерелом, в якому чітко висловлена соціальна і професійна строкатість представників цих двох етносів Криму, а також елементи архітектурне різноманіття міст і сіл півострову.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що візуальна джерельна база вивчення історії Північного Причорномор'я значно збагачувалась за рахунок зображень, зроблених під час приватних вояжів європейських мандрівників. Ці джерела за своїм представництвом та повнотою відображення історичної дійсності не є однорідними та складають три групи. До першої групи входять щоденникові зображення, які дають змогу повністю реконструювати маршрут подорожі автора та дослідити деякі особливості повсякденності цього вояжу. Ці зображення фіксують стан оточуючої автора реальності, яку він побачив. У них зображення виступають не тільки на рівних з текстом у фіксації дійсності, але й часто виступають основним інформатором, де текст лише конкретизує зображений факт, ситуацію або явище. Серед цих джерел головне місце посідають роботи Ж. Мюнца, які відрізняються універсалізмом та хронологічною послідовністю. Роботи В. Кізіветтера, в цілому, теж відповідають критеріям цієї групи, але ж вони тематично орієнтовані на відображення повсякденності корінного населення Криму – татар та циган, і мають умовну хронологічну послідовність. Другу групу складають невеликі візуальні замітки, де відображені яркі епізоди дійсності, зафіксовані вояжерами. Серед них виділяються роботи Д. Шлягтера. До цієї групи також тяжіють роботи художників Р. Хебера та У. Ньюхема, ілюстрації яких частково увійшли до виданих подорожніх нарисів Дж. Уєбстера та Е. Кларка. До другої групи можна включити й малюнки Є. Спенсера. До останньої, третьої, групи належать поодинокі роботи Е. Александера, Л. Касаса та Л. Врангеля. Ці роботи авторів-любителів збереглись завдяки тому, що були тиражовані. Зазначені тиражовані малюнки, скоріш за все, належать до втрачених або і досі невідомих первинних комплексів північно-причорноморської тематики.

Список використаної літератури

1. Вульф Л. Изобретая восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Пер. с англ. И. Федюкина / Л. Вульф – Москва : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с. С.123

2. Сегюр Л.-Ф. де. Письма графа Сегюра к князю Потемкину / Сообщ. П. Дашковым / Л.-Ф. де Сегюр. // Исторический вестник, 1880. – Т. 3. – № 9. – С. 193-198.
3. Adler J. Travel as performing art / Adler J. // The American Journal of Sociology. – Vol. 94. – № 6 (May, 1989). – P. 1366-1391.
4. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. – Львів; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. – 141 с.
5. Бочан П. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / П. Бочан. – Чернівці : 2008. – 20 с.
6. Деремедведь Е. Крымская Ривьера : авантюрные приключения англичанок в Тавриде / Е. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
7. Храпунов Н. Крым в описаниях Реджинальда Хербера (1806 г.) / Н. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2008. – Вып. 14. – С. 645-697
8. Мальгин А. В. Русская Ривьера : курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX в.) / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2004. – 352 с., ил.
9. Прохорова Т. Джеймс Александер и его путешествие в Крым в 1829 г. : к вопросу о роли иностранных путешественников в формировании науки о крымских древностях / Т. Прохорова // Межд. науч. конф. «Охрана культурного наследия : проблемы и перспективы» : тез. докл. и сообщ. / НЗ «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2012. – С. 57–59.
10. Третьяк А. Книга ставшая документом. Павел Сумароков. // Первые книги Одессы. – Одесса : Optimum, 2011. – С. 63-71.
11. Непомнящий А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий; Ин-т укр. археологии и этнографии им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с.
12. Непомнящий А. Иностранные путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке / А. Непомнящий // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція: У 2-х ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 219-223.
13. Непомнящий А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Київ, 1998. – Вип 1. – Ч. 2. – С. 138–144.
14. Chojecki E. Wspomnienia z podróży po Krymie / E. Chojecki. – Warszawa, 1845. – 313 s.
15. Reuilly J. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire, pendant l'année 1803; Suivi d'un mémoire sur le commerce de cette Mer, et de notes sur les principaux ports commerzans. D'édit a Sa Majesté l'Empereur et Roi, par J. Reuilly, auditeur au Conseil d'État, Membre de la Légion d'honneur, Sous-Préfet de Soissons. Avec cartes, planches et vignettes. / J. Reuilly. – Paris : Bossange, Masson et Besson. – 1806. – 359 p.
16. Родичкина О. Ян Генрих Мюнц и его роль в культуре Украины. / О. Родичкина // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000 р. – № 1. – с. 40 – 44. С.40–41
17. Дракохруст Е. Документ о правобережной Украине 18 в.: альбомы и дневники Иоганна-Готлиба Мюнца. / Е. Дракохруст // Историк-марксист. – 1940. – № 9. – с. 130 – 134. С.131
18. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. InG.GR 829/47. Voyages pictoresques de la Pologne par Mьntz 1781-1783. Lawowanie w tonach szarych i brьnzowych, pьkzel.
19. Отдел письменных источников Государственного исторического музея. Ф.446 Мальцев Потап Михайлович. Оп. 1. Ед. хр. 45. Альбом Мюнца. Пейзажи и путешествия и костюмы Украины, Молдавии и Польши. 121 л.
20. Отдел письменных источников Государственного исторического музея. Ф.446 Мальцев Потап Михайлович. Оп. 1. Ед. хр. 44. Альбом Мюнца. Пейзажи Польши. 35 л
21. Zambon A. «Des statues étrusques et des vases phéniciens» La découverte de la sculpture archaïque et de la céramique géométrique en Grèce a la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle. [Electronic recourse] / A. Zambon // Histoire culturelle et sociale de l'art. Université Paris 1. – Disponible sur: http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/MondeRomainMedieval/texte%20A_%20Zambon.pdf (page consultée le 30/12/2012)
22. Маринович Л. Судьба Парфенона / Л. Маринович, Г. Кошеленко. – Москва : Языки русской культуры, 2000. – С.301-302. 352 с.
23. Вишленкова Е. Визуальное народоведение Российской империи, или Увидеть русского дано не каждому / Вишленкова Е. – Москва : НЛО, 2011. – 381 с.
24. Heber R. Heber A. The Life of Reginald Heber, D.D. Lord Bishop of Calcutta: With Selections from His Correspondence, Unpublished Poems, and Private Papers : Together with a Journal of His Tour in Norway, Sweden, Russia, Hungary and Germany, and a History of the Cosacks. / Heber R. Heber A. – London : Murray, 1830 – Vol. 1. – 684 p. P. 250-280
25. Старая Одесса в произведениях графики: каталог / сост. Л.В.Фабрика, В.И.Солодова. – Одесса : ОГНБ им. Горького., 1995. – 56 с. С. 5
26. Vidler A. The Paradoxes of Vandalism: Henri Grьgoire and the Thermidorian Discourse on Historical Monuments. / A. Vidler // Popkin J.D. et al. (eds.). The Abbь Grьgoire and His World. / Popkin J.D. et al. (eds.). – Dordrecht, Boston, London : Kluwer Academic Publishers, 2000 – 200 с. С. 129-156. С. 154
27. Kдlin U. Die Kaufmannsfamilie Schlatter : ein Ёberblick Ёber vier Generationen. / U.Kдlin // Schweizerische Zeitschrift fьr Geschichte. Revue suisse d'histoire. Rivista storica svizzera. – №48. – 1998. – С. 391–408. С.391-392
28. Schlatter D. Bruchstucke aus einigen Reisen nach dem sudlichen RuЯland, in den Jahren 1822 bis 1828: mit

- besonderer Rücksicht auf die Nogayen-Tataren am Asowschen Meere. / Schlatter D. – St. Gallen : Huber, 1830. – 496 s.
29. Храпунов Н. И. Восточная Европа в дневнике шотландского путешественника Дж. Уэбстера (1827) / Н. И. Храпунов // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. — 2012. — № 3 (105). — С. 85-97. С.86-87
 30. Alexander E. Travels to the seat of war in the East, through Russia and the Crimea, in 1829. / E. Alexander – London : H. Colburn and R. Bentley, 1830.– Vol.1. – 318 p.
 31. Spenser E. Travels in Circassia, Krim, Tartary, including a steam voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea. Third Edition in two volumes. / E.Spenser – London : Henry Colburn, 1839. – Vol. I.– 444 p. P. 221
 32. Спенсер Е. Путешествие в Черкессию. / Е. Спенсер : под. ред. Н.Нефляшевой. – Майкоп : Адигея. – 1994. – 85 с. С.2
 33. Wrangel L. Flächige Skizzen aus Ost und Sьd, gesammelt auf einer Reise nach Wosnesensk, Odessa, Constantinopel, Smyrna, Athen und Corfu. Mit 8 lithographirten Ansichten und Plдnen. / L. Wrangel. – Gdansk : Gerhard, 1839. – 254 p.
 34. Каульбах Б., Титмаер Э. Художники этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811 – 1865) в Крыму. / Б. Каульбах, Э. Титмаер. – Киев : Издательство «ВК», 2005. – 130 с. С.8-9

References

1. Wulf, L. (2003). *Inventing Eastern Europe: A map of civilization in the epoch of the Enlightenment*. Moscow (in Rus)
2. Segur, L.-F. de. (1880). Letters from Earl Segur to Prince Potemkin. *Historical Bulletin*, 9, 193-198 (in Rus)
3. Adler, J. (1989). Travel as performing art. *The American Journal of Sociology*, 94, 1366-1391 (in Eng)
4. Vintonyak, O.M. (1995). *Ukraine in the descriptions of West European travelers in the second half of the 18th century*. Munich (in Ukr)
5. Bochan, P. (2008). *Ukraine in the views of the German and French scientists, ambassadors and travelers of the 17th-19th centuries*. Chernivtsi (in Ukr)
6. Derevedmed, E. (2008). *Crimean Riviera: adventurous adventures of Englishwomen in Tavrida*. Simferopol (in Rus)
7. Hrapunov, N. (2008). Crimea in the descriptions of Reginald Herber (1806). *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii. (Materials on Archeology, History and Ethnography of Tavria)*. Simferopol, 14, 645-697 (in Rus)
8. Malgin, A. (2004). *Russian Riviera: resorts, tourism and recreation in the Crimea in the era of the Empire (late XVIII – early XX century.)*. Simferopol (in Rus)
9. Prokhorova, T. (2012). James Alexander and his journey to Crimea in 1829: the issue of the role of foreign travelers in the formation of the science about Crimean antiquities. *Okhrana kul'turnogo naslediya : problemy i perspektivy : tez. dokl. i soobshch. (Protection of cultural heritage: problems and prospects : theses and articles)*. Sevastopol, 57-59 (in Rus)
10. Tretyak, A. (2011). The book that had become a document. Pavel Sumarokov. *The first books of Odessa*. Odessa, 63-71 (in Rus)
11. Nepomnyashchy, A. (1999). *Notes of travelers and guidebooks in the development of historical regional studies of the Crimea (the last third of the XVIII - beginning of the XX century)*. Kyiv (in Rus)
12. Nepomnyashchy, A. (1997). Foreign travelers about the colonization of the Crimea in the late XVIII – XIX century. *Zaselennya Pivdnya Ukrainy: Problemy natsional'nogo ta kul'turnogo rozvytku. (Population of Ukraine: Problems of the National Cultural Development)*. Kherson, 219-223 (in Rus)
13. Nepomnyashchy, A. (1998). Traveling around the Crimea in the first third of the nineteenth century and his role in the development of regional studies and tourism. *Turystychno-kraeznavchi doslidzhennya (Tourism regional studies)*. Kyiv, 138-144 (in Ukr)
14. Chojecki, E. (1845). *Memories from a journey through the Crimea*. Warsaw (in Pol)
15. Reuilly, J. (1806). *Travel in Crimea and in the Black Sea region during the year 1803*. Paris (in Rus)
16. Rodichkina, O. (2000). Yan Henrik Мьнз and his role in the culture of Ukraine. *Visnyk Ukrains'kogo tovarystva okhorony pam'yatok istorii ta kul'tury (Bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments)*, 1, 40-44 (in Ukr)
17. Drakokhrust, E.I. (1940). Documents on the right-bank Ukraine of the 18th century: albums and diaries of Johann-Gottlieb Muntz. *Istoriemarkсист (The historian-marxist)*, 9, 130-134 (in Rus)
18. Voyages pittoresques de la Pologne par Мьнз 1781-1783. *Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego*. InG.GR 829/47 (in Pol)
19. Album of Muntz. Landscapes and travel and costumes of Ukraine, Moldova and Poland. *Department of written sources of the State Historical Museum*, 446, 1, 45 (in Rus)
20. Album of Muntz. Landscapes of Poland. *Department of written sources of the State Historical Museum*. 446, 1, 44 (in Rus)
21. Zambon, A. (2012). «Etruscan statues and Phoenician vases». *The discovery of archaic sculpture and geometric ceramics in Greece in the late eighteenth and early nineteenth century*. Retrived from http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/MondeRomainMedieval/texte%20A_%20Zambon.pdf (page consultăe le 30/12/2012) (in Frn)
22. Marinovich, L, Koshelenko G. (2000). *The fate of the Parthenon*. Moscow (in Rus)
23. Vishlenkova, E. (2011). *The visual ethnology of the Russian Empire, or to see the Russian is not given to everyone*. Moscow (in Rus)

24. Heber, R. Heber, A. (1830). *The Life of Reginald Heber, D.D. Lord Bishop of Calcutta: With Selections from His Correspondence, Unpublished Poems, and Private Papers: Together with a Journal of His Tour in Norway, Sweden, Russia, Hungary and Germany, and a History of the Cosacks*. London (in Rus)
25. Fabryka L.V., Solodova V.Y. (1995) *Old Odessa in the works of graphics: catalog*. Odessa (in Eng)
26. Vidler, A. (2000). The Paradoxes of Vandalism: Henri Grūgoire and the Thermidorian Discourse on Historical Monuments. *The Abbū Grūgoire and His World*. Dordrecht, Boston, London, 129-156 (in Eng)
27. Кдлін, У. (1998). The Kaufmann family Schlatter: an overview of four generations. *Swiss Journal of History*, 48, 391-408 (in Ger)
28. Schlatter, D. (1830). *Fragments from some journeys to southern Russia, in the years 1822 to 1828: with special regard to the Nogayen Tatars on Azov Sea*. St. Gallen (in Ger)
29. Нрапунов, Н. (2012). Eastern Europe in the diary of the Scottish traveler J. Webster (1827). *Izvestiya Ural'skogo federal'nogo universiteta (Proceedings of the Ural Federal University)*, 3 (105), 85-97 (in Rus)
30. Alexander, E. (1830). *Travels to the seat of war in the East, through Russia and the Crimea, in 1829*. London (in Eng)
31. Spenser, E. (1839). *Travels in Circassia, Krim, Tartary, including a steam voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea. Third Edition in two volumes*. London (in Eng)
32. Spencer, E. (1994). *Journey to Cherkessia*. Maykop (in Rus)
33. Wrangel, L. (1839). *Sketches from East and South, collected on a trip to Vosnesensk, Odessa, Constantinople, Smyrna, Athens and Corfu. With 8 lithographed views and plans*. Gdansk (in Ger)
34. Kaulbach, B., Titmayer E. (2005). *The artists ethnographer Wilhelm Kiesewetter (1811 - 1865) in the Crimea*. Kiev (in Rus)

FILAS Viktor, Ph.D. in History. Associate Professor, Design Department, Khortytsia National Academy (Zaporizhzhia).

e-mail: filasvn@gmail.com

VISUALIZATION OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION BY THE EUROPEAN VOYAGERS: FEATURES, PROCESS, RESULTS

Abstract. Introduction. *Age of Enlightenment of the 18th century was characterized by interest in Eastern culture. Fashion on the eastern culture and educational traditions had greatly increased interest in the Northern Black Sea region, especially in Crimea. In addition, in European society there was a certain demand for visual information about the Northern Black Sea region. This demand was also warmed up by the events of the Russian-Turkish war of 1768-1774.*

Purpose. *The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the process of accumulation of visual sources by European travelers, which recorded the historical reality of the Northern Black Sea region of the last quarter of the 18th – the first half of the 19th century.*

Results. *At the end of the 18th century – the first half of the 19th century the voyages were quite a popular phenomenon among representatives of the European aristocracy and ordinary wealthy people. These voyages were increasingly defined as a visual practice based on educational ideology. After the annexation of the Northern Black Sea region to the Russian Empire in the last third of the 18th century, the vast expanses of this region, which preserved a significant number of natural, cultural and historical monuments of various nations and epochs, represented cognitive interest and began to be included in the routes of these trips. The value of travel notes, in addition to describing the geography of travel, interesting facts and the ability to transfer the reader for hundreds and thousands of kilometers, added their visual support. This information contained memories of events, images, objects, which the traveler was dealing with and that were reflected in his mind.*

Conclusion. *We can divide the visual sources created during the private voyages of European travelers into three groups according to the fullness of the reflection of historical reality. The first group includes diary images that capture the state of the surrounding reality, which author saw. These images are not only on par with the text of fixing reality, but often a key informant where text specifies only shows the fact situation or phenomenon (J. Myunts V. Kyzvetter). The second group consists of small visual notes, which reflects the bright scenes recorded by voyagers (S. Fovel, D. Shlyatter, R. Heber, Newham). The last, third, group includes individual works, preserved due to their replication (E. Alexander, L. Kasas). These works belong to the lost or still unknown primary complexes on the North Black Sea region theme.*

Key words: *graphics, visual source, journey, Northern Black Sea region, traveologist.*

*Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018*

УДК316.361«4»(477.53)«17»
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-93-99

КРУЧИНЕНКО Вячеслав Вікторович,
головний археограф відділу інформації та
використання документів Державного
архіву Полтавської області,
e-mail: vkruchinenko@gmail.com

ТРИВАЛІСТЬ ШЛЮБІВ У МИРГОРОДСЬКОМУ ПОЛКУ XVIII СТ.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті на основі даних метричних книг Миргородської протопопії та Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. проаналізовано проблему тривалості шлюбів у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі Миргородського полку).

Ключові слова: шлюб, сім'я, тривалість шлюбів, метричні книги, Румянцевський опис, Миргородський полк, Гетьманщина.

Постановка проблеми. Сучасна вітчизняна дослідницька парадигма зазнала певних змін, які полягають у міждисциплінарному баченні історичної минувшини. На сьогоднішній день вивчення найважливіших подій в житті людини все частіше проводиться на стикові історії та демографії. Зокрема, мова йде про укладення шлюбу, який знаменував собою створення нової сім'ї. У демографічній науці шлюб – це форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їх взаємні права й обов'язки стосовно одне одного та їхніх дітей [15, 148]. У християнській релігії подружжя – це таїнственный образ злуки Ісуса Христа зі Святою Церквою, тому його прикметами мусять бути єдність, нерозривність та святість [14, 331]. Для того, щоб пройти цю життєву тріаду, людина мала взяти шлюб.

Одруження, народження та виховання дітей розглядалися як виконання божественних наказів [13, 162]. Чим довше подружня пара знаходилась в шлюбі, тим міцнішим був той священний союз. З огляду на це актуалізується проблема тривалості шлюбів у Гетьманщині XVIII ст. (географічні межі – Миргородський полк).

Аналіз досліджень та публікацій. В українській історіографії порушене питання майже не досліджене. Є тільки поодинокі фрагментарні розвідки. Так, Юрій Волошин проаналізував тривалість шлюбів у малоросійських розкольницьких слободах Стародубського полку [2, 202 – 203].

Метою нашої статті є аналіз шлюбів середньої тривалості, дослідження довготривалих сімейних союзів і вивчення короткотривалих шлюбних відносин у Миргородському полку XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що на сьогоднішній день науковцями не запропоновано жодної класифікації щодо тривалості шлюбних угод. Тому ми лише умовно виділимо три категорії шлюбів (за часом перебування в них подружжя): 1) 1 – 4 роки – короткотривалі; 2) 5 – 19 років – середньотривалі; 3) 20 і > років – довготривалі.

Джерельна база нашого дослідження складається з архівних матеріалів, які представлені обліково-статистичними документами – метричними книгами православних церков Миргородської протопопії XVIII ст. та Генеральним описом Лівобережної України 1765 – 1769 рр., які написані автентичним скорописом.

Поширення практики ведення метричних книг безпосередньо на території Гетьманщини пов'язане з запровадженням Духовного регламенту в 1721 р. та особливого додатку до нього в травні 1722 р. [9, 40]. У 29-му пункті цього додатку говорилося про те, що священники повинні вести письмові записи у метриках щодо новонароджених, осіб, які одружувалися та помирали. Метричні книги обов'язково зберігалися у тих, хто їх вів [16].

Офіційний зразок метрик було запроваджено указом Синоду від 20 лютого 1724 р. Синод – установа, котра, крім інших сфер духовного життя, регламентувала також і діловодство єпархій шляхом прийняття та введення в практику різноманітних законів, постанов, указів та інших нормативних актів [12, 105]. Відповідно до цих законів метричні книги мали поділятися на три частини: «Про народжених», «Про одружених» та «Про померлих». Реєстрація точних дат узяття шлюбу парафіянами та їхньої смерті дає змогу визначити тривалість того чи іншого сімейного союзу.

Ми опрацювали 13 метричних книг загальним обсягом 1126 аркушів, які були створені в періоди становлення метрикації (1722 – 1775 рр.) та зміцнення їх правового статусу (1775 – 1837 рр.) [1, 33]. У них містяться записи із 14-ти церков Миргородської прото-

попії (Христорождественської, Попівської, Миколаївської, Троїцької, Преображенської, Трьохсвятительської, Михайлівської, Покровської, Георгіївської, Варварівської, Стефанівської, Вознесенської, Успенської та Воскресіння Христового). Нами зроблена спроба вивчити тривалість шлюбів у семи містечках (містах) – Багачці Багачанської сотні, Білоцерківці Білоцерківської сотні, Голтві Голтвянської сотні, Миргороді, Сорочинцях Миргородської сотні, Устивиці Устивицької сотні та Яреськах Яреськівської сотні) і двадцяти селах (Аврамівці, Біляках, Вергунах, Вишняках, Єньках, Зайчинцях, Попівці Хорольської сотні, Бакумівці, Біликах, Гаркушинцях, Довгалівці, Єрках, Зубівці, Зуївцях, Кибинцях, Петрівці, Хомутця Миргородської сотні, Баранівці Сорочинської сотні, Броварках Голтвянської сотні та Решетилівці Багачанської сотні) вище вказаного полку.

Локалізуються проаналізовані метрики в Державному архіві Полтавської області у фонді № 1011 «Православні церкви Полтавської губернії» (книги 157, 158, 159, 177, 183) [4; 5; 6; 7; 8] та у Центральному державному історичному архіві у місті Київ у фондах № 127 «Київська духовна консисторія» та № 990 «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» (справи 267, 268, 1346, 1348, 1363, 1475, 1639, 1745) [29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Іншим важливим джерелом для дослідження тривалості шлюбів є Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр., адже в ньому зафіксована інформація щодо власників дворів і їх сімей. Наприклад, у Мануйлівці проживав «Михайло Дяченко, 56 лет, здоров, уроженец с. Броварок, звание посполитый. Его жена Мария, 50 лет, здорова. У них дети: Давид 19 лет, здоров ...» [19, 47];

В історичній літературі перепис відомий ще як Румянцевський опис Малоросії. Проведення його охопило територію Гетьманщини відповідно до указу Катерини II від 4 листопада 1763 р. Виконавчим органом виступила Друга Малоросійська колегія [3, 4]. Очолював її граф П. О. Румянцев, який особисто розробив план опису [10, 377].

Сучасні історики підкреслюють значення та інформативність Румянцевського опису. Так, канадський учений Зенон Когут переконаний, що Генеральний опис був найповнішим серед тих, що раніше проводились у Гетьманщині [11, 107]. Юрій Волошин наголошує, що «здійснювався він з фіскальною метою – налагодити стабільне надходження податків до державної скарбниці. Для цього потрібно було мати докладну інформацію про кількість мешканців Лівобережної України та їхнє економічне становище» [2, 40]. Ігор Сердюк стверджує, що «форма організації перепису та його територіальні рамки дозволяють вивчати тогочасний соціум, як цілісний об'єкт» [17, 408].

Румянцевський опис представлений 969-ма переписними книгами. У ході вивчення тривалості шлюбів у п'яти містечках (Омельнику, Манжелейську Омельницької сотні, Ковалівці, Борках Ковалівської сотні та Устивиці Устивицької сотні) і десяти селах (Мануйлівці, Броварках, Лісочках, Хорошкового, Попівці Голтвянської сотні, Дмитрівці Потоцької сотні, Демидівці, Пісках, Запсіллі, Ламаній, які знаходилися на території Омельницької сотні) Миргородського полку, ми простудіювали 11 переписних книг Генерального опису, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ у фонді № 57 [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28].

Основними джерелами для з'ясування проблеми тривалості шлюбів є метричні книги. У цих документах записувалася дата вінчання та смерті одного з подружжя. Спочатку розглянемо тривалість шлюбів у містечках (містах). Згідно наших підрахунків, найбільша частка припадала на шлюбні пари, де сімейний союз тривав 5 – 19 років (76,6 %). Наприклад, у м-ку Яреськи 3 листопада 1759 р. вперше у житті обвінчалися Степан і Тетяна Гончаренки [4, 23]. А вже 8 січня 1766 р. жінка стала вдовою внаслідок смерті Степана. Таким чином, шлюб подружжя Гончаренків тривав 7 років.

Інший випадок припинення шлюбних відносин зафіксований у м-ку Сорочинці, де 4 вересня 1764 р. одружилися вдівець Василь Похилий та «девица» Агафія [8, 8]. Для чоловіка це був другий шлюб, для молодої дівчини – перший. Указані факти свідчать про вікову перевагу Василя, котрий помер 15 грудня 1773 р., залишивши Агафію вдовою. Отже, шлюбні відносини сім'ї Похилих тривали 9 років.

На другому місці знаходились подружжя, шлюб яких продовжувався 20 і > років (20,8 %). Так, у м-ку Устивиця 23 жовтня 1752 р. обвінчалися «молодык» Антон і «девица» Катерина Хоменки [30, 11]. Шлюб цього подружжя виявився досить міцним, оскільки тривав 30 років (до 14 листопада 1782 р., коли померла Катерина [35, 87]). Найдовшою за тривалістю була шлюбна угода між мешканцями м-ка Сорочинці Кирилом і Софією Тере-

щенками. Ця пара вступила вперше до шлюбу 11 квітня 1742 р. [7, 17]. Їхній шлюб можна вважати найміцнішим з-поміж усіх інших, адже тривалість його становила 43 роки. 16 червня 1785 р. – дата смерті Софії [8, 79] та початок овдовілого життя Кирила.

Найменшу частку (2,6 %) склали короткотривалі шлюби. Як свідчать метричні записи, вони були доволі рідкісним явищем. Дану категорію сімейних союзів можна вважати найневдалішою. Наприклад, 18 липня 1779 р. зареєстровано шлюбну угоду між жителями м-ка Багачка Петром і Марією Шинкаренками [31, 63]. Чоловік одружився вдруге, а жінка – вперше. Тривав цей шлюб до 2 квітня 1780 р. (менше 1 року) [34, 34]. Саме тоді померла Марія. Вочевидь, причиною смерті міг стати важкий перебіг вагітності чи хвороба дружини Петра. Останньому, скоріш за все, довелося шукати ще одну кандидатуру для подружнього життя.

Далі спробуємо розглянути тривалість шлюбів у селах. Тут найбільшу частку становили шлюби середньої тривалості (75,3 %). В одному із таких сімейних союзів 26 березня 1779 р. у с. Баранівка одружилися Василь та Христина Глухенькі [31, 59]. До повторного вінчання чоловік і жінка мали шлюбний статус удівця та вдови. Обоє взяли другий шлюб у житті, який тривав 5 років (до 6 лютого 1784 р. [36, 43]). Припинення цієї шлюбної угоди пов'язано зі смертю Василя.

Довготривалі шлюби склали 21,8 %. Найміцнішим і найдовшим виявився перший шлюб мешканців с. Білики Григорія та Марфи Харченків. Зареєстрований він 17 травня 1752 р. [30, 28] та тривав до 25 серпня 1784 р., коли пішла із життя Марфа [36, 51]. Цікаво, що 28 вересня 1784 р. помер і Григорій. Після смерті своєї дружини чоловік залишався вдівцем трохи більше місяця. Дана шлюбна угода продовжувалась 32 роки та могла б тривати далі. Вочевидь, слабкий стан здоров'я Марфи та Григорія став основною причиною закінчення їх шлюбу.

Останню сходинку посіли короткотривалі шлюби (2,9 %). Найкоротшим виявився сімейний союз жителів с. Аврамівка Андрія та Наталії Стесенків. Для чоловіка цей шлюб став третім у його житті, для жінки – першим. Дата вінчання цього подружжя 12 жовтня 1752 р. [30, 27]. Унаслідок смерті Андрія 4 грудня 1753 р. [29, 48] шлюб із Наталією був припинений. Тривав він лише 1 рік. Враховуючи те, що чоловік неодноразово ставав удівцем, можна припустити наявність його похилого віку. У результаті природного процесу старіння Андрій міг померти. Наталія ж, в свою чергу могла вступити до шлюбу з розрахунку.

У ході свого дослідження ми використали також Румянцевський опис. Зауважимо, що в ньому не записано коли укладалися шлюби між особами (немає дати чи хоча б року вінчання), що проживали на території Гетьманщини. За таких умов єдиним орієнтиром для з'ясування вище вказаної проблеми може слугувати вік найстарших дітей. Наприклад: «Лукян 25 лет, его жена Наталия 24 года, с посполитых. Дети: Антон 4 года, Надежда 2 года» [22, 33]. Лукян і Наталія мали двох дітей, найстаршим із яких був 4-річний Антон. Можна припустити, що їх перша дитина народилась через 9 місяців після укладання шлюбу. У такому разі шлюб Лукяна і Наталії тривав приблизно 5 років. За таким принципом спробуємо визначити тривалість шлюбів у містечках і селах Миргородського полку в 1765 – 1769 рр.

Проаналізуємо по 1000 шлюбних пар, у яких були діти (див. табл. 1).

Таблиця 1

Тривалість шлюбів у Миргородському полку 1765 – 1769 рр.

Роки	Містечка		Села	
	Число	%	Число	%
1 – 4	37	3,7	49	4,9
5 – 9	225	22,5	227	22,7
10 – 14	228	22,8	242	24,2
15 – 19	254	25,4	263	26,3
20 – 24	173	17,3	145	14,5
25 – 29	34	3,4	31	3,1
30 – 34	24	2,4	19	1,9
35 – 39	18	1,8	14	1,4
> 40	7	0,7	10	1

Підкреслимо, що у даному випадку можливі деякі похибки, оскільки у Генеральному описі відсутні дані щодо розлучень чи смерті одного із подружжя. Проте таким чином детальніше можна вивчити питання тривалості шлюбів.

Наші розрахунки дозволяють стверджувати, що у містечках найбільшу частку становили 254 (25,4 %) шлюбні пари, які жили разом 15 – 19 років. Для порівняння зазначимо, що у малоросійських слободах Стародубського полку найбільша частка припадала також на ті пари, де тривалість шлюбу становила 15 – 19 років (20,6 %) [2, 203]. Друге і третє місця займали чоловіки та жінки, сімейні союзи яких тривали 10 – 14 років (22,8 %) і 5 – 9 років (22,5 %). Це пояснюється тим, що найбільше число одружених людей зафіксовано у віці від 24 до 39 років. У лівій частці випадків вони мали найстарших дітей, яким було 5 – 18 років. Тому шлюбів середньої тривалості нараховувалось найбільше з-поміж інших (70,7 %).

Довготривалі шлюби становили 25,6 %. На перший погляд здається, що така цифра засвідчує як мінімум комфортну комунікативну взаємодію у четвертій частині усіх міських родин. Проте ця теза є помилковою хоча би з трьох причин. По-перше, шлюби, які тривали 20 і > років, склали відносно малий відсоток порівняно з іншими територіями Гетьманщини. Наприклад, у вже згадуваних малоросійських розкольніцьких слободах Стародубського полку довготривалі шлюби становили 41,8 % [2, 202], що може вказувати на вищий рівень смертності обох статей у містечках Миргородського полку. По-друге, важливо пам'ятати і про демографічний процес припинення шлюбів, коли живими були як чоловік, так і дружина. Борис Миронов підкреслює, що з 1723 р. нараховувалось п'ять приводів для розлучень: 1) перелюб; 2) невідома і тривала відсутність одного із подружжя або заслання та тюремне ув'язнення; 3) відхід у монастир; 4) близька спорідненість; 5) вступ до шлюбу за життя чоловіка. По-третє, у ранньомодерний період незгоди між подружжям, фізичні вади, важкі хвороби та побої не служили основою для розлучень [13, 174]. Тому певного роду конфлікти і несприятлива родинна атмосфера були невагомими перепонами для шлюбних стосунків.

Не дивно, що найбільша частка припадала на осіб, які не розривали шлюб 20 – 24 роки (17,3 %), а найменша на тих, хто перебував у сімейному союзі > 40 років (0,7 %). Найдовше (приблизно 54 роки) тривав шлюб 79-річного Федора та 72-річної Уляни Матяшенків, які мешкали в містечку Омельник. Їх старшому сину Івану було 53 роки [22, 27]. У переписних книгах це чи не єдиний випадок, коли шлюбні стосунки продовжувались понад 50 років. Із цього випливає, що на кінець 60-х рр. XVIII ст. шлюб старожилів Федора та Уляни можна вважати найміцнішим з-поміж усіх інших.

Короткотривалі шлюбні відносини представляють не менший інтерес, ніж вище згадувані види сімейних союзів. Проте до розгляду цього питання треба підходити дуже обережно. Що мається на увазі? Дану категорію шлюбів ми позначили як таку, що починається з мінімальної тривалості один рік. Але у Генеральному описі записані молоді подружні пари, які мали на той час по одній дитині віком < 1 року. Наприклад: «Тимофей Иванченко, 21 год ... Жена его Татьяна, 19 лет. Дети: Иван 1 месяц» [22, 143]. Можна припустити, що Тетяна завагітніла незадовго до того, як обвінчалась з Тимофієм, чи одразу після укладання шлюбу. Виходить, що тривалість цього шлюбу не перевищувала 10 місяців. Таких випадків зафіксовано лише 5. Останні я не враховував в загальне число короткотривалих шлюбів (3,7 %). Цей низький відсоток свідчить з одного боку про міцність шлюбних союзів, а з іншого, – про вплив на них релігійних представників.

Починаючи з 1760-х рр., церковна організація так окріпла, що більш-менш могла контролювати матримоніальні та шлюбозрозлучні справи, Синод став перешкоджати розлученням: він намагався поставити розлучення в жорсткі рамки духовних законів, зробити його прерогативою формального духовного суду при єпископі [13, 175]. Тому тривалість шлюбів у деяких сім'ях могла захопити довший часовий відрізок від того, який прагнула та чи інша подружня пара.

Далі розглянемо шлюбну ситуацію, яка склалася у селах. З-поміж усіх категорій шлюбів першу сходинку займали середньотривалі (73,2 %). Найбільшу частку серед них становили ті, що продовжувались 15 – 19 років (26,3 %), дещо меншу – 10 – 14 років (24,2 %) і 5 – 9 років (22,7 %). Переважна більшість чоловіків і жінок вінчалися у віці від 23 до 40 років. Вони мали старших дітей у віковій групі 5 – 18 років. Наприклад: «Кирило Школенко 38 лет ... Его

жена Анна 35 лет. Дети: Евдокия 9 лет, Зеновия 4 года, Дария 2 года» [19, 48 – 48 зв.]. Шлюб Кирила та Анни тривав приблизно 10 років і при сприятливих обставинах мав би продовжуватись ще стільки ж або навіть довше, оскільки ця пара не страждала різними смертельними захворюваннями, які зафіксовані в Румянцевському описі. А значить, що цей та подібні до нього сімейні союзи могли перерости у довготривалі.

Тепер проаналізуємо шлюби, які тривали 20 і > років (21,9 %). Тут найбільша частка припадала на осіб, які перебували в шлюбних відносинах 20 – 24 роки (14,5 %). На другій позиції знаходились жителі, шлюб яких тривав 25 – 29 років (3,1 %). Третю і четверту сходинки посідали чоловіки та жінки, шлюбні стосунки яких продовжувались 30 – 34 роки (1,9 %) і 35 – 39 років (1,4 %). Лише 1 % становили подружні пари, які прожили разом > 40 років. Найдовше (приблизно 47 років) у шлюбі перебували мешканці села Піски 73-річний Назар і 69-річна Феодосія Шинкаренки, які мали п'ятьох дітей. Старший – Агафії було 46 років [23, 85]. Такий довготривалий шлюб можна пояснити стабільним функціонуванням господарства при наявності в ньому жіночих і чоловічих рук. Тільки разом селянин і селянка могли вести повноцінне господарство, здатне задовольнити потреби сім'ї [13, 162]. На нашу думку, така специфіка шлюбних зв'язків XVIII ст. зумовила те, що другорядними стали кохання та прив'язаність один до одного. А відтак, головний мотив усіх категорій шлюбів (особливо довготривалих) зазначеного часу – прогледувати себе та родину.

Короткотривалі сімейні союзи становили 4,9 %. Цей показник перевищував той, який був у містечках. Даний факт вказує на чисельну перевагу у селах молодих подружніх пар у віковій групі 17 – 25 років. Найбільше з-поміж шлюбних відносин між чоловіками та жінками, які продовжувались 1 – 4 роки, зафіксовано 27 випадків (55,1 %), коли одружені прожили разом 3 роки. До цього варто додати, що короткотривалі шлюби брали свій початок не з «голового місяця». Обвінчані були позбавлені від клопоту влаштувати окреме самостійне господарство. Нова сім'я ставала частиною уже існуючої родини жениха, в його дім на постійне проживання переходила наречена [13, 162].

Висновки. У вивчених населених пунктах Миргородському полку левову частку складала шлюби середньої тривалості (5 – 19 років). Згідно даних метричних книг і Генерального опису вони складала 75,9 % і 71,9 %. Найбільша частка (25,8 %) припадала на осіб, які не розривали сімейні узи 15 – 19 років, а найменша (22,6 %) – на тих, хто перебував у шлюбі 5 – 9 років. Ядро таких відносин становили люди, які вінчалися у віці від 23,5 до 39,5 років і мали старших дітей 5 – 18 років. З огляду на це, найімовірнішим видається припущення, що більшість мешканців вище вказаної адміністративно-територіальної одиниці прожили у середньотривалих шлюбах.

Сімейні союзи, які тривали 20 і > років, становили 21,3 % (за даними метрик) і 23,7 % (за даними Румянцевського опису). За ознаками часу та родинної стабільності їх можна назвати найміцнішими. Основним фактором такої «міцності» ми вважаємо не комфортні стосунки всередині сім'ї, а спільну мету – утримувати та задовольняти найнеобхідніші потреби членів домогосподарства. Поряд із цим не варто забувати, що у цих шлюбах могли брати участь лише фізично здорові подружні пари. Першу позицію займали жителі, які перебували у родинних зв'язках 20 – 24 роки (15,9 %), а останню – особи, шлюби котрих тривали > 40 років (0,8 %) і були надзвичайно рідкісним явищем, яке зумовлювалось фізіологічним процесом старіння шлюбних партнерів. Короткотривалі шлюбні союзи складала 2,7 % (за даними метричних книг) і 4,3 % (за даними Генерального опису). Дати їм однозначну оцінку важко, адже більшість із них (61,3 %) в середньому значенні продовжувались 2,5 роки. Цей доволі малий часовий відрізок ускладнює можливість твердити про благополучність чи деструктивність таких шлюбів. Напевно скажемо тільки те, що у них проживали люди у віковій категорії 19 – 25 років.

Список використаної літератури

1. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – начала XX в. / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т., 2006. – 385 с.
2. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
3. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.
4. Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф. 1011, оп. 1, спр. 157, 66 арк.
5. ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 158, 27 арк.

6. ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 159, 67 арк.
7. ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 177, 71 арк.
8. ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 183, 87 арк.
9. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. – Полтава, 2010. – 190 с.
10. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
11. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
12. Кондратюк Ю. С. Законодавча діяльність Синоду щодо регламентації ведення метричних книг у XVIII – на початку XX ст. / Ю. С. Кондратюк // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – 2010. – Випуск 2. – С. 104 – 112.
13. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
14. Молитовник християнської родини. – Х.: Логос, 1991. – 680 с.
15. Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник / Ю. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
16. Прибавление к Духовному регламенту // ПСЗ Т. 6. – СПб, 1830. – С. 707.
17. Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1. – С. 407 – 416.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК), ф. 57, оп. 1, спр. 343, 395 арк.
19. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 344, 79 арк.
20. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 345, 395 арк.
21. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 346, 584 арк.
22. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 437, 109 арк.
23. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 438, 599 арк.
24. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 439, 484 арк.
25. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 440, 1199 арк.
26. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 441, 185 арк.
27. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 442, 243 арк.
28. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 444, 108 арк.
29. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 267, 40 арк.
30. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 268, 52 арк.
31. ЦДІАК, ф. 990, оп. 1, спр. 1346, 133 арк.
32. ЦДІАК, ф. 990, оп. 1, спр. 1348, 74 арк.
33. ЦДІАК, ф. 990, оп. 1, спр. 1363, 103 арк.
34. ЦДІАК, ф. 990, оп. 1, спр. 1475, 191 арк.
35. ЦДІАК, ф. 990, оп. 1, спр. 1639, 246 арк.
36. ЦДІАК, ф. 990, оп. 1, спр. 1745, 246 арк.

References

1. Antonov D. (2006). Metric Books of Russia XVIII – early XX century. Moscow. Rus. State Humanit. Univ. (in Rus.)
2. Voloshin Y. (2005). Split settlements on the territory of the Northern Hetmanate in the XVIII century. (historical and demographic aspect). Poltava: ASMI. (in Ukr.)
3. General description of the Left Bank of Ukraine from 1765 to 1769. Index of settlements. (1959). Kyiv. Cent. State Archive of the UkrSSR in Kyiv. (in Ukr.)
4. State Archive of Poltava region (SAPR), f. 1011, op. 1, af. 157, p. 66.
5. SAPR, f. 1011, op. 1, af. 158, p. 27.
6. SAPR, f. 1011, op. 1, af. 159, p. 67.
7. SAPR, f. 1011, op. 1, af. 177, p. 71.
8. SAPR, f. 1011, op. 1, af. 183, p. 87.
9. Dmitrenko V. (2010). Materials of church accounting of the population of Kyiv and Pereiaslav-Boryspil dioceses as a source of social history of Hetmanate of the XVII century. PhD thesis: 07.00.06. Poltava. (in Ukr.)
10. Kalakura, J. Voitsekhivska, I. Pavlenko S. and others. (2002). Historical Source Studies: Textbook. Kyiv. (in Ukr.)
11. Kohut Z. (1996). Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Liquidation of the Hetmanate, 1760 – 1830. Kyiv. (in Ukr.)
12. Kondratyuk Y. (2010). Legislative activity of the Synod on the regulation of the conduct of metrical books in the XVIII – early XX century/ Scientific notes. Series “Historical Religious Studies”. Issue 2. P. 104 – 112. (in Ukr.)
13. Mironov B. (1999). Social history of Russia during the period of the empire (XVIII - early XX century): The genesis of the individual, democratic family, civil society and the rule of law. Vol. 1. (in Rus.)
14. Prayer book of the Christian family. (1991). Kharkiv. (in Ukr.)
15. Muromtseva Y. (2008) Demography: Textbook. Kyiv. (in Ukr.)
16. Addition to the Spiritual regulations. (1830). Vol. 6. St. Petersburg. (in Rus.)

17. Serdyuk I. (2009). General description of the Left Bank of Ukraine 1765 - 1769: Measurements of local demographic history. Kyiv. Vol. 19, book. 1. (in Ukr.)
18. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev (CSHA of Ukraine in Kiev), f.57, op.1, af. 343, p. 395.
19. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 344, p. 79.
20. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 345, p. 395.
21. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 346, p. 584.
22. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 437, p. 109.
23. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 438, p. 599.
24. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 439, p. 484.
25. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 440, p. 1199.
26. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 441, p. 185.
27. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 442, p. 243.
28. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 57, op.1, af. 444, p. 108.
29. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 127, op. 1012, af. 267, p. 40.
30. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 127, op. 1012, af. 268, p. 52.
31. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 990, op. 1, af. 1346, p. 133.
32. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 990, op. 1, af. 1348, p. 74.
33. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 990, op. 1, af. 1363, p. 103.
34. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 990, op. 1, af. 1475, p. 191.
35. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 990, op. 1, af. 1639, p. 246.
36. CSHA of Ukraine in Kiev, f. 990, op. 1, af. 1745, p. 246.

KRUCHINENKO Vyacheslav, achief archeographer of the department of information and use of the documents of the State Archives of the Poltava region,
e-mail: vkruchinenko@gmail.com

THE DURATION OF MARRIAGES IN MYRGOROD REGIMENT IN 18TH CENTURY: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS

Abstract. Introduction. *The problem is important to study the history of marriage and family relations in Ukraine. Despite the fact that social institutions of marriage and family were and are the main component of the functioning of any society, the issue of the duration of marriages in the Hetmanate of the eighteenth century left out of the attention of specialists. According to this, there was a scientific necessity to at least fragmentarily study the problem of the duration of marriages in one of the regiments of the Left Bank of Ukraine, namely in Myrgorod regiment.*

Purpose. *The purpose of our research is to study the duration of marriages in the Myrgorod regiment of the 18th century, since this allows us to orientate in the family realities typical for the Hetmanate's population as a whole and to understand how strong the family ties were in the early modern society.*

Results. *With the help of accounting and statistical sources (metric books and Rumyantsev description), we obtained the following results:*

1) *Short-term marriages (1-4 years) were less than 4.4%. In such family unions, the maximum age of marriage partners has reached 25 years. The lion's share of these marriages lasted more than 2 years. The main reason for short-term marriages we consider to be the high mortality rate of men and women who became widowers/widows. Less important reasons for termination (cessation) of marriages for several years were the quarrels within the family or personal hostility to the marriage partner.*

2) *The largest number of marriages, recorded in the documents, were of medium duration (5-19 years), slightly less than 76%. Participants in these marriages were active people with small and adult children from 5 to 18 years old. The lion's share of residents of the Myrgorod regiment became marital partners of medium-term family unions.*

3) *The strongest were long-term marriages (20 and > years), which accounted for almost 24%. The key to such a long family relationship, we think were the marriage partners' habit to live together and lead a common household.*

Originality. *The scientific novelty of the research results is that for the first time in the Ukrainian and world historiography the author studied the issue of the duration of marriages in the Myrgorod regiment of the eighteenth century.*

Conclusion. *Conclusions and suggestions of the author: scholars who are studying the social history of the Hetmanate of the 18th century should pay attention to the poorly studied problem of the duration of marriages, since the study of this issue will allow to analyze deeper the institutes of marriage and families that functioned on the territory of the Left Bank of Ukraine.*

Key words: *marriage, family, duration of marriages, metric books, Rumyantsev description, Myrgorod regiment, Hetmanate.*

*Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018*

УДК 917.071.5(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-100-107

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Назар Анатолійович,

кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН
E-mail: subton7@gmail.com

ПОЛІТИКА У ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (60 – 80РР. ХІХСТ.)

Стаття присвячена політиці ліберальних земців Північного Лівобережжя у галузі культури як складової частини гуманітарної програми опозиційного руху. На основі віднайдених історичних джерел, які вперше вводяться у науковий обіг, показані основні напрямки та конкретні приклади багатогранної діяльності земських лібералів у сфері культури. Акцентована увага на етнонаціональному характері акцій прогресивних земців.

Ключові слова: земські ліберали, публічна бібліотека, земське зібрання, історична та національна пам'ять, громадські культурні заходи.

Постановка проблеми. Історія земського ліберального руху на українських землях Російської імперії є актуальною та вкрай малодослідженою проблемою української історичної науки. В історіографії більш-менш цілісно сформоване уявлення про участь ліберальних земців у загальноімперському визвольному русі 70-80рр. ХІХст. Однак, цілий комплекс напрямів діяльності опозиціонерів й досі залишається поза увагою корпорації українських науковців, зокрема - питання політики у галузі культури.

Аналіз публікацій та мета дослідження. На жаль, в українській історіографії відсутні наукові студії з вказаної проблематики. Відтак, метою цієї публікації є формування цілісного уявлення про основні напрямки земських лібералів у цьому напрямі. Джерельною базою для статті стали віднайдені автором джерела особового походження та фундаментальна основа робіт з історії земських інституцій – журнали засідань та стенографічні звіти губернських та повітових земських зібрань.

Виклад основного матеріалу. Перші конкретні практичні дії опозиціонерів у вказаній царині стали фактом вже на початку функціонування земських інституцій на півночі Лівобережної України. Так, у 1867р., ліберали висунули ідею про принципову необхідність створення власного земського органу масової інформації та комунікації - видання періодичної одиниці преси. 27 червня 1867 р., на надзвичайній сесії Чернігівського губернського земського зібрання, відповідне клопотання від лібералів подав М.Імшенецький. Один з лідерів земських лібералів у своєму листі до управи і зібрання особливо вказував, що вкрай необхідно, щоб у губернії був створений і видавався друкований засіб масової інформації - газета чи журнал, де б оприлюднювались усі матеріали, що стосуються місцевого самоврядування. Мотивуючи своє клопотання, М. Імшенецький зазначив, що починаючи з 1866р., владний офіціоз „Черниговские губернские ведомости” категорично відмовився розміщувати на своїх шпальтах журнали з протоколами засідань земських зібрань, пояснюючи це „катастрофічною нестачею місця”, хоча у 1865р. він це робив на своїх сторінках без усіляких проблем. Опозиціонер робив очевидний висновок - гласності і публічності у земській справі вже не існувало.

На переконання М.Імшенецького, така ситуація призводить до того, що депутати повітових земських зібрань й гадки не мають, що відбувається в інших повітових земствах Чернігівської губернії та повітових зібраннях інших губерній Російської імперії. А між іншим, постійні контакти земців, обмін думками, досвідом та досягненнями, приніс би неоціненну користь для земських установ. Наприклад, у 1867р., 5 повітів Чернігівської губернії перевели усі натуральні повинності селянства у грошовий еквівалент, що стало безумовним успіхом діяльності повітів. Але проблема у тому, що про це ніхто не знає, не має жодної уяви та інформації як це відбувалося. Тому, цілком очевидно, що земським інституціям потрібна публічна „трибуна”, яка б органічно доповнила політичну у земських зібраннях. Кінець - кінцем, усі питання і проблеми губернської земської управи отримали б значно більшу підтримку, якби матеріали по ним були опубліковані як для земців, так і широкого громадського загалу. Надруковані матеріали - добре джерело і фундамент для ґрунтовних наукових і практичних робіт.

Резюмуючи свої думки у листі, М. Імшенецький просив губернське земське зібрання доручити губернській управі підготувати та надіслати відповідне клопотання до Міністерства внутрішніх справ і його персонального керівництва про дозвіл на створення, організацію та видання спеціального особливого друкованого органу земських установ Чернігівської губернії - газети, журналу або збірника. Редактором видання політик пропонував призначити одного з членів губернської земської управи. Усі видатки на друк органу масової інформації найбільш доцільно та оптимально компенсувати шляхом впровадження інституту передплати за видання. Левова частка змісту видання повинна бути присвячена різноманітним матеріалам з земського життя губернії. Губернське зібрання ж зі свого боку, на думку М. Імшенецького, має повне право на визначення формату, програми та назви видання [1, №3, с. 30-32].

24 листопада того ж року губернське земське зібрання розглянуло цю проблему по суті. Губернська земська управа підготувала розгорнуту доповідь по цьому питанню. Йшлося про заснування у Чернігівській губернії власної земської газети. Управа позитивно сприйняла прогресивну ініціативу М. Імшенецького, відзначаючи, що створення власного друкованого органу не тільки практично можливо, а й є необхідним кроком, адже це сприяє всебічному розвитку системи місцевого самоврядування у країні. Вказувалось на важливість того, що за допомогою земської газети, не тільки власне представники органів земського самоврядування, а й усі бажаючі зможуть ознайомитися з усіма поточними питаннями організації місцевої влади у провінції. У свою чергу, вивчення цих проблем у принципі неможливе без наявності необхідних відомостей та матеріалів. З огляду на це, перспектива громадських публічних дискусій, полеміки на шпальтах друкованого видання - нагальна необхідність дійсності. Губернська управа зазначала, що газета буде публічним майданчиком для вивчення губернії у цілому, всебічного аналізу подій, надійним провідником суспільно важливої інформації, які розійдуться по усій губернії і принесуть неоціненну користь земській справі.

Розвиваючи ідеологію доповіді, губернська управа запропонувала свою версію назви для земської газети - „Черниговский земский вестник” та орієнтовну структуру видання : а) офіційна частина, так би мовити рупор земської влади; б) неофіційна частина, великий розділ суспільного звучання, де були б вміщені різноманітні відомості з земського життя, статистична інформація, кореспонденція, важливі джерела та матеріали по усім сферам земського господарства, повинностям, банківським установам тощо. Управа пропонувала, щоб газета стала губернським тижневиком в обсязі до 2 друкованих аркушів. Редактором органу управа запропонувала призначити одного зі своїх членів, який, у свою чергу, був би відповідальним редактором перед адміністрацією губернатора. Для постійної редакторської роботи управа пропонувала зібранню найняти на земську службу спеціально підготовленого працівника, який би служив виключно земству і отримував гонорар виключно з земського бюджету. Виконавчий орган особливо вказував, що без розгляду кожного номеру і схвальної санкції голови губернської земської управи газета не може виходити у світ з типографії. Стосовно фінансування видання газети управа зазначала, що з земського бюджету передбачається асигнування на цей орган масової інформації загальної суми у розмірі 1810 рублів. Крім того, вже відомо про наявність 500 осіб - вірогідних постійних передплатників майбутнього видання, що гарантує прибуток для земства у розмірі-1500 рублів, оскільки орієнтовна передплатна ціна, визначена земською управою, становитиме 2 рублі на рік.

Всебічно розглянувши доповідь губернської управи, губернське земське зібрання постановило: ініціативу М. Імшенецького і пропозиції управи щодо неї схвалити та затвердити; доручити управі почати процес та процедури перемовин з адміністрацією чернігівського губернатора на предмет перспективи заснування земської газети Чернігівської губернії [2, №3, с.25-29]. Відзначимо, що пропозиція опозиціонерів була реалізована достатньо оперативно - у 1869 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії за поданням канцелярії чернігівського губернатора надало згоду на заснування у регіоні земського періодичного органу масової інформації, але вже не газети, а цілого журналу - „Земского сборника Черниговской губернии”.

Важливим питанням для лібералів було і вирішення проблеми інформаційної незалежності земських установ від бюрократичних інститутів та їх органів преси. В умовах свідомого саботажу конструктивної діяльності земств зі сторони центральної та регіональної влади, прогресисти почали боротьбу за автономізацію роботи у цій сфері, шляхом віднайдення можливостей для створення власних, суто земських технічних установ мас-медіа. Так, зокрема, на надзвичайній сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1870 р., було розглянуто питання про придбання у власність губернського земства типографії Чернігівського Іллінського монастиря - складової частини Троїцько - Іллінського кафедрального собору, однієї з культурних святинь Чернігова та усїєї Східної Європи домонгольської епохи. Губернська земська управа підготувала доповідь з цього питання і винесла її на розгляд зборів. Ліберали взяли участь в обговоренні.

25 червня 1870 р., лідер опозиційної аристократичної фронди північної України - І.Петрункевич у своєму виступі відзначив, що перехід Іллінської типографії у власність земства принесе очевидну користь, бо йдеться не тільки про питання громадської комунікації, а й про бюджетний кошторис комерційних операцій та прибутків губернського земства. Так, мова йде про доходи земства від постійного інституту передплатників земських видань, від регулярної здачі в оренду типографії у неробочий час та вільні дні, фінансових надходжень від комерційної роботи типографії для різних представників системи місцевого самоврядування Сіверщини. Губернське земство прислухалось до аргументів І.Петрункевича і постановило: затвердити доповідь губернської управи; асигнувати з бюджету губернського земства 7425 рублів для придбання у власність земства Іллінської типографії[3,№2,с.47-52]. Як бачимо, за принциповими наполяганнями лібералів, земські установи українського Полісся отримали у повну власність виключно автономні технічні потужності для самостійної видавничої діяльності.

Без усякого перебільшення, вершиною досягнень ліберальних земців Північного Лівобережжя у царині культури стало заснування та створення регіональної публічної бібліотеки у м.Чернігові. Громадська книгозбірня була офіційно відкрита 15 березня 1877 р., на основі Статуту громадської бібліотеки, затвердженого Міністерством внутрішніх справ 9 лютого того ж року. Співзасновниками архіважливої культурної інституції стали члени земської ліберальної партії північної України - В.Варзар, О.Карпинський, В.Хижняков, І.Шраг, П.Червінський. До складу Правління бібліотеки були обрані П.Червінський, М.Константинович, В.Варзар. Згідно затвердженого Статуту, абонемент за користування бібліотекою коштував 2 рублі щорічно; кожне окреме відвідування установи мало коштувати 2 копійки; послуги домашнього абонементу були затверджені у розмірі від 2 до 8 рублів на рік і відповідно від 20 до 80 копійок на місяць[4,с.1-5].

Першими меценатами бібліотеки стали представники земського ліберального руху :О.Карпинський - 50 рублів, П.Червінський -25 рублів. Загальний фонд приватних благодійних внесків для потреб установи на першому етапі склав -1167 рублів. Частину фонду склали фінансові збори від комплексу гастрольно - концертних проектів великого українського композитора - М.Лисенка та театральних вистав аматорських колективів. Відзначимо, що поряд з заснування бібліотеки, ліберальні земці планували створення професійної театральної трупи, однак це не вдалося реалізувати у силу відсутності необхідних коштів: функціонування інституції та її життєдіяльність підтримувались регулярними субсидіями та дотаціями Чернігівського міського банку, який очолював відомий земський ліберал - О.Карпинський та комерційними надходженнями від різного роду культурологічних, творчих і концертних проектів прогресивних, демократичних кіл соціуму регіону.

Наступ політичної реакції на початку 80рр. XIXст., гнітюча атмосфера у суспільстві та велика внутрішня напруга стимулювали відхід прогресивного соціуму від використання філантропічних досягнень епохи Великих реформ у Російській імперії. 6 грудня 1881 р., відомий ліберал - В.Хижняков запропонував передати Чернігівську громадську бібліотеку у власність Чернігівського міського банку, адже так буде логічніше утримувати культурний заклад. Після того як ця ініціатива не знайшла підтримки, В.Хижняков оприлюднив інший варіант порятунку бібліотеки - звернутись до Чернігівського повітового земства з клопотанням про фінансове субсидювання установи з повітового земського бюд-

жету. Правління бібліотеки погодилось на цей варіант і підписало відповідний пакет угод з повітовим земством на умовах юридичних гарантій. Слід наголосити на тому факті, що Правління, після переходу установи під „земський патронаж”, отримало більший ступінь свободи у прийнятті рішень. Наприклад, був ухвалений принцип про придбання та оптову закупівлю до фондів бібліотеки комплексу видань та періодики українською, або, у шовіністичній термінології російського імперіалізму XIX - поч. XXст. - малоросійською мовою. У 1884 р. громадська бібліотека стає виключно комерційною організацією, і, об'єднавши зусилля з Чернігівським музично - драматичним гуртком, створеним прогресивною демократичною інтелігенцією, почала дислокуватись у спільно з гуртком орендованому приміщенні.

В умовах кризи бібліотеки, один з лідерів ліберальних земців - М.Константинович, прямо заявив на засіданні Правління, що без підтримки соціуму міста та міської думи Чернігова існування інституції буде знаходитись під величезною загрозою. 18 жовтня 1885 р., Правління звернулось за допомогою до Чернігівського міського банку, з метою врятувати існування установи. Після перемовин з громадською банківською установою було ухвалено рішення про те, що у міському банку відкривається спеціальний банківський рахунок бібліотеки як громадської організації, на рахунок якої буде зараховуватись мінімум 10% фінансових зборів від усього комплексу культурної діяльності бібліотеки, у тому числі - концертної. Кошти будуть вкладені як депозитарний внесок, на комерційний прибутковий відсоток від якого і буде утримуватись інституція. Паралельно з цим, у такий же банківський спосіб, був утворений і спеціальний фонд - рахунок для зібрання грошей з метою побудови спеціального приміщення громадської бібліотеки. Одними з благодійників будівлі стали представники ліберальних земців: В.Варзар - 4 рублі 50 копійок, В.Хижняков - 2 рублі, І.Шраг - 3 рублі, та інші. 17 листопада 1888 р., уже в умовах повної поразки демократичного курсу у Російській імперії та фронтального наступу ортодоксальної реакційної реставрації, Правління бібліотеки ухвалило рішення - друкувати увесь спектр власної продукції та публічних звітів у типографії ліберального „Земского сборника Черниговской губернии”, адже жодна з інших друкарень Чернігова категорично відмовилася це робити[5, с.6-69].

Отже,ліберальні земці українського Полісся стали не тільки засновниками першої публічної громадської бібліотеки у регіоні, а й її меценатами та благодійниками. В умовах епохи Контрреформ у Російській імперії, вони, по суті, стали її спонсорами і рятівниками, оскільки лише зусиллями лібералів, які очолювали Чернігівський міський банк, була вирішена проблема фінансування закладу, а потім і побудови інфраструктурної бази. Ще одним важливим напрямком діяльності опозиціонерів у галузі культури стали заходи у справі історичної та національної пам'яті, зокрема - увіковічнення для майбутніх поколінь великих та яскравих постатей української літератури, драматургії та публіцистики.

10 грудня 1883 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь губернської управи щодо участі інститутів земського самоврядування регіону у побудові пам'ятника одному з „батьків” української нації -Т.Шевченку. Члени земської ліберальної партії взяли активну участь в обговоренні цього питання.

О.Ліндфорс у своїй промові акцентував увагу на тому, що вкрай необхідно надрукувати спеціальну брошуру, у якій би лаконічно було висвітлено значення постаті Т.Шевченка для українського народу та інструменту суспільної підписки - пожертвування для побудови пам'ятника. Чернігівське губернське земство може доручити цю справу громадськості регіону в особі різного роду культурологічних гуртків, клубів, об'єднань, товариств. Н.Волк - Карачевський у своєму виступі зауважив, що така брошура вже підготовлена і надрукована визначним діячем української літератури - П.Кулішем. Вона видана малоросійською(офіційна назва української мови в імперській термінології) мовою, а тому буде цілком зрозуміла абсолютній більшості населення регіону. Якщо її широкомасштабно поширити серед селянської верстви, це буде дуже корисно впливати на культурний і духовний прогрес населення. О.Ліндфорс у відповідь ініціював асигнування з земського бюджету 100 рублів для інтенсивного поширення вказаної брошури у провінції. П.Червінський зазна-

чив у цьому контексті, що в ідеалі потрібно було б детально обговорити це питання, адже мова йде про цілий напрямок у політиці інституцій земського самоврядування.

Принципово опонуючи ініціативам опозиціонерів, консервативно - реакційна більшість губернського земського зібрання висунула тезу про те, що брошура повинна бути надрукована двома мовами, оскільки на півночі Лівобережної України взагалі не розуміють малоросійську мову, бо більшість тамтешнього населення – особи великоросійської нації. Крім того, потрібно з'ясувати обсяг необхідного тиражу видання. Відтак, на переконання соратників правлячого режиму, необхідно детально дослідити проблему і задекларовану ініціативу, і лише тільки після цього приймати остаточне рішення.

Після такої заяви О.Ліндфорс вибухнув емоціями і у запальній репліці категорично відповів, що за таких умов він відмовиться від своєї ініціативи, оскільки брошура вже готова, надрукована на малоросійській мові, і додатковий її переклад на мову етнічної меншості частини регіону - вершина впертості[6,№4,с.101-105].Позиція О.Ліндфорса вплинула на депутатський корпус губернських зборів, і після емоційного розгляду проблеми губернське зібрання постановило: передати пропозицію О.Ліндфорса до проектної комісії губернського земства з метою її формалізації в офіційний документ та подальшим його практичним імплементаванням[7,№4,с.22].

На цьому ж засіданні була розглянута доповідь губернської управи про участь Чернігівського губернського земства у побудові пам'ятника великому російському діячу культури українського походження, письменнику - М.Гоголю. Управа пропонувала участь земства у вигляді запровадження механізму фінансової підписки. У своєму виступі з цього питання представник лібералів О.Ліндфорс зазначив, що метою механізму інституту підписки є стимулювання процесів усвідомлення населенням значення пропонованого проекту та інструменту його реалізації, щоб на відміну від інтелігенції, вкрай малоосвічена на даний момент більшість населення краю мала безпосередню можливість читати, вивчати, розуміти творчий спадок М.Гоголя і Т.Шевченка, що, у свою чергу, буде сприяти культурному та духовному прогресу людності регіону[8,№4,с.120-121]. Після розгляду доповіді губернське земство ухвалило: дати доручення губернській управі відкрити комерційну підписку населенню губернії для зібрання коштів на пам'ятник; питання про розповсюдження культурного надбання М.Гоголя і Т.Шевченка передати на розгляд, затвердження та практичну реалізацію проектної комісії губернського зібрання та персональному складу губернської управи[9,№4,с.25].

Як бачимо, ліберальні земці усіяко підтримували ініціативи у справі увіковічення історичної пам'яті про видатних діячів української культури – як шляхом просвітницьких методів, так і економічних інструментів, зокрема - комерційної підписки для реалізації проектів. Великої уваги заслуговує і те, що земські ліберали категорично та принципово відстоювали право абсолютної більшості населення Північного Лівобережжя - українців, читати, вивчати, використовувати літературу на рідній - українській мові. В умовах фактичної заборони українства, повномасштабної дії антиукраїнського законодавства російського деспотизму - Валуєвського циркуляру (1863) та Емського акту(1876),інституційного впровадження штучної, імперської термінології по відношенню до „ українського світу” і українських етнічних земель,таких як - Малоросія, Південно - Західний Край, колонізована українським етносом – Новоросія, вказані заходи опозиціонерів можна вважати вчинками революційного гатунку, спрямованими на всебічне та широкомасштабне національне відродження української нації.

Царина культурної праці земських лібералів не обмежувалася тільки колективними, партійними зусиллями. Мали місце і яскраві приклади особистої, персональної участі демократичних діячів у культурних та мистецьких заходах і проектах краю.

Так, наприклад, офіційні концертні афіші Чернігівського міського громадського театру свідчили, що представник земської ліберальної партії Сіверщини - І.Шраг, був доволі успішним театральним функціонером, імпресарію, арт-менеджером, і навіть практикуючим актором трупи у репертуарних постановках театру. Рекламна театральна продукція 80рр.ХІХст., надрукована у земській типографії, переконливо доводить, що І.Шраг був організатором та менеджером театральних вистав комедійного та розважального харак-

теру, зокрема присвячених верстві місцевих бюрократів, комерційні збори від яких були направлені у бюджет Чернігівської публічної громадської бібліотеки. Крім того, він брав безпосередню участь у цих виставах у ролі головного героя постановок. Більше того, І.Шраг зіграв головну акторську роль - соло у виставі „Назар Стодоля”, що без сумніву ілюструє наявність драматичного таланту у відомого демократичного діяча[10,од.зб.2,3].

Епістолярні джерела засвідчують, що І.Шраг допомагав у справі збереження історичної пам'яті для нащадків про відомих постатей місцевого самоврядування та визвольного руху в імперії, наприклад - земських діячів. Зокрема, відомий публіцист, дослідник земського руху, безпосередній функціонер і свідок визвольного руху - І.Білоконський, у своїх особистих листах до І.Шрага просив свого кореспондента допомогти йому у справі зібрання літератури, джерел, публіцистики, преси, спогадів та портретів відомих земців Північного Лівобережжя для підготовки вже другого видання своїх праць про земський рух, оскільки перше видання стало неймовірно популярним, і увесь тираж розійшовся швидкими темпами. І.Білоконський вказує, що у його працях будуть фігурувати близько 20 яскравих представників земських інституцій краю. Тому він звертається до І.Шрага з проханням знайти довірену особу - посередника, яка б передала йому комплекс матеріалів, особливо фотографії принципів опозиціонерів, адже при дослідженні політичних конфліктів, скажімо - навколо постаті І.Петрункевича, вкрай необхідна наявність візуальних матеріалів[11,арк.1-1зв.].

І.Шраг брав безпосередню участь і у публічних заходах на пошану відомих демократичних постатей північної України доби ХІХст. Скажімо, він виступив з яскравою промовою на урочистостях, присвячених ювілею великого діяча української культури -Л.Глібова. У святковому монолозі І.Шраг зазначив, що розквіт діяльності ювіляра припав на дуже світлий час в історії країни та суспільства - повалення рабовласницького устрою та епохи Великих реформ, коли молодь Російської імперії, у тому числі і він, дуже захопилась і свято вірила у демократичні ідеали Нової доби. Надії на всеосяжні зміни були просто шаленими. Бурхливі роки модернізації держави сприяли появі у суспільному авангарді яскравих персон - пасіонарних гуманітаріїв, інтелектуальний потенціал яких повинен був забезпечити успіх перетворень з точки зору духовного та культурного поступу населення Російської імперії. Серед таких особистостей був і викладач Чернігівської гімназії -Л.Глібов.

І.Шраг щиро подякував Л.Глібову за прекрасний і романтичний час інтелектуальної свободи, адже вважав його своїм духовним учителем; за блискучі лекції по історії і географії у гімназії, оскільки він навчався там, коли Л.Глібов був викладачем. Однак, найбільшу шану своєму викладачу І.Шраг висловив з приводу викладання ним спеціального курсу з історії Батьківщини -України, що було революційним вчинком, адже про це і мріяти не доводилось у дореформеній країні. У великі часи демократичних перетворень, була надана унікальна та ексклюзивна можливість скористатись політичними свободами та правами і відродити любов, повагу, гордість за рідний край, свій народ, рідну мову, культуру та мистецтво. Величезна заслуга Л.Глібова як викладача гімназії, на переконання І.Шрага, полягала у тому, що він долучив контингент своїх студентів до різного роду заборононої російським абсолютизмом літератури та публіцистики на українській мові: творів і праць Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова та багатьох інших. Цим вкрай важливим кроком Л.Глібов прищепив своїм учням відповідний національний, ментальний та культурний код самоідентифікації.

Найвищим же досягненням і громадянським подвигом Л.Глібова І.Шраг вважав цілеспрямоване, всебічне та широкомасштабне ознайомлення студентів з усіма аспектами вкрай болісного і пекучого „українського питання”у Російській імперії. Детальне, прискіпливе вивчення та дослідження літератури, публіцистики, різноманітних джерел та рукописної спадщини з цієї проблеми, а особливо - доби Руїни в історії України, колосально вплинуло на формування фундаментального, інтровертованого, „україноцентричного” світогляду більшості студентів Л.Глібова. І.Шраг заявив, що ювіляр є прямим послідовником великого Кобзаря -Т.Шевченка, великим українським поетом та письменником, справжнім патріотом своєї Батьківщини-України[12,арк.1-2].

Таким чином, історичні джерела беззаперечно свідчать, що ліберальні земці українського Полісся, навіть в умовах антиукраїнської політики російської монархії, аж ніяк не боялися публічно декларувати свою громадянську та політичну позицію відносно проблем культурного та національного життя в імперії, тим самим репрезентуючи свою принципову та категоричну опозиційність до самодержавного режиму.

Висновки. Підводячи підсумки, можемо впевнено стверджувати про те, що діяльність земських лібералів Північного Лівобережжя у галузі культури стала повноцінною, самодостатньою та невід'ємною частиною гуманітарної політики опозиційного руху у цілому. Основними напрямками цієї праці були: заснування та створення виключно земських видань – друкованих засобів масової інформації; придбання у власність установ земського самоврядування технічних об'єктів для автономного забезпечення видавничої діяльності земських інститутів; заснування та створення першої громадської публічної бібліотеки у регіоні; ініціативи у справі увіковічення історичної та національної пам'яті про видатних постатей української культури, у тому числі великих письменників; персональна участь лібералів у мистецьких і різного роду опозиційних культурних проєктах і заходах. В умовах імперсько-шовіністичної політики російського деспотизму, суцільної уніфікації та фактичної заборони українства, великої поваги заслуговує етнопатриотичне спрямування культурної діяльності ліберальних земців, яка мала на меті стимулювання процесів всебічного відродження української нації. З огляду на те, що нива культурної діяльності за земським законодавством відносилася до необов'язкових бюджетних витрат, маємо підстави говорити про подвижницький, модерний характер політики земських лібералів у цій сфері.

Список використаних літератури

1. Журналы чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1867года.-Чернигов:Губернская типография,1867.-40с.
2. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания 1867года.-Чернигов:-Губернская типография,1867.-246с.
3. Журналы заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания1870года//Земский сборник Черниговской губернии.-Чернигов: Губернская типография,1870.-№6.-204с.
4. Русов А.А.Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования(1877-1896)и отчет библиотеки за 1897год.-Чернигов:Типография Губернского земства,1898.-120с.
5. Там само.
6. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1883 года//Земский сборник Черниговской губернии.-Чернигов:Земская типография,1884.-№ 6-10.-770с.
7. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии1883года//Земский сборник Черниговской губернии.- Чернигов:Земская типография,1884.-712с.
8. Стенографический отчет...
9. Журналы...1883 года...
10. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В.Тарновського (далі-ЧІМ).-Фондове зібрання.-Архівні колекції.-Архів І.Л.Шрага.- Документи, які відносяться до сценічної діяльності І.Л.Шрага.-Інв.№59-249-603.
11. ЧІМ...АрхівІ.Л.Шрага.-Лист І.П.Білоконського до І.Л.Шрага.- Інв.№59-21-603-1.-2арк.
12. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського.-Фондове зібрання.-Архівні колекції.-Архів І.Л.Шрага.- Стенографічний текст промови І.Л.Шрага на ювілейному вечорі Л.І.Глібова. Автограф.-Інв.№А-4685.-2арк.

References

1. Magazines of the extraordinary Chernigov provincial zemsky assembly in 1867goda(1867),3,30-32.Chernygov(in Rus).
2. Magazines of the next Chernigov provincial zemsky assembly 1867goda (1867),3,25-29.Chernygov(in Rus).
3. Magazines of the extraordinary Chernigov provincial zemsky assembly meetings in 1870(1870),2,47-52.Zemskiy sbornyk Chernygovskoj gubernyy,1870,6(in Rus).
4. RusovA.A.The development of the Chernigov public library over the 20 years of its existence (1877-1896) and the library's report for 1897 (1898).Chernygov(in Rus).
5. Ibid.
6. The verbatim record of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo meeting of the regular session of 1883(1883),4,101-105.Zemskiy sbornyk Chernygovskoj gubernyy,1884,6-10(in Rus).
7. Magazines of the Chernigov provincial zemstvo meeting of the regular session1883year(1883),7,22.Zemskiy sbornyk Chernygovskoj gubernyy,1884,3(in Rus).
8. Stenographic report ...4,120-121.
9. Zhurnals ...1883goda...4,25.

10. Chernihiv Regional History Museum named after V.V.Tarnovsky(Chim).-Stock collection.-Archive collections.-Archive I.L.Shraga .-Documents relating to the stage performance of I.L.Shraga.Inv.№59-249-603(in Rus).
11. Chim...Archive I.L.Shraga .- Letter of I.P.Bilokonsky to I.L.Shraga. -Inv.№59-21-603-1.-2p(in Rus).
12. Chernihiv literary and memorial museum-reserve of Mikhail Kotsiubynsky. –Assembly Collections.-Archival Collections.-Archive I.L.Shraga.-The verbatim text of the speech of I.L.Shraga at the anniversary evening of L.I.Glibov. Autograph. Inv.№A-4685.-2p(in Rus).

KOTELNITSKY Nazar, Candidate of Historical Sciences member - correspondent of the CenterUkrainian studies Institute of Europe, RAN

E-mail: subton7@gmail.com

POLITICS IN THE FIELD OF CULTURE OF THE EARTH LIBERALS OF THE NORTHERN LEAST BREAKDOWN (60 – 80TH XIXC.)

Abstract. Introduction. *The history of the zemsky liberal movement on the Ukrainian lands of the Russian Empire is an actual and extremely ill-considered problem of Ukrainian historical science. In historiography, the idea of the participation of liberal zemstvo in the imperial liberation movement of 70-80 pp is more or less integral. XIX century however, the whole range of activities of the opposition still remains the attention of the corporation of Ukrainian scholars, in particular - the issue of cultural policy.*

Purpose. *Unfortunately, in Ukrainian historiography there are no scientific studios on the given problem. Therefore, the purpose of this publication is to form a holistic view of the main directions of zemsky liberals in this direction. The source for the article became sources of source of personal origin and the fundamental basis of work on the history of zemstvo institutions - meeting journals and verbatim reports of provincial and district zemstvo assemblies.*

Results. *According to the principled insistence of the liberals, local authorities of the ukrainian Polissya received solely autonomous technical capacities for independent publishing activity. liberal landowners of the ukrainian Polissya became not only the founders of the first public library in the region, but also its patrons and benefactors. In the era of the Counter-Reforms era in the Russian Empire, they essentially became its sponsors and saviors, since only the efforts of the liberals headed by Chernihiv City Bank solved the problem of financing the institution and then building an infrastructure base. liberal peasants in every way supported the initiatives in perpetuating the historical memory of prominent figures of ukrainian culture - both through educational methods and economic instruments, in particular, a commercial subscription for the implementation of projects. Much attention also deserves the fact that zemstvo liberals categorically and principledly defended the right of the absolute majority of the population of the Northern Left Bank - Ukrainians, to read, study, and use literature in their native - ukrainian language. In the conditions of the actual prohibition of ukrainianity, the full scale anti-ukrainian legislation of Russian despotism - the Valuev Circular (1863) and the Ems Act (1876), the institutional introduction of artificial, imperial terminology in relation to the "ukrainian world" and ukrainian ethnic lands, such as - Little Russia, South-Western Region, colonized by the ukrainian ethnic group - Novorossia, the above-mentioned measures of the opposition can be considered acts of revolutionary style aimed at a comprehensive and wide-ranging national revival of Ukrainian rayan nation. Historical sources undeniably testify that the liberal peasants of the ukrainian Polissya, even under the anti-ukrainian policy of the Russian monarchy, were not afraid to publicly declare their civil and political position regarding the problems of cultural and national life in the empire, thus representing their principled and categorical opposition to the autocratic regime .*

Conclusion. *Summing up, we can confidently assert that the activity of zemstvo liberals of the Northern Left Bank in the field of culture has become a complete, self-sufficient and integral part of the humanitarian policy of the opposition movement in general. The main areas of this work were: the establishment and creation of exclusively zemstvo editions - print media; the acquisition of the property of the institutions of zemsky self-government technical facilities for the autonomous provision of publishing activities of zemsky institutes; Establishment and creation of the first public public library in the region; initiatives on immortalizing historical and national memory of the outstanding figures of Ukrainian culture, including the great writers; the personal involvement of liberals in artistic and various opposition cultural projects and events. Under conditions of the imperial and chauvinistic policy of Russian despotism, complete unification and the actual prohibition of Ukrainianity, the ethnonational direction of the cultural activity of liberal zemstans deserves great respect, which was aimed at stimulating the processes of a comprehensive revival of the Ukrainian nation. Given the fact that the field of cultural activity under the zemsky law was related to the unnecessary budgetary expenditures, we have reason to speak about the ascetic, modern nature of the policy of zemsky liberals in this area.*

Keywords: *zemsky liberals, public library, zemstvo collection, historical and national memory, public cultural events.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 477.4:058.244«1890–1917»
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-108-115

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net,

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
аспірант кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: metsepman91@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІЗНЬОІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ: ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЗАСОБАМИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ*

На основі аналізу фотоматеріалів (світлин), також залучення оригінальної методології, авторство якої належать, зокрема, німецькому соціальному філософу Ю. Габермасу, запропоновано нові підходи до дослідження українського селянства пізньоімперського періоду. Перші студії підтверджують положення, що інверсійно-складні процеси модернізації села на «українському» ґрунті мали як подібні, так і відмінні риси з аналогічним західним досвідом.

Ключові слова: українське село, селянство, традиційність, світлина, візуалізація, пізньоімперський період, Наддніпрянина.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. «культурне обличчя» українського селянства Наддніпрянини, його життєдіяльності репрезентував тогочасний сільський уклад. Села, їхні мешканці залишалися тими острівцями традиційного світу, яким випало співіснувати з досить бурхливими урбанізаційними процесами, що розвивалися в суспільстві синхронно. Завершення промислового перевороту, виникнення потужних фабрично-заводських і торговельних центрів, порівняно швидке спорудження і введення в експлуатацію залізниць, кооперативний рух та інші докорінні зміни чітко й однозначно засвідчували факт незворотного формування індустріального суспільства. Спираючись на підхід до виокремлення ступенів суспільного прогресу (розвитку), що його запропонував М. Вебер, маємо підстави стверджувати: на зламі XIX – XX ст. історичні перспективи дедалі очевидніше переходили до модерного суспільства, у якому поведінка людини зумовлювалася економічною доцільністю (отримуваною користю), чинними законами (незрівнянно зростала роль державного регулювання суспільними процесами), діяльністю власне державних інституцій і соціальних структур. Проте, історичною особливістю модернізації «по-українськи» було побіжне збереження традиційного села, яке все ще виразно домінувало і чисельно, і культурно. Нагадаємо, що в сільській місцевості мешкало понад 80% наддніпрянського населення. Інакше кажучи, саме такий відсоток населення лишався безпосередньо пов'язаним із сільським господарством.

Зрозуміло, що ці два світи, які за своїми базовими характеристиками представляли по суті різні історичні епохи, не могли співіснувати автономно один від одного. Історики доклали чимало зусиль, аби з'ясувати форми та ступінь їхнього взаємовпливу. Численні студії переконливо засвідчують, що в пізньоімперський період «традиційна ідилія» українського села (термін «село» ми розуміємо радше не як населений пункт німецького типу, а як власне культурний світ, який репрезентують його мешканці) була вже суттєво підважена. Однак саме в історіографічних практиках, до того ж різних наукових шкіл, сформувався стійкі стереотипні прийоми, що виявляються в прагненні дещо штучно, як нам видається, пришвидшувати плин історичного поступу. Роль своєрідного каталізатора відведено різним чинникам: капіталізму, індустріалізації, модернізації, інколи називають освіту, кооперацію, революцію, реформи, міграції, Першу світову війну. Така абсолютизація «прогресивних змін» помітно нівелює інтерес до самого села, його культурної самобутності в найширшому історичному та антропологічному значеннях, що спонукає вкотре повертатися до аналізу цієї проблеми.

* Статтю підготовлено в рамках грантової теми «Образи “сусідів” на прикордонні України, Польщі, Білорусі: конфліктні історичні дискурси про минуле та моделі примирення» (Ф77/42–2018 від 02.05.2018).

Предмет пропонованого дослідження автори уявляють як певний інтелектуальний продукт, який постає з візії формування в перші десятиліття ХХ ст. нового (модерного) погляду на землеробське населення сіл Наддніпрянщини. Чисельно й культурно в ньому домінували представники українського етносу, але, зрозуміло, не виключно вони, а в деяких сферах, надто в освіті й комерції, зовсім не вони. З-поміж різних інновацій, які почасті й здебільшого опосередковано впливали на трансформацію становлення нового образу(ів) селянства, варто виокремити художньо-естетичну систему поглядів, яка швидко еволюціонувала під впливом помітно ширшого використання наукових відкриттів і технічних винаходів. Власне вони спонукали інтелектуалів до творення різноманітних антиреалістичних напрямків/течій, об'єднаних назвою «модернізм». Щоправда, це меншою мірою стосувалося села, в якому традиція, що ґрунтувалася на усталених (патріархальних) засадах аграрного (домодерного) суспільства, чинила тим «видумкам» стійкий опір.

Саме на початку ХХ ст. село частіше й частіше «відвідував» такий технічний пристрій як фотокамера. Серед об'єктів, які потрапляли в її об'єкти, було чимало пересічних мешканців. Аналіз їхнього зображення дає нагоду помітно розширити наші знання про тогочасне українське село якраз засобами візуалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маємо підстави вести мову про своєрідне цивілізаційне роздоріжжя, в якому опинилося наддніпрянське село на рубежі ХІХ – ХХ століть. При цьому селянському культурному простору (світу) як такому відведено роль джерела, на ґрунті якого інтелектуали покликані були творити свої образи цієї культури, часто-густо з певними ризиками для свого професійного реноме й навіть особистої безпеки. Адже в такому творчому й, водночас, по-своєму загрозливому процесі мала формуватися українська культура, тепер уже як національна. Інтелігенція, надто її талановиті та самовіддані представники, надавали цій культурі «запасів міцності, визначали характер та напрями її розвитку» [1, 126].

Як це відбувалося з фотографією, засвідчує аналіз такого притаманного для української культури кінця ХІХ – ХХ ст. явища, як видова фольклорна активність. Нас цікавить лише один її аспект – зацікавленість щодо неї з боку громадськості, власне інтелектуальної («думаючої») частини суспільства. Як справедливо зазначає О. Найден, «видова фольклорна активність (у цьому випадку йдеться про сільську фотографію. – Авт.) виражена не у виробництві зразків певного виду, а в активному збиранні й дослідженні вже масово виробленого і функціонально відпрацьованого матеріалу, який... набуває нових змістовно-образних якостей» [1, 127]. Відтак, отримуючи фольклорну значущість, перетворюючись на об'єкт розумового пізнання й осмислення, традиційний світ селянства, його онтологічно-ціннісні чинники «ставали поміченими», що давало змогу творити інтелектуальний продукт уже зі своєю, певною мірою автономною історичною та екзистентною адресністю.

Домінація традиційного укладу на селі диктувала характер світоглядного дискурсу, який продукували різні прошарки інтелектуального середовища – від широких кіл громадськості, представлених дворянством, духовенством, інтелігенцією, до професійних науковців-гуманітаріїв та, як у нашому випадку, фотографів. Власне ця обставина дає підстави сучасним дослідникам трактувати історію пізньоімперських міст Наддніпрянщини (Києва та ін.) як «частини загальноєвропейської історії урбанізації», а не інтегрованої частини історії України [2, 5]. Селяни ж насправду були далекими від того модерного, європейського, що його «нещодавно побачили» О. Бетлій, К. Діса та О. Мартинюк в урбанізованому житті киян початку ХХ ст.: «Чітке регламентування міського планування та правил поведінки в публічному просторі, поява принад цивілізації (водопостачання, каналізації, освітлення, опалення), громадського транспорту, розширення мережі навчальних закладів для різних прошарків населення, урізноманітнення дозвілля, боротьба з антисанітарією, збільшення кількості медичних закладів тощо» [2, 5]. Ці істотні відмінності не могли не позначитися на візії містян і, опосередковано, селян, на тих уявленнях, які вони мали стосовно один одного.

Логічно уточнити: а чи була бодай якась схожість між уявленнями представників урбанізованого міста (точніше було б його ідентифікувати як «культурно-мистецьке») та традиційного села? Вочевидь відповідь на це питання даватимемо позитивну, тим більше, що в етнокультурному вимірі тогочасного наддніпрянського суспільства маємо всі підстави вести мову про приблизно схожу ступінь їхньої гомогенності. Бо й справді, населення

як міст, так і сіл Наддніпрянщини однаковою мірою було представлено різними етнічними групами – українцями, росіянами, євреями, поляками, німцями, чехами та ін. Знову ж таки, відмінності, які можна визнати суттєвими, мали радше регіональний характер, і тому в нашому випадку позбавлені принципового значення.

Дещо відчутніший вплив на пропоноване поле дослідження «чинить» тогочасна офіційна політика Санкт-Петербурга та його дедалі зростаюче числом і потугою регіональне чиновництво. Не секрет, приміром, що в другій половині XIX-го, а ще більше на початку XX ст., «кінцевою метою своєї діяльності... (воно. – Авт.) вбачало перетворення Києва на третій найбільший культурний, просвітницький і прогресивний центр Російської імперії» [2, 5]. Про що цілком однозначно свідчив і перший Всеросійський перепис населення 1897 р., у якому українців (малоросів) навіть не виокремили в окрему групу, а подали разом із росіянами та білорусами.

Отже, саме мешканці села могли похвалитися тим, що воно, тобто населений пункт у кожному конкретному випадку, належить їм. І, на відміну від міста, сільські люди вважали так не через переваги урбанізованої цивілізації (субкультури), володіння значно більшими ресурсами (активами) чи, скажімо, порівняно комфортніший побут, а якраз навпаки – через те, що інтерес «найясніших осіб» лишився до них, їхнього способу життя мінімальним [2, 7]. Володіти селом усе ще означало лишатися мало кому цікавим із містян, бо в ньому не було «ключа до ефективного керування» суспільством, а «грунтовна обізнаність з його внутрішнім життям і соціальним складом населення» чекала свого часу, тому ще не давала жодних вагомих преференцій [2, 8].

Як зазначає Є. Сарапіна, «людський простір завжди означений. Натомість картографування діє як цензор, стираючи частину означників і нав'язуючи «об'єктивність» певному типу означування» [2, 63]. До цих слів доречно додати й те, що «символічна природа міста перетворює його на своєрідний механізм, що ніби, словами культуролога Ю. Лотмана, «заново народжує своє минуле»» [2, 63]. Доречно насамперед тому, що село, до того ж село традиційне, позначалося набагато більшою стійкістю, циклічною повторюваністю, також символічним осмисленням, що формувало відповідні міфологеми в уявленнях містян-інтелектуалів. Відтак аналіз їхніх численних праць – наукових, публіцистичних, художніх, мемуарних та ін., які вони лишили після себе, дає підґрунтя для відтворення нових інтерпретаційних сюжетів наддніпрянського села особливого в багатьох значеннях-контекстах історичного періоду.

Конкретна **мета** розвідки – з'ясувати наявність (чи відсутність) «національного пробудження» майстрів фотографій в контексті їхнього професійного творення візії українського села Наддніпрянщини. Воно могло виявлятися в широкому спектрі мисленнєвої діяльності, насамперед у процесі мобілізації кричного осмислення сільського повсякдення. Дослідження феномену (тут як оригінальності, самобутності) села автори намагаються, зокрема, засобами візуалізації, через використання переваг такого особливого джерела як світлина.

Виклад основного матеріалу. Його продовжимо визначенням меж хронології пропонованого наукового пошуку. Назагал мова йде про пізньоімперський період. Керуємося тими обставинами, що в час перебування при владі на зламі XIX – XX ст. династії Романових, а фактично її останнього вінценосного представника – Миколи II, в українському суспільстві справді відбувалися глибокі зміни, які так чи так, але загалом відчутно позначалися на уявленнях, візії, способах інтелектуальної презентації отриманої інформації та знань. Вони були пов'язані з серйозними пертурбаціями в соціально-економічній, світоглядно-науковій, інформаційно-ідеологічній царинах життєбуття мешканців Наддніпрянщини, зокрема й їхнього повсякдення, що тривалий час дає підстави багатьом історикам, зі зрозумілих причин передусім українським служителям Клію, називали їх (зміни) «бурхливими» [2, 112]. Усі вони тісно взаємопов'язані як із загальносуспільними процесами, так і індивідуальними долями конкретних людей, водночас супроводжувалися появою численних локальних інновацій, які підважували як традиційність селянського укладу, так і уявлення про неї. Її суб'єкти (селяни) надто мало усвідомлювали масштабність прийдешніх перемін, історичну сутність самої епохи. Тому хронологічні межі, які подано усталеними в історіографії періодом – кінець XIX – початок XX ст., означають внутрішньо суперечливий етап 1890-х рр. – 1917 р., з цілком умотивованим, за необхідності, поділом на дрібніші періоди, а за потреби – ще й з детальною регіональною диференціацією.

Про традиційність українського села рубежу XIX – XX ст. свідчать численні джерела. На наш погляд, чи не найпродуктивнішою моделлю пояснення цього феномену в новітній історіографії є (стає) такий метод як візуалізація [див. : 1]. Умови для власне візуального спостереження й подальшого аналізу створює світлина (фотографія) – зображення об'єктів за допомогою світла, спеціальних технічних засобів. Історикам селянства поталанило в тому значенні, що ця нині добре відома галузь науки, техніки й мистецтва лишила вповні достатньо світлин пізньоімперської доби, які добре репрезентують сільську людність, зокрема її еволюцію, яку прийнято називати узагальненим терміном «модернізація».

Нещодавно (2014) автор (Ю. Присяжнюк) виявився безпосередньо причетним до створення унікального видання «Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини» (загальний обсяг 718 с.), яке документально репрезентує важливі «побутові дрібниці» життєдіяльності українського селянства регіону на тлі епохальних подій рубежу XIX – XX століть. Очолований Миколою Бабаком колектив учених-гуманітаріїв – істориків, філософів, культурологів, фольклористів, етнологів, філологів – науково достовірно продемонстрував історичну й соціальну цінність сільської фотографії, такою ж мірою її значення для розуміння української сільської культури, а найголовніше – показав відображену у світлинах «еволюцію обрядово-фольклорних і світоглядно-соціальних традицій українського села» [1, 14]. Інакше кажучи, ця книга виявилася вдалою спробою «простежити, використовуючи документальні матеріали, зафіксовані сільськими фотографіями, розвиток села Середньої Наддніпрянщини в контексті впливу на нього цивілізаційних процесів та соціально-ідеологічних наступів» [1, 14].

Чи не завжди з моменту своєї появи сільська фотографія «звертала увагу» на щось винятково цікаве в житті людини від її народження до смерті. Тож маємо широку жанрову та тематичну мозаїку селянського світу, причому як особистого життя, так і громадського повсякдення, принагідно й виробничої сфери. Повертаючись до заявленої теми, зазначимо наступне: особливий інтерес для нашого дослідження становлять підтеми, згідно з якими здійснено класифікацію світлин. Якщо советський період представлений сюжетними рубриками «колективізація», «радянське село», то досоветський – анонсом «вірування та звичаї», де вони, ці вірування й звичаї, відбивають «традиційний для мешканців наддніпрянських сіл уклад життя, пов'язаний із визначною роллю православ'я...» [2, 119].

Прикметно, що на дореволюційних (до 1917) світлинах найбільш затребуваним об'єктом фотографування був сільських храм, також настоятелі з парафіянами та церковним хором. А вже на світлинах советської доби, яка відкине, а десь і заборонить православну віру та традиції, влаштувавши їм переслідування й гоніння, запропоновано нові ритуали й звичаї, найчастіше – реєстрацію новонароджених у сільській раді, демонстрацію на вшанування партійних «небожителів». Притаманними стануть фантастичні для того часу парові молотарки, які на зламі 1920–1930-х рр. викликать особливий інтерес новоспечених колгоспників, місцевого начальства та сільських дітлахів. Проте й комуністична (сталінська) модернізація виявиться на свій лад компромісною, бо «язичницькі уявлення про світ» у селян і, відповідно, тих, хто їх фіксував на плівку, повністю не зникнуть [2, 119]. У дещо зміненому вигляді збережуться свято Маланки, проводи зими, поминальні дні на цвинтарі та ін.

Сприймаючи світлини за ключове джерело дослідження селянського світу обраного історичного періоду, звертаємо увагу на різні сторони життєдіяльності сільських людей. Зокрема такі, які, з одного боку, лишатимуться традиційними за змістом і метою, проте істотно змінюватимуться за способами й методами (оранка, сівба, жнива, сінозаготівля), з другого, будуть цілком новим явищем у житті сільської людини: електрифікація, радіомовлення, діяльність колгоспних «ударних» бригад і ланок, сільськогосподарські виставки, політінформації та політнавчання, вручення перехідних прапорів переможцям соцзмагань, проводи юнаків до служби в лавах РСЧА та ін.

Для глибшого розуміння змісту селянських світлин, які перебувають у нашому розпорядженні, скористаємося доробком сучасних європейських гуманітаріїв. Зокрема напрацюваннями представника німецької «франкфуртської школи» філософів Юргена Габермаса (або Хабермаса). Відомий роботами з соціальної філософії, він спромігся істотно розширити знання щодо «комунікативної дії, дискурсу та раціональності», по суті закласти нове гуманістичне підґрунтя для критичної теорії. Спираючись на положення, які

свого часу запропонував М. Вебер, подати «раціональне» як процес деміфологізації, «який у Європі привів до вивільнення профанної (світської. Авт.) культури з релігійних картин світу, що розпадалися» [3, 19]. Отож, виходить, що з охопленням культурної і суспільної раціоналізації повсякденного життя, уже в пізньоімперський період руйнувалися традиційні (насамперед комунікативні та господарські) форми селянської життєдіяльності. Надалі ці процеси лише пришвидшуватимуться.

Долучивши міркування Е. Дюркгейма та Дж. Г. Міда, Ю. Габермас стверджує, що життєві світи, які приходили на зміну традиційним, створювалися радше шляхом рефлексії самих традицій, котрі втрачали свою самобутність. Інакше кажучи, це відбувалося через універсалізацію «норм дії та генералізації цінностей, які вивільняли ситуації «ширших можливостей», та комунікативну дію від обмежених контекстів; зрештою, за допомогою таких зразків соціалізації, які були розраховані на формування абстрактних Я-ідентичностей і форсували індивідуацію підростаючого покоління» [3, 21]. На переконання Ю. Габермаса, це і є «в загальних рисах той образ модерну, яким його змальовували класики теорії суспільства» [3, 29].

Отже, первинні ідеї М. Вебера не лишилися незмінними, а отримали розвиток у працях його учнів-послідовників і критиків. Власне тому сьогоденні термін «модернізація» (його наукові студії було запроваджено в 1950-х рр.) інтерпретуємо дещо інакше. Він охоплює «цілий блок кумулятивних (сумарних. Авт.) та взаємно посилюючих одні одних процесів: формування капіталу й мобілізації ресурсів; розвиток продуктивних сил і підвищення продуктивності праці; здійснення центральної політичної влади й формування національних ідентичностей; розширення політичних прав участі, розвиток міських форм життя, формування шкільної освіти, секуляризація цінностей і норм тощо» [3, 43]. У цьому далеко не вичерпаному переліку ознак нового для сільських людей суспільства кінця XIX – початку XX ст. привертає увагу той універсальний стандарт, який можна використовувати для аналізу не лише власне західноєвропейських явищ і процесів, а й нейтральних «у просторово-часовому відношенні» (українських) [3, 49].

З огляду на вищезазначене, модернізація українського (наддніпрянського) села рубежу XIX – XX ст. відбувалася шляхом позбавлення притаманних йому природно-обрядових та історично-екзистенційних складників. Вірування й обряди не зникали, але, як зазначає О. Найден, із них «вивітрувався традиційний зміст беззастережно-наївної довірливості», водночас «набували посилення елементи театральності, зовнішньо-декоративної наочності» [1, 126]. Село робило ледве помітний, але все ж відчутний крок назустріч місту, принаймні в тому сенсі, що в першому випадку, як і в другому «обряд ставав зовнішнім формалізованим і театралізованим дійством» [1, 126]. Поволі зникала увага до локально-сімейного інтиму, родового кланово-карнавального дійства, натомість «упроваджувалася масова мода». Інтелігенція (тут максимально різна за видами своєї розумової діяльності публіка) звертала дедалі більше уваги на «структуровані засади комунікації» й «стратегії вибору життєвих цінностей», на зміни в «світоглядних підвалинах повсякденної поведінки» селян, що все сукупно свідчило – традиційне село ставало «надбанням минулого» [1, 126]. «Думаюча» частина суспільства мала реагувати на вторгнення в селянське повсякдення «еклектично-культурного безкультур'я» [1, 126]. Принагідно спостерігати й відображати процес сублимації глибинних традицій, їхню формалізацію, за великим рахунком руйнування морально-духовних критеріїв усталеного тисячолітньої еволюцією буття. Скажімо, якщо раніше носіння вишиванки в будні підлягало осуду, бо святково-обрядовий одяг особливо в уявленнях/переконаннях людей старшого віку, мав сакральне значення, то тепер така вимога ставала необов'язковою, що засвідчувало й інші синхронні зміни – правила взаємин щодо вікової ієрархії, лідерських амбіцій і пріоритетів та ін.

У контексті завдань творення адекватного розуміння образу традиційно-модерного села зазначимо, що пізнавальний інтерес українських науковців до явища, яке ми окреслюємо поняттям «дискурс модерності», помітно пожвавився лише в останній час. В одній зі своїх статей К. Діса наголошує: на початку XX ст. зацікавленість «новим Києвом» стала «свіжим явищем і позначила нову тенденцію» в поглядах на суспільні процеси [2, 82]. І хоча свою публікацію дослідниця присвятила давній столиці Русі-України, боротьба за історичну спадщину якої відбувалася неодноразово, зокрема й протягом останніх століть, для нас корисним є сам алгоритм «становлення модерності» культурно-мистецького міста Наддніпрянщини. Воно тривало багато століть поспіль, на думку К. Диси та ще деяких

фахівців, орієнтовно з XV століття. У такому випадку помітна роль належала добі Просвітництва, коли виникли такі ідеали модерності як раціоналізм, скепсис та секулярність.

Водночас Ю. Габермас схильний дотримуватися ідеї про першооснову комунікативної дії (інтерації) суспільства. Тобто для цього знавця суспільних явищ/процесів ключовою ланкою їхнього розуміння й пояснення є безпосередня міжособистісна взаємодія («обмін символами»), а вже її особливістю – спроможність людини приймати на себе роль іншої людини. У цьому випадку раціоналізм відіграє ключову роль, бо саме він «висуває» (чи «відкидає») аргументи комунікації. Окремо німецький мислитель наголошує на «привітнюванні модерного розуму до інструментального» [4, 40–41]. При цьому модерн (як раціоналізм) уявляє «інтегральною характеристикою європейського суспільства» [5, 395]. Він надає природніший погляд на всесвіт, на людину, ніж це було в домодерну добу. Велика роль починає належати інтерпретації. Габермас описує модерн із допомогою понять «самосвідомість», «самоздійснення», «самовизначення», проте логічно не поєднує їх.

Послуговуючись міркуваннями німецького філософа та українських істориків, звернемо увагу на ту універсально-історичну проблему, якою свого часу переймався ще М. Вебер. Мова йде про пошук відповіді на питання, чому поза європейським простором «ні науковий, ні художній, ні державний, ні господарський розвиток не пішов тими шляхами раціоналізації, які характерні західним країнам» [3, 7–8]. Іншими словами: чому ототожнення модерну й раціоналізму притаманне (й вочевидь виправдане) чи не виключно для характеристики західного суспільства? Торкнутися такого застереження вкрай важливо, адже українська спільнота помітно відрізнялася від західної(их) багатьма ритмами історичної еволюції та культурної самобутності. Тому дослідників має цікавити весь спектр відмінностей, які можливо виявити у візуальних джерелах, хоча уникнути певної класифікації, а відтак і ігнорування всього розмаїття ознак і інтерпретацій навряд чи вдасться.

Використовуючи в селянознавчих дослідженнях світліни, варто враховувати й гіпотезу, що її запропонував британський історик культури П. Берк. Він вважає, що в доіндустріальну (аграрну) епоху не існувало сучасного розуміння дозвілля, бо тоді «не було регламентованого поділу між робочим і вільним часом»; для адекватного тлумачення життя «без дозвілля» він запропонував термін «святкова культура» [2, 112]. Її очевидність на світлинах додає нам додаткової мотивації.

У пошуках ознак руйнування святкової культури також доцільно буде скористатися міркуваннями російського соціолога М. Хренова про те, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося не тільки «розмивання меж між повсякденністю та святковістю» в місті, а й формування в сільській людині (зокрема й тієї його частини, яка потрапляла у вихор урбанізації) стійкого стереотипу про те, що місто – це своєрідне «суцільне свято» [6, 460]. Цей стереотип виявиться настільки стійким, що його рецидиви можна спостерігати ще й на початку XXI ст., а проте для авторів статті важливо виявити «сліди» його фіксації та осмислення у візії інтелектуалів Наддніпрянщини останніх десятиліть XIX-го – перших десятиліть XX століть. Плідними тут можуть стати відповіді на проблеми трактування інтелігенцією (чи напівінтелігенцією, тобто представниками незможних верств населення, які почасти вчилися «панувати над формою і змістом, над мовою та ідеями») приватного культурного простору селян, масовізації їхнього дозвілля, появою та функціонуванням нових громадських організацій, які бралися за невідому раніше справу опікуватися повсякденням «нижчих» верств і прошарків населення. До таких належатиме поширення газет (преси), книг, фотографій (потенційно – кінематографа), власне всього того, що підвищуватиме роль читання (ширше – інформування), розширюватиме кругозір сільського населення.

Висновки. Очевидно, що українське (наддніпрянське) село пізньоімперського періоду перебувало на перетині історичних і культурних взаємовпливів. Дослідження його феномену засобами візуалізації, що у свою чергу потребує додаткового залучення теоретичних напрацювань М. Вебера, Ю. Габермаса, П. Берка, М. Хренова та інших вчених, відкриває перспективи творення набагато адекватнішої картини (нарративу) модернізації української селянської спільноти. У цій статті, де окремі висновки подано синхронно з аналізом, автори запропонували лише найзагальніше її – картини – зображення. Проте і його виявилось достатньо, аби збагнути: самий зростаючий інтерес інтелігенції (фотографів та ін.) до творення візії українського села засвідчив, що здебільшого мимоволі, просто своєю (не завжди професійною) цікавістю, був викликаний новими технічними

можливостями та іншими обставинами, унаслідок чого відбувалося розширення підвалин того, що отримає назву «національне відродження».

Список використаної літератури

1. Сільська фотографія Середньої Наддніпряни кінця XIX – XX ст. : колективна монографія / М. П. Бабак, О. С. Найден, Ю. П. Присяжнюк та ін. ; наук ред. О. С. Найден, відп. ред. М. П. Бабак. – К. : ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. – 718 с., іл.
2. Живучи в модерному місті : Київ кінця XIX – середини XX століть ; упор. О. Бетлій та ін. – К. : Дух і літера, 2016. – 328 с.
3. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Ю. Габермас. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
4. Шишкін О. Д. Дискурс Юргена Габермаса : метафізика після Канта / О. Д. Шишкін // Грані : філософія. Д., 2014. № 10 (114). Жовтень. С. 38–42.
5. Петренко Е. Ю. Хабермас размышляет о модерне / Е. Ю. Петренко // Хабермас Ю. Філософський дискурс о модерне. 12 лекцій ; пер. с нем. – М. : Весь Мир, 2008. – С. 395–410.
6. Хренов Н. А. «Человек играющий» в русской культуре / Н. А. Хренов. С.Пб. : Алетейя, 2005. 604 с.

References

1. Babak M. P., Nayden O. S., Prysyzhnyuk Yu. P. (2014). Rural photography of the Middle Naddnyprianschyna at the end of the nineteenth – twentieth centuries : a collective monograph. K. : «Intertehnologia-Cherkasy». 718 p. (In Ukr.)
2. Living in modern city (2016) : Kyiv, the end of the nineteenth – the middle of the twentieth century. Ed : O. Betliy and others. K. : Duh i literatura. 328 p. (In Ukr.)
3. Habermas J. (2003). Philosophical discourse of modernity. Translation from German. M. : Ves' mir. 424 p. (In Russ.)
4. Shyshkin O. D. (2014). Discourse of Jurgen Habermas : metaphysic after Kant. Hrani : Filosofiia (Faces : Philosophy). D., 10 (114), October. P. 38–42 (In Ukr.)
5. Petrenko E. Yu. (2008). Habermas ponders modernity. Habermas J. Philosophical discourse of modernity. 12 lectures. Translation from German. M. : Ves' mir. P. 395–410 (In Russ.)
6. Hrenov N. A. (2005). «The Man Playing» in Russian culture. SPb. : Aleteiia. 604 p. (In Russ.)

PRYSYAZHNYUK Yuriy, Doctor of Historical Sciences, PhD, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

e-mail: yu-prysyzhnyuk@ukr.net

PLATMIR Yaroslav, post-graduate student of the Department of Ukrainian History of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

e-mail: metsepman91@gmail.com

UKRAINIAN VILLAGE OF THE LATE IMPERIAL PERIOD: RESEARCH OF PHENOMENON BY MEANS OF VIZUALIZATION

Introduction. *In the late imperial period (end of the nineteenth and early twentieth centuries), the Ukrainian peasantry of the Naddnyprianschyna and its life were represented by the rural regimen. The villages remained the islands of the traditional world, which coexisted with rather turbulent urbanization processes that took place synchronously. According to their basic characteristics, these two worlds represented different historical epochs, but they could no more coexist autonomously. It was at the beginning of the twentieth century that the village was more and more often featured by such a technical device as a camera. A lot of ordinary residents got into the lenses among other objects. Analysis of their appearance allows us to significantly expand our knowledge of the Ukrainian village of the late imperial period by the very means of visualization.*

Purpose. *The purpose of research is to find out the changes in the ideas of the Naddnyprianschyna intellectuals about the traditional Ukrainian village, which became possible due to visualization means, in particular the use of such a unique source as a photograph.*

Methods. *Adhering to the tradition formed in world historiography, the authors interpret visual images not as an illustration to the content of the written source, but as a special type of text that requires deciphering within the discourse in which it originated. That is, it refers to self-contained structures that are considered as self-sufficient sign systems.*

Results. *Involving the points and findings of humanities scholars, the authors focus on the photographs, peasants shown in them, try to accomplish a number of cognitive operations aimed at identifying existing images, their specific socio-cultural characteristics. At the same time, the analysis of visual images is interpreted as a reflection of social practices of peasants and, consequently, mental activity of intellectuals. To optimize the research, recent theoretical and methodological developments of Ukrainian historians were used.*

Originality. *The authors found that the processes of modernization of the Ukrainian village took place in a much more complicated historical trajectory than previously considered. The main complexity and simultaneously the dynamics of changes should be seen in the more flexible socio-cultural prac-*

tices of peasants as objects and, at the same time, actors of the proposed interaction of subcultures.

Conclusion. *Profound research in the context of studying the private cultural space of peasants, their leisure, appearance and functioning of the new organizations that engaged in the previously unknown case of taking care of the «lower» population stratas at the beginning of the 20th century, is considered as promising one.*

Key words: *Ukrainian village, peasants, culture, visualization, photographs, camera, modernization.*

Одержано редакцією 17.10.2018

Прийнято до публікації 15.11.2018

94 (100) «1917/1929»:355 (045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-115-119

САФОНОВ Станіслав Олександрович,
аспірант кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького e-mail:
babak0976@gmail.com

ДОЛЯ ПЕТРОВСЬКОГО ПОЛТАВСЬКОГО КОРПУСУ ПІСЛЯ 1917 РОКУ (ЗА СПОГАДАМИ ВИХОВАНЦІВ КОРПУСУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В ЕМІГРАЦІЇ)

У статті на підставі історичних джерел, спогадів кадетів-емігрантів розглянуто питання еміграції Полтавського кадетського корпусу після революційних подій 1917 р. в Сербію. Проаналізовані шляхи становлення корпусу після евакуації, налагодження повсякденного життя, навчального та виховного процесу.

Ключові слова: *кадетський корпус, кадети, еміграція, евакуація, Словенія.*

Постановка проблеми. Розглянути останні сторінки функціонування Полтавського кадетського корпусу.

Аналіз досліджень і публікацій. У структурі освіти Російської імперії чільне місце завжди належало кадетським корпусам. Це були середні спеціальні навчально-виховні заклади закритого типу для підготовки офіцерських кадрів. Дослідження з цієї тематики в історіографії з'являються ще в дореволюційний період. Їх представлено працями з історії військової освіти В.Ф. Грекова, М.С. Лалаєва, а також нарисами з історії окремих навчальних закладів, видані до ювілеїв корпусів. В радянський період, з об'єктивних причин, у працях переважає заідеологізованість. Однією з перших спроб представити історію кадетських корпусів як окреме дослідження є робота А. Ткачука, де окреслено основні етапи їхньої діяльності та значення для формування української армії у 1917–1920 рр. Українськими дослідниками питання функціонування кадетських корпусів в еміграції досліджено недостатньо. Історію військових навчальних закладів вивчають дослідники з емігрантського середовища, серед їхніх робіт переважають історико-мемуарні зібрання, засновані на спогадах колишніх вихованців кадетських корпусів.

Постановка завдання. Завдання дослідження полягає у розкритті питання еміграції Полтавського кадетського корпусу та адаптації в нових умовах. За спогадами вихованців корпусу, які опинилися в еміграції, прослідкувати подальшу долю кадетського корпусу далеко за межами України у складі Кримського кадетського корпусу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія імператорських кадетських корпусів завершується 1917 р. Розуміючи значення цих закладів для підготовки офіцерських кадрів української армії, уряди Української Народної Республіки та Української держави проводили роботу з їхньої українізації.

За часів Центральної Ради, незважаючи на складну політичну ситуацію та відсутність належного фінансування, кадетські корпуси не припинили свою діяльність. 1 вересня 1917 р. розпочав навчальний рік Київський і Полтавський кадетські корпуси. За ухваленим Центральною Радою 5 грудня 1917 р. законом кадетські корпуси на території України перетворено на військові гімназії, які підпорядковано Секретаріатові освіти.

Уже в 1918 р., коли останньому поколінню російських кадетів довелося визначатися з тим, до якої армії пристати, багато хто з випускників Полтавського корпусу вступив до

Армії Української Народної Республіки. На жаль, їхні товариші - київські та одеські кадети, ледь не в повному складі перейшли до білогвардійських Збройних сил Півдня Росії. Сумчани розділилися: половина опинилася серед білих, половина - серед червоних.

Загалом, зважаючи на політичну та економічну ситуацію, що склалася на українських теренах, період 1917–1920 рр. був складним: корпуси функціонували з великими труднощами, подекуди з неповною чисельністю вихованців або в зведених складах кадетів інших корпусів. 1920 р. кадети Полтавського, Київського кадетських корпусів опиняються в еміграції [1, 444-449]. Шлях кадетських корпусів в еміграцію почався 19 жовтня 1919 р., коли Петровський Полтавський корпус покинув Полтаву та направився до Владикавказу. В своїх спогадах вихованець корпусу Г. Хижняков описує, що

Полтаві довелося пережити цілий ряд змін влади: то махновцями, то Петлюрой. Під час захоплення міста махновцями в 1919 р. корпус вигнали із приміщення та він перебував в монастирі. Повернулися кадети в рідне приміщення після зміни влади. Полтава була здана червоним 10 грудня 1919 р. В цей час Полтавський кадетський корпус був евакуйований разом з викладачами, вихователями та їх родинами. Посаду директора корпусу виконував полковник Антонов, попередній директор генерал Клінгенберг був арештований більшовиками.

В листопаді 1919 р. Полтавський кадетський корпус прибув по залізниці до Владикавказу в складі 425 кадет з персоналом та їх родинами. Корпус був розміщений на нижньому поверсі Владикавказького кадетського корпусу, приміщення якого було менше ніж у Полтаві і вже переповнене. Полтавські кадети несли охорону навколо корпусу, бо навкруги було неспокойно. Постійних занять не було, кадети групами стали кидати корпус та пробиратися в армію.

Згодом почали налагоджуватися заняття. Для полтавських кадет класних приміщень не було і заняття проходили в спальнях, на ліжках або стоячи. Полтавський та Владикавказький кадетські корпуси разом нараховували 800-900 кадетів, яким вже прийшлося пережити багато труднощів. При цих обставинах відновлення постійних занять та виховної роботи потребувало особливої уваги з боку корпусного персоналу. Життя викладачів і вихователів після уроків проходило в тісному контакті з кадетами в одному приміщенні. Кадети весь час допомагали своїм сімейним офіцерам та викладачам переставляти майно з одного кутка в інший, створюючи затишок. На гроші часто було неможливо купити харчів, доводилося продавати або обмінювати речі, тим паче, що їх довелося кинути, залишаючи місто [2, 22-27].

На початку 1920 р. генерал Врангель видав наказ, згідно з яким всі неповнолітні кадети повинні були прибути в Крим для евакуації. Весною 1920 р. було прийняте рішення про евакуацію кадетських корпусів із Владикавказу до Криму через порти Грузії. Перехід проходив в більшості пішки, повозок було дуже мало та й то для речей. В день колона проходила 20-25 кілометрів і це при тому, що в колоні були діти 9-10 років.

Тільки 23 березня 1920 р. корпуси прибули в Кутаїсі. Грузинська влада не надала кадетам ніякої допомоги. Корпуси розмістилися в якомусь таборі, за дротом, годувалися тими харчами, які привезли з собою.

9 червня 1920 р. на пароплаві «Кизил Арват» кадетські корпуси були доставлені в Крим. По прибуттю вдалося швидко провести об'єднання корпусів та одиночних кадетів інших корпусів в один.

На початку липня корпус за наказом Головнокомандуючого Російською армією на Півдні Росії генерал-лейтенанта барона Врангеля очолив генерал-лейтенант Володимир Валер'янович Римський-Корсаков.

22 жовтня 1920 р. корпус отримав назву Кримського кадетського корпусу. В останні місяці перебування в Криму в склад корпусу додалось багато дітей та підлітків, які прибули із зони бойових дій по наказу командування або за власним бажанням. Таким чином, Кримський кадетський корпус перед евакуацією із Криму складався не тільки з кадетів Петровсько-Полтавського та Владикавказького кадетських корпусів але й вихованців інших корпусів, що склало великі проблеми в питаннях дотримання дисципліни та внутрішнього розпорядку. Все це набуло розмірів, коли корпус опинився за межами Росії.

В ніч на 1 листопада 1920 р. почалась евакуація із Криму. Молодша рота була розташована на пароплаві «Константин», а основний склад – на паровій баржі. В Константинопіль

прибули через три дні, де всі кадети були пересажені на пароплав «Володимир». Там до них приєднався Феодосійський інтернат. Всього зібралось більш ніж 600 кадетів, представників майже всіх кадетських корпусів.

Після довготривалого карантину на рейді Босфору, 8 грудня 1920 р. пароплав прибув в бухту Бакар, звідкіля корпус був перевезений в Словенію, в табір Стрнище, де був розміщений в запусених бараках, побудованих ще австрійцями для військовополонених. Бараки в Стрнище були не прилаштовані для проживання в них, а тим паче для навчання.

Отже, спочатку 1920 р. Кримський кадетський корпус пережив три евакуації: в Кутаїсі, в Крим, в Сербію. Кожна евакуація руйнувала майже всю попередню виховну роботу. Після кожної евакуації офіцерському та педагогічному складу все з більшими складнощами доводилося налагоджувати життя кадетського корпусу. В Стрнище часто відбувалися випадки кадетського невдоволення, бунтів, крадіжок та ігнорування проведення занять.

1921-1922 навчальний рік почався в бараках, перероблених під навчальні класи. Підручників, зошитів було недостатньо. При евакуації із Владикавказу керівництво корпусу видало розпорядження кадетам взяти з собою мінімальну кількість підручників та книг, з розрахунку одна книга на декількох чоловік. Саме ці підручники й допомогли налагодити навчальний процес в початковий період.

В перші тижні та місяці перебування Кримського корпусу в Стрнище багато що залежало від офіцерів-вихователів. Вони також були під впливом останніх подій але серед викладацького складу були й такі, хто знаходив в собі сили та своїм позитивним прикладом підтримував вихованців. Одним із таких вихователів був підполковник офіцер-вихователь Петровського Полтавського корпусу Віталій Михайлович Гончаренко. В своїх спогадах багато кадетів згадували свого наставника теплими словами. Кадет В. Наливайко підкреслює в своїх спогадах відношення викладача до себе: «У цієї людини була відверта батьківська любов до мене, який опинився за кордоном без батьків» [3, 91-99].

Щоб відволікти кадет від важких думок, повернути віру в самих себе, він запропонував кадетам створити драматичний театр. Колишній кадет Андрій Бертельс-Меншой згадував, що за короткий час були поставлені п'єси Чехова «Весільний генерал», «Ювілей», «Ведмідь», Гоголя «Ревізор», п'єса Пушкіна «Скупий лицар», комедія Островського «Ліс». В роботі театру приймали участь також дочки викладача корпусу А.М. Пограничного. «Всі три наші милі полтавські баришні грали у виставах».

З великим піднесенням через багато років кадет згадує про відкриття театру: «Піднята завіса, театр Кримського кадетського корпусу народився. В залі, з висоти підмостків можна розгледіти велику постать «Діда», директора Римського-Корсакова, ряд вихователів, а за ними три або чотири сотні кримців. Всі вони в піднесеному настрої від такого нового та неочікуваного в сумному Стрнищі [4, 30-34]. Згодом, корпусне життя потроху налагоджувалося. Відносини між двома головними складовими корпусу (кадетами Полтавського та Владикавказького кадетських корпусів) хоча й не стали дружніми але перестали буди ворожими. Кадети стали більш поступливими.

Звісно своїм існуванням, подальшим розвитком Кримський кадетський корпус був вдячний своєму директорові В.В. Римському - Корсакові, який в свій час закінчив Полтавський кадетський корпус. Довгий час був директором 1-го Московського кадетського корпусу, до його закриття в 1918 р. Кадет Борис Павлов з теплотою згадує, що велика заслуга в досягненні результатів по розвитку корпусу належить директору, якого кадети називали «Дід». Добра людина, видатний педагог. Він старався перевиховувати не палкою, а добрим словом. В перший рік не вистачало викладацького персоналу і «Діду» довелось самому викладати. Уроки проводилися просто в лісі, сидячи на землі кадети слухали його історичні розповіді. Йому вдалось вивезти невеличку бібліотеку, хотілось зацікавити кадет читанням літератури. Влітку під вечір, у відкритого вікна директора збиралися кадети в очікуванні того, коли «Дід» почне видавати книги [5, 3-5].

Надавалася увага і духовному вихованню. Кадет привчали поводити себе достойно на уроках Закону Божого. Особлива увага надавалася поведінці кадетів в церкві, де вони були присутні на служінні, брали участь в церковному хорі. Більшість кадетів різного віку відносились до ритуалу набожно та з повагою.

Директор корпусу, педагогічний колектив стали залучати до виховної роботи старших кадетів, слово яких для молодших вихованців поступово ставало вагомим аргументом в

справі підтримки дисципліни та порядку в корпусі. В цьому також проявилася мудрість старого кадета В.В. Римського - Корсакова. Завдяки вмілому керівництву та старанню вихователів в корпусі поволі налагодилася дисципліна, змінилося ставлення кадет до навчання.

З перших днів перебування Кримського кадетського корпусу в м. Стрнище директор Римський - Корсаков вів переговори про перенесення корпусу в інше місто. 2 грудня 1921 р. Вища рада розглянула питання про перенесення Кримського кадетського корпусу із міста Стрнище в Білу Церкву.

В другій половині жовтня 1922 р. Кримському кадетському корпусу було надано в Білій Церкві два цегляних триповерхові будинки казарменого типу на краю міста. На даний час в корпусі було 520 кадетів. Будівля не була прилаштована для розміщення в ній дітей. Довелося робити ремонт. На виділені Державною комісією кошти було відремонтоване приміщення, проведено електричний струм, зроблені умивальники, проведена вода на всі три поверхи. До облаштування корпусу на новому місці кадети віднеслися з великим старанням та любов'ю. 14 листопада 1922 р. в Білій Церкві почався новий навчальний рік. В цей час в корпусі нараховувався 597 кадетів, як дисципліни були введені сербська мова, історія та географія Сербії.

За роки перебування в Сербії в корпусі налаштувався свій склад життя. Кадети любили читати ввечері, займатися в різних гуртках або гімнастикою. По суботах у всіх класах було по три години занять, а після сніданку загальне прибирання приміщень та території корпусу. Це стало важливою частиною кадетського побуту в умовах еміграції. Якщо в імператорських кадетських корпусах за чистотою приміщень слідкував спеціальний персонал, то зараз всю роботу по підтримці чистоти доводилося виконувати самім кадетам.

Залишався час і на дозвілля. Кадети з задоволенням приймали участь в прогулянках містом з оркестром. Населення з цікавістю зустрічало їх. Часто влаштовувалися лекції, тематичні та танцювальні вечори, спортивні змагання, футбольні матчі. Корпусні оркестри, кожен по 20-25 кадетів мали в своєму репертуарі велику кількість різних композицій, та з великим успіхом виступали на вечорах та концертах. Всім Кадетам Кримського кадетського корпусу запам'ятався підполковник А.М. Пограничний, він був чудовим викладачем музики. Всіх кадетів привчив до виконання українських пісень, а створений ним кадетський хор був широковідомий за територією Білої Церкви.

Кадети Полтавського та Владикавказького кадетських корпусів по старій традиції продовжували відмічати свої корпусні свята, направляючи один одному вітання, підписані кадетами іншого корпусу. Сотні кадетів були зобов'язані своєму директорові та підбраному ним педагогічному колективу за те, що було зроблено ними за ці роки.

В серпні 1929 р. Державною комісією було прийняте рішення про об'єднання Кримського кадетського корпусу з Першим Російським кадетським корпусом. Сто тридцять кадетів Кримського корпусу залишалися в Білій Церкві, сто один – повинні були бути відправлені в Донський корпус. З 1-го вересня 1929 р. Кримський кадетський корпус завершив своє існування. В 1944 р. кадетські корпуси евакуювалися із Європи до США, Канади та багатьох інших країни світу.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, історія кадетських корпусів Російської імперії закінчилася в 1917 р. Уряди Української Народної Республіки та Української держави, розуміючи значення цих закладів для підготовки кадрів української армії намагалися їх зберегти. Але вже в 1918 р. кадетам довелося визначатися з тим, до якої армії приєднати, багато хто з випускників Полтавського корпусу вступив до Армії Української Народної Республіки. Деякі перейшли до білогвардійських Збройних сил Півдня Росії. Історія Петровського Полтавського корпусу закінчується 19 жовтня 1919 р коли корпус назавжди покинув Полтаву. Почався довгий путь в еміграцію, спочатку в Владикавказ, потім в Кутаїсі, потім в Ялту. 22 жовтня 1920 р. корпус отримав назву Кримського кадетського корпусу. В останні місяці перебування в Криму в склад корпусу додалось багато дітей та підлітків, які прибули із зони бойових дій по наказу командування або за власним бажанням. Кримський кадетський корпус перед евакуацією із Криму складався не тільки з кадетів Петровсько-Полтавського та Владикавказького кадетських корпусів але й вихованців інших корпусів. Кримський кадетський корпус пережив три евакуації: в Кутаїсі, в Крим, в Сербію. Кожна евакуація руйнувала майже всю попередню виховну роботу. Після кожної евакуації офіцерському та педагогічному складу все з більшими складностями доводило-

ся налагоджувати життя кадетського корпусу. 1 листопада 1920 р. почалась евакуація із Криму в Словенію, де він розташовувався до 1 вересня 1929 р. В Європі кадетські корпуси проіснували до 1944 р., потім емігрували до багатьох країн світу.

Використані джерела

1. Випускники кадетських корпусів – активні учасники Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. / А. Ткачук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. - Вип. 18. - С. 444-449.
2. Журнал «Кадетская переключка» № 8. 1974. Нью-Йорк. С.21-27
3. Журнал «Кадетская переключка» № 18. 1977. Нью-Йорк. С.91-99
4. Журнал «Кадетская переключка» № 5. 1973. Нью-Йорк. С.30-34
5. Журнал «Кадетская переключка» № 6. 1973. Нью-Йорк. С.3-5
6. Русский Кадетский Корпус. Кадетская памятка. 1920–1925. Второй сборник Константиновского Кружка. – Сараево, 1925. – 82 с.
7. Гурковский В.А. Российские кадетские корпуса за рубежом. – М.: Белый берег, 2009. – 440 с.
8. Журнал «Кадетская переключка» № 6. 1973. Нью-Йорк. С.3-5
9. Журнал «Кадетская переключка» № 16. 1977. Нью-Йорк. С.16-26
10. Крылов В. М. Кадетские корпуса и российские кадеты / Валерий Михайлович Крылов. – СПб : Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи, 1998. – 672 с.

References

1. Tkachuk (2009) *Graduates of Cadet Corps are active members of the Ukrainian liberation struggle of 1917-1921.*, Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood: Coll. sciences edn., Lviv: Ukrainian Institute of Ukrainian Studies I. Krypyakevych of Ukraine, 444-449 (in Ukr)
2. N. Rodzevich (1974), *Cadet roll call, (8), pp. e. g. 21-27.* New York
3. N. Rodzevich (1977), *Cadet roll call, (18), pp. e. g. 91-99.* New York
4. N. Rodzevich (1974), *Cadet roll call, (5), pp. e. g. 30-34.* New York
5. N. Rodzevich (1974). *Cadet roll call, (6), pp. e. g. 3-4.* New York
6. (1925) 'Russian cadet corps', *Cadet Memo*, pp. 82., Sarajevo
7. Gurkovskii V.A. (2009) *Russian cadet corps abroad*, Moscow: White shore, 440 (in Rus)
8. N. Rodzevich (1974). *Cadet roll call, (6), pp. e. g. 3-4.* New York
9. N. Rodzevich (1977), *Cadet roll call, (16), pp. e. g. 16-26.* New York
10. Krylov V.M. (1998) *Cadet Corps and Russian Cadets*, Saint Petersburg: Military Historical Museum of Artillery, Engineer and Signal Corps, 672 (in Rus)

SAFONOV Stanislav, PhD student Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: babak0976@gmail.com

THE FATE OF PETROVSKY OF THE POLTAVA CORPS AFTER 1917 (ACCORDING TO THE MEMORIES OF THE STUDENTS OF THE CORPS, WHO WERE IN EXILE)

Abstract. Introduction. *In the article, on the basis of historical sources, memoirs of emigre cadets, the issue of emigration of the Poltava Cadet Corps after the revolutionary events of 1917 in Serbia was considered. The analysis of the educational, educational process and everyday life of the cadets has been analyzed.*

Purpose. *The last pages of the operation of the Poltava Cadet Corps in the emigration of the Crimean Cadet Corps are revealed.*

Results. *For the Cadet Corps, the period 1917-1920 was difficult: the corps functioned with great difficulty, sometimes with incomplete pupils or in the combined warehouses of cadets of other buildings. In 1920, the cadets of Poltava, the Kiev cadet corps are in exile, where it was necessary to adjust the living conditions, adapt to the educational process in difficult conditions. Due to the structure of teachers and teachers managed to preserve the traditions of cadet life.*

Conclusions. *The history of Petrovskii's Poltava Corps ended on October 19, 1919, when the Corps forever left Poltava. A complicated and long path to emigration has begun. The Cadet Corps survived several evacuations: first in Vladikavkaz, then in Kutaisi, Crimea, Serbia. Each evacuation destroyed almost all previous educational work and changed the lives of pets. After each evacuation of officers and teachers all with greater difficulty had to settle the life of the cadet corps.*

On October 22, 1920, the corps was named the Crimean Cadet Corps. November 1, 1920 evacuation from the Crimea to Slovenia began, where it was located before September 1, 1929.

After 1944, cadet corps emigrated to many countries of the world.

Key words: *Poltava, cadet corps, Cadets, emigration, evacuation, Slovenia.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 94:3.07(477) «1917-1918»
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-120-129

ТЛЄУШ Віктор Махмутович,
аспірант історичного факультету
Запорізького національного університету,
e-mail: tleush@i.ua

МІСЦЕ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті здійснено аналіз територіальної політики Центральної Ради та місце в ній Катеринославської губернії. Встановлено, що політика уряду щодо адміністративно-територіального устрою українських земель трансформувалась протягом 1917-1918 років в залежності від зовнішніх факторів, а саме політики Тимчасового уряду та перебігу жовтневого перевороту. Доведено, що Центральна Рада від самого початку свого існування бачила Катеринославську губернію частиною національно-територіальної автономії України. Проте через складність військово-політичної ситуації 1917 – початку 1918 року, усі починання Центральної Ради щодо включення південноукраїнської губернії до складу українських земель зазнала краху.

Ключові слова: Центральна Рада, Катеринославська губернія, адміністративно-територіальний устрій, територіальна політика.

Постановка проблеми. Від часу початку соціальних потрясінь 1917 року Катеринославська губернія опинилася у вирі не просто адміністративно-територіальних перетворень, а у вирішенні більш глобального питання – кому належить цей регіон? До складу яких земель має входити губернія? Від часу Лютневої революції й аж до 1932 року доля територіальної організації українських земель, в тому числі й Катеринославської губернії, змінювалася в залежності від політичної кон'юнктури. Після повалення царату уряди почали піднімати питання про перегляд колишнього адміністративно-територіального поділу. Особливе значення має політика Центральної Ради як представника першої національної влади, яка визначила місце Катеринославської губернії в системі адміністративно-територіального устрою українських земель.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія теми адміністративно-територіального устрою українських земель періоду Центральної Ради відображена у багатьох узагальнюючих та спеціальних працях з історії Української революції. Слід звернути особливу увагу на праці О.Д. Бойко [1], В.Ф. Верстюка [2; 3], Г. Корольова [4; 5], С.В. - Кондратюка, [6] О. Мельника [7], які частково розкрили питання . Територіальна політика Центральної Ради по відношенню до південноукраїнських земель знайшла відображення у монографії Г.Ф. Турченко [8]. Проте на сьогодні не існує спеціального дослідження, яке б продемонструвало, яке місце у адміністративно-територіальній політиці Центральної Рада займала така важлива в економічному та політичному відношенні Катеринославська губернія.

Метою статті є визначення особливостей територіальної політики Центральної Ради по відношенню до Катеринославської губернії.

Виклад основного матеріалу. На момент Лютневої революції 1917 року українські землі знаходилися у складі губерній Російської імперії, які завдяки планомірній уніфікації протягом цілого XIX століття в плані управління майже нічим не відрізнялися від інших губерній. З початком революційних подій, створенням Центральної ради в Україні зберігався імперський адміністративно-територіальний устрій. Територія так само поділялась на губернії, повіти та волості. Катеринославська губернія, як і за часів Російської імперії, складалася з восьми повітів: Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського, Верхньодніпровського, Слов'яносербського, Олександрівського та Маріупольського.

Після повалення царату та створення Української Центральної Ради постало питання автономії, що вимагало окреслення територіальних меж цієї української автономії. Вперше проблему обговорювали на Всеукраїнському національному конгресі, що проходив 6-8 квітня 1917 року в Києві, та ознаменував зміну статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію, яка мала на меті стати керівним органом українського національного руху. Для цього на конгресі мали взяти участь представники усіх регіонів України. Від Катеринославської губернії усього було 7 делегатів, з них 3 від м. Катеринослав –

Ф. Дубовий В. Біднов, П. Курявий, а 4 – від губернії – Ф. Сторубель, К. Герасимів, П. - Тушкан, , М. Кузьменко [9, 64].

На Всеукраїнському національному конгресі вперше постало питання територіального устрою українських земель. Обговорюючи питання подальшої організації роботи Центральної ради, йшлося про створення нових умов для обрання делегатів. Наголошувалося на тому, що Центральна Рада не має складатися тільки з представників київських організацій, а делегування з місць має набути систематичний характер. Відповідно до матеріалів Українського національного з'їзду, делегати мали обиратися за наступною схемою: від українських губерній, в переліку яких була і Катеринославська губернія, – 4 представники, від губерній в залежності від кількості українців, що проживали на їх територіях – по 3, 2 та 1 представнику відповідно. Окрім того, делегати мали бути обрані й від міст. При цьому, від Катеринослава як від великого українського міста мало бути обрано 2 делегати на рівні з Харковом та Одесою [9, 59].

Нагальне для вирішення питання знайшло відображення у доповідях В. Садовського та Ф. Матушевського. В. Садовський на основі аналізу статистичних матеріалів про національний склад та розміщення населення в своїй доповіді «Територія і людяність України» окреслив межі українських земель, до яких увійшли усі губернії з більшістю українського населення. Таким чином, В. Садовський вперше зробив офіційну заяву про необхідність об'єднати українські землі, в тому числі й південні території, в межах одного державного утворення [8, 121].

Інша доповідь на конгресі – Ф. Матушевського «Права національних меншостей», – також акцентувала увагу на етнічному принципі розподілу територій. Доповідач відстоював точку зору, що усі губернії Російської імперії, де більшість становить українське населення, мають стати українськими [1, 33]. За такою логікою, Катеринославська губернія мала стати українською адміністративно-територіальною одиницею, адже за переписом 1897 року з 2113674 населення Катеринославської губернії в етнічному складі дійсно переважали українці – 68,9 % [10]. Таким чином, на Всеукраїнському національному конгресі чітко окреслилися національний, етнічний принцип створення адміністративно-територіальних одиниць єдиного державного утворення.

Українська національна рада, створена у Петрограді після Лютневої революції 1917 р. як повноважний представницький орган Української Центральної Ради в столиці Росії для рішення питань, пов'язаних з українською справою [11, 102; 12, 35], звертаючись 14 квітня 2017 року до Тимчасового уряду з домаганням національних прав для України та підтримкою рішень Всеукраїнського національного конгресу, наполягала на тому, що територія України мала б включити усі губернії, в яких українці складають переважну кількість населення, а саме: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Херсонську, Катеринославську, Чернігівську, Харківську, Таврійську губернії та Кубанську область [13, 200]. 26 квітня виконавчим комітетом Української національної ради була складена пам'ятка «Про обласне управління в українських губерніях», основні положення яких містили тези, які обговорювалися на конгресі 6-8 квітня [13, 249-256]. У цій пам'ятці вже йшлося про інший склад українських губерній. Так, до компетенції українських органів влади мали увійти Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, а також частини Таврійської, Воронезької, Курської, Бессарабської губерній, Кубанська область у разі згоди населення. Відповідно до положень цієї пам'ятки, єдиним виходом із ситуації, що склалася на початку 1917 року, була децентралізація управління за національно-територіальним принципом. Київ розглядався як центр для українських губерній. При цьому простежується ідея підтримки прав представників різних національних меншин, які проживають разом з українцями. У пам'ятці відстоювалася думка про необхідність термінового призначення обласного комісара та створення обласної ради для управління губерніями з українським населенням [13, 249-257].

Всеукраїнський національний конгрес та актуальні питання, підняті на ньому, вплинули на організацію політичного життя та самовизначення і на місцях. Так, у Катеринославі 21-22 травня 1917 року проходив Український національний з'їзд Катеринославщини, який став одним з майданчиків для висловлення думок щодо бажаного вектору розвитку подій для політично активної частини суспільства [14, 54]. Головою з'їзду було обрано В. Біднова, а почесним головами – Д. Яворницького та А. Кашенка.

Учасниками з'їзду було обговорено багато доповідей, серед яких особливо важливе місце зайняли доповіді В. Біднова «Про історичні підвалини автономії України» та І. Мазепи «Про автономію України». Основні тези з цих доповідей знайшли відображення у прийнятій на з'їзді резолюції. З'їзд висловився за національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративно-демократичної республіки. При цьому учасники з'їзду зазначили у резолюції: «Вважаючи на те, що федерація автономних національних одиниць є найкращим забезпеченням демократичних і національно-політичних прав кожної нації, Катеринославський губернський з'їзд з повною непохитною рішучістю ставить вимогу національно-територіальної автономії України, яко перше неодкладне, пекуче завдання сучасного моменту народу всієї України... З'їзд також вважає, що федеративний устрій Російської держави, яко союз національно-територіальних одиниць не тільки не може бути шкідливим для соціально-економічного розвитку всієї Росії та і зокрема України, а навпаки являється єдиним засобом нормального розвитку всіх сил усєї держави» [13, 330]. Окрім того, з'їзд висунув вимогу Тимчасовому уряду негайно оголосити національно-територіальну автономію України з огляду на те, що це є найкращим способом забезпечити національно-політичні справи українського народу. Таким чином, на з'їзді в Катеринославі були схвалені головні ідеї, які сформувався ще в Києві на Всеукраїнському національному конгресі 6-8 квітня 1917 року. А це, в свою чергу, означало, що південь цілком розділяв думку Центральної Ради щодо устрою України та вважав себе частиною нової України. Український національний з'їзд Катеринославщини став першим національним зібранням, основною метою якого було висловлення підтримки курсу, обраного Центральною Радою, щодо устрою української держави.

Для подальшого вирішення українського питання була сформована делегація Центральної Ради, яка мала їхати до Тимчасового уряду з дорученням добиватися декларації про автономію України [9, 87]. У цій декларації Катеринославська губернія представлялась виключно як українська губернія.

Проте намагання Центральної Ради отримати підтримку з боку Тимчасового уряду у питанні автономії зазнала краху, що і стало причиною видання І Універсалу. Загальні збори Центральної Ради 1-3 червня 1917 року визнали, що Центральна рада вжила усіх заходів для порозуміння з Тимчасовим урядом щодо питання автономії України, проте ріст українського руху, який може довести українські землі до анархії та «занепаду здобутків революції», змусив прийняти рішучих заходів [9, 101].

І Універсал проголосив ідею автономії України у складі Росії, проте конкретні територіальні кордони не були визначені [15, 295-298]. Не дивлячись на підтримку населення щодо національно-територіальної автономії, все ж на теренах Катеринославської губернії спостерігалися певні суперечності. Так, на засіданні Центральної Ради 26 червня 1917 року Ф. Дубовий доповідав, що селяни на губернському з'їзді відкинули ідею автономії під впливом російських есерів, які проводили агітацію серед населення. Цю тези також підтверджував і П. Тушкан, який вказував, що причиною непідтримки автономії частиною населення була цілеспрямована русифікація та агітація. Доповідач вказував, що російські соціалістичні організації «дурять селян, залякують їх різнею, котра, мовляв, буде між канапами і українцями, коли останні будуть домагатись автономії. ... Сим і пояснюється, чому з'їзд селянський відкинув національно-територіальну автономію». Проте П. Тушкан не був позбавлений оптимізму і вважав ситуацію не безнадійною, а передумовою майбутнього успіху в справі автономії рахував історичні та етнографічні традиції. Урешті, після таких доповідей було прийнято рішення покращити агітаційну роботу на Катеринославщині для боротьби з планомірною антиукраїнською роботою [9, 129].

22 червня 1917 року у Маріїнському палаці відбулося об'єднане засідання виконкомів рад і представників політичних партій, в якому взяли участь О.Ф. Керенський, М.І. Терещенко, І.Г. Церетелі, на якому розглядалося питання про ставлення неукраїнської демократії до Центральної Ради. За результатами цього засідання В. Винниченко у доповіді на засіданні Центральної Ради зазначав, що обговоренню підлягати етнографічні межі України. Так, деякі члени засідання наголошували на «сумнівності» приналежності Катеринославської та Херсонської губерній до українських [9, 152].

Чіткого окреслення меж української автономії не відбулося й після виголошення ІІ Універсалу, який, проте, відкрив шлях до розробки проекту автономного устрою України

[15, 308-309]. 10 липня був затверджений «Статут вищого управління Україною» – проект автономного устрою України, який мали подати на розгляд Тимчасовому уряду.

Проте Тимчасовий уряд не тільки не затвердив статут, а й видав 17 серпня інструкцію Генеральному Секретаріату, яка звужила його права до рівня місцевого органу Тимчасового уряду, а питання автономії взагалі зняла з обговорення. Згідно цієї інструкції повноваження Генерального Секретаріату розповсюджувалися лише на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та частину Чернігівської губернії.

Не дивлячись на те, що інструкція передбачала в майбутньому можливість розширення повноважень і на інші губернії згідно висловленого бажання місцевих інституцій, проте це не відкидає той факт, що більшість найбільш економічно розвинених регіонів залишилися поза межами українських територій та поза межами українського управління. Промислові регіони – Харківщина, Донбас, Криворіжжя, сільськогосподарські чорноземні регіони – Херсонщина, Таврія, залишилися в зоні впливу безпосередньо Тимчасового уряду [1, 37].

В. Винниченко на засіданні Малої Ради 5 серпня вказував, що формальною підставою для виключення Катеринославської, Херсонської та Харківської губерній зі складу України стало те, що вони не висловилися за приєднання до Центральної Ради, не дивлячись на те, що селянські з'їзди висловилися за автономію [9, 215]. Губернський комісар Катеринославщини навіть поїхав особисто до Петербургу, щоб запевнити членів юридичної комісії, яка розглядала проект статуту Генерального Секретаріату відповідно до Інструкції, що Катеринославський губернський з'їзд постановив визнати Центральну Раду своїм урядом та асигнував певні кошти [9, 224].

Таким чином, рішенням Тимчасового уряду, заснованого на економічному та етнографічному принципах, Катеринославська губернія з майже 70 % українського населення опинилася відірваною від інших українських земель. Таке рішення мало на меті й дезінтеграцію України шляхом розчленування українських земель.

Це було зроблено свідомо через небажання позбавити Росію економічно розвинених територій з багатими природними ресурсами. Ф. Менчковський, діяч Центральної Ради, на засіданні Малої Ради висловився наступним чином: «Через що викреслено Харківщину? Бо там є уголь, руда та інші підземні багатства. Чому не згадується про Катеринославщину? Бо без Кривого Рога московська промисловість не зможе розвиватись. ... Навіть якщо поглянемо на продовольчу справу, то й тут бачимо, що московська буржуазія потурбувалася вирвати її з рук українського народу, бо знає, що це може послужити українському народу як знаряддя дальшої боротьби. А без українського хліба голодна Росія прожити не може» [9, 219].

У революційному середовищі Інструкція Генеральному Секретаріату в питанні територіального устрою викликала бурхливу реакцію. Протягом декількох днів Інструкція Генеральному Секретаріатові жваво обговорювалася на засіданнях Центральної Ради. Так В. Винниченко відреагував на рішення Тимчасового уряду: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристалися і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, – руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них зі своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка, в лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданелли, вугілля, залізо, сіль?» [16, 167-168].

Григор'єв, обговорюючи Інструкцію, вказував: «Не знати, по якому підручнику учили «государствоведы» історію, бо учні ще з 1-ї класи знають, що Запоріжжя було на Катеринославщині і що це теж Україна, а юридична комісія... не знає цього!» [9, 231].

Центральна рада, не дивлячись на бурхливу реакцію та жваве обговорення, все ж 9 серпня визнала українську автономію у межах, запропонованих Тимчасовим урядом в інструкції, задля уникнення відкритого конфлікту з центральною владою [9, 251]. Проте, необхідно зазначити, що делегат від Катеринославської губернії Позиненко протестував проти поділу України [9, 248]. Та, однак, Тимчасовий уряд не чекав, що українські губернії, які не увійшли до цієї обмеженої автономії, скористаються правом, задекларованим інструкцією про самовизначення.

Окремі громади висловлювалися проти розірвання українських територій. Загальні збори жителів Велико-Михайлівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії 6 серпня 1917 року зібрали 250 чоловік, які протестували проти рішення Тимчасового уряду виключити зі складу України Катеринославську, Херсонську та Харківську губернії [13, 627]. Волосне віче с. Саксагань Верхньодніпровського повіту зібрало 6 серпня більше 1200 жителів, які протестували проти того факту, що Катеринославщина не увійшла до складу автономної України. Тому віче постановило підпорядковуватися лише Центральній Раді та Генеральному Секретаріату та виконувати тільки їх накази та розпорядження [13, 625-626]. 9 серпня 1917 року м. Олександрівськ також висловився проти виключення Катеринославської губернії зі складу автономної України: «Об'єднане засідання представників організацій г. Олександровська на Катеринославщині, партії соціалістів революціонерів, соціал-демократів, залізнично-дорожніх т-в, січі «Хортиця», і т-ва «Просвіти» обміркувавши інструкцію Временного Правительства Генеральному Секретаріатові, гостро осуджує політику буржуазних членів Правительства в українській справі, протестує проти обмеження компетенції генерального секретаріату через несправедливе окреслення меж автономної України і рішуче заявляє, що всіма силами буде підтримувати Центральну Раду в її боротьбі за проведення в життя конституції України, що вироблена була Центральною Радою» [13, 635].

Резолюція із протестом проти розподілу України та вимогою включити Катеринославську губернію до складу України була ухвалена 13-15 серпня на Катеринославському губернському селянському з'їзді, на якому були присутні більше 400 делегатів з регіону [13, 651]. Пізніше до резолюції стали приєднуватися окремі повіти. Так, 17 серпня жителі с. Деріївки Верхньодніпровського повіту висловили протест проти виключення «нашої Катеринославської губернії із складу автономної України» [13, 657]. 21 жовтня 1917 року Верхньодніпровська повітова земська управа повідомила, що приєднується до прийнятої резолюції та бажає, щоб Верхньодніпровський повіт приєднався до складу України [8, 156].

Проти виключення земель протестували й представники тих губерній, які мали увійти до компетенції Генерального Секретаріату відповідно до положень інструкції. Так, волосний комітет с. Лазірок Лубенського повіту Полтавської губернії заперечували відділення Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Харківської губерній зі складу автономної України [13, 653].

25 серпня схожу резолюцію ухвалили й на зібранні Союзу споживчих товариств Катеринославщини, де йшлося про недопущення виключення Катеринославської губернії зі складу автономної України [13, 688]. Другий Всеукраїнський з'їзд залізничників, який проходив 27 серпня – 1 вересня 1917 року, вимагав, «чтобы отделенные Российским правительством от Украины: Екатеринославщина, Харьковщина, Херсонщина, Таврия и Кубанщина, заселенные в значительном большинстве (на 80%) украинским народом, были слиты в одно политическое целое с Украиной» [13, 693]. На Другому Всеукраїнському лісовому з'їзді учасники прохали Центральну Раду «вжити всіх заходів до найскорішого об'єднання всієї України в її етнографічних межах» [13, 771].

12 вересня представники Українського учительського товариства Катеринослава виступили з протестом проти виключення Катеринославської губернії зі складу України [13, 785]. Протестом вилучення губерній з автономної України стало рішення I Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», що відбувся 20-23 вересня 1917 року, на якому були делегати південних та східних губерній, у тому числі й від Катеринославської губернії. Цим рішенням делегати вимагали об'єднати усі українські землі [13, 781].

Під час обговорення стану справ у Росії та порядку формування уряду на засіданні Малої Ради вкотре повторювалися вимоги про включення Катеринославської та інших виключених губерній до компетенції Генерального Секретаріату [9, 282].

Загалом, рішучий опір політиці Тимчасового уряду та протести населення, різноманітних зборів, з'їздів, організацій проти розподілу українських територій не були дивиною восени 1917 року [17, 201].

Ситуація, коли дія виконавчого органу Тимчасового уряду – Генерального Секретаріату, поширювалася на обмежену кількість губерній, а Центральної Ради – на всі губернії на українських землях, призводила до неможливості виконувати свої функції з державного управління. Вересень-жовтень 1917 року можна назвати періодом загострення боротьби Центральної Ради за українську автономію. Після того, як стало очевидним, що компроміси з Тимчасовим урядом не дають можливості вирішити питання про устрій України, Центральна Рада разом з Генеральним Секретаріатом вдалися до активних дій у цьому напрямку [17, 202]. 29 вересня Центральна рада видала декларацію, в якій йшлося про повну автономію України, вищий орган влади – Центральну Раду, а її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат [1, 38].

Проте позиція Тимчасового уряду щодо території автономної України не змінилася аж до жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді. Центральна Рада відреагувала на події в Петрограді швидко, при цьому серед інших питань, важливе місце зайняло відновлення територіальної цілісності України [8, 138]. Так, подальшого розвитку питання розширення автономії та території, на яку вона розповсюджується, набуло під час чергової сесії Центральної Ради 28 жовтня – 2 листопада 1917 року. Ухвала сесії засвідчувала бажання територіальних громад та поширила дію влади Генерального Секретаріату на усі землі з більшістю українського населення. Це звичайно стосувалося й Катеринославської губернії [9, 379]. 3 листопада Генеральний Секретаріат видав відозву, якою підтвердив розширення компетенції на всі українські губернії [15, 339-340]. Проте фактично влада Генерального Секретаріату частково поширювалася, або й не поширювалася зовсім на Катеринославську губернію протягом грудня 1917 – березня 1918 року, коли тривала збройна боротьба за регіон між Українською Народною Республікою та більшовиками, про що йдеться у наступному підрозділі.

Велике значення мав проект конституції Української Народної Республіки, викладений М.С. Грушевським на засіданні Центральної Ради [13, 925-930]. У цьому проекті йшлося про декларування федеративних відносин з Російською демократичною республікою, національно-територіальної автономії України у складі Київської, Подільської, Волинської, Холмської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній, за виключенням частин неукраїнських земель у цих губерніях, а також з можливістю прилучення сусідніх українських територій з інших губерній, включаючи західноукраїнські землі [9, 5-11].

Обговорення нагальних питань щодо устрою України та рішення сесії Центральної Ради знайшли відображення в III Універсалі. У ньому автономія розширилася до 9 губерній. Після проголошення III Універсалу до складу новоутвореної Української Народної Республіки увійшли Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернія без Криму. Слід відзначити рішучість української влади у прийнятті такого важливого для реалізації ідеї української соборності рішення. Проте практично реалізувати положення III Універсалу на Катеринославщині не було можливості через військове протистояння з більшовиками, яке переросло у подальшому в більшовицько-українську війну.

Тільки після видання IV Універсалу та проголошення самостійності України ідея конкретних адміністративно-територіальних змін знайшла вихід у законотворчій діяльності Центральної ради. При тому, що зовнішні кордони мали залишатися у відповідності до III Універсалу, передбачався поступовий перехід до територіальної системи, яка б складалася з земель, волостей, громад [18, 38].

Ідейним вдохновителем адміністративно-територіальної реформи періоду УНР був безпосередньо сам М.С. Грушевський. Нова концепція поділу держави засновувалася на ідеї ліквідації старого губернсько-повітового поділу та створення таких адміністративно-територіальних одиниць як землі, які за задумом мали стати меншими по території за губернії, але більше за повіти. Ідея децентралізації влади та розбудови громадського самоврядування повністю відповідало духу того періоду. На думку ініціаторів, ці реформи необхідно було провести, враховуючи нові політичні реалії, насамперед для політичного та національно-культурного самовизначення України.

Не дивлячись на те, що доля Центральної Ради та й усіх українських земель були під питанням в умовах революційних подій, проте після підписання Брест-Литовського мирного договору та для відновлення контролю над територією, яка знаходилася під владою більшовиків у кінці 2017 – на початку 2018 року, Малою Радою 6 березня 2018 року був прийнятий «Закон про поділ України на землі».

Відповідно до другого параграфу закону, Українська Народна Республіка мала поділятися на 32 землі: Підляшсе з центром у Боресті; Волинь з центром у Луцьку; Погорину з центром у Рівному; Болохівську землю з центром у Житомирі; Дреговську землю з центром у Іскорості; Дреговицьку землю з центром у Мозирі; Київ з околицею (приблизно на 20-30 верст); Поросє з центром у Білій Церкві; Черкащину з центром у Черкасах; Побоже з центром в Умані; Поділе з центром у Камінці; Брацлавщину з центром у Вінниці; Подністрове з центром у Могиліві; Поморе з центром у Миколаїві; Одесу з околицею; Низ з центром у Єлизаветі; Січу з центром у Катеринославі; Запороже з центром у Бердянську; Нове Запороже з центром у Херсоні; Азовську землю з центром у Маріуполі; Сіверщину з центром у Стародубі; Чернигівщину з центром у Чернигові; Переяславщину з центром у Прилуках; Посемє з центром у Конотопі; Посуліє з центром у Ромені; Самару з центром у Кременчуку; Полтавщину з центром у Полтаві; Слобідщину з центром у Сумах; Харків з околицями сумежними; Донеччину з центром у Славянську; Подонє з центром у Острогоську; Половецьку землю з центром у Бахмуті [19, 181-182]. Примітно, що були визначені й заплановані центри нових адміністративно-територіальних одиниць.

Окрім того, законом передбачалося потенційне збільшення кількості земель за рахунок можливого приєднання частини українських етнічних земель, які знаходились на той час у складі інших держав.

Законом декларувалася розробка найближчим часом нових законопроектів, які б деталізували процес розмежування нових земель УНР, а також організацію місцевих органів влади та передачу їм усіх справ від установ попереднього губернського адміністративно-територіального устрою. Такий устрій мав розбудувати широке громадське самоврядування на засадах децентралізації, залишаючи центральній виконавчій владі тільки «справи, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої й національної самоуправи, або дотикають цілої республіки» [20, 39].

Землі Катеринославської губернії мали стати частиною п'яти нових адміністративно-територіальних одиниць, таких як Низ, Січ, Азовська земля, Половецька земля, Самарська земля. Низ мав включити частини Верхньодніпровського повіту, Січа – Катеринославський повіт, частини Верхньодніпровського, Новомосковського та Олександрівського повітів, Азовська земля – частину Олександрівського повіту, Маріупольський та Павлоградський повіти, Половецька земля – Слов'яносербський та Бахмутський повіти. Частина Новомосковського повіту увійшла до складу Самарської землі. При цьому слід зазначити, що адміністративно-територіальний поділ змінювався кардинально, оскільки до складу нових територіальних утворень входили не тільки окремі частини губерній, а й розривалися між різними землями навіть повіти.

Передбачалося, що середня чисельність населення однієї землі мала б складати у середньому 1 млн мешканців, а територія дорівнювала б території 3-4 колишніх повітів [20, 40]. В основу адміністративно-територіальної реформи М.С. Грушевський поклав кількісні показники. Саме це, на його думку, мало допомогти організувати санітарну, транспортну, сільськогосподарську, промислову та культурну сфери в кожній новій адміністративно-територіальній одиниці [1, 43]. Окрім кількості населення, важливими були географічні, природничо-кліматичні, етнографічні та історичні чинники. Сучасні дослідники вважають, що такий адміністративно-територіальний поділ відповідно до природних, історичних і культурних реалій України був ідеальний та гармонічний [1, 44].

Не дивлячись на те, що Центральна рада на чолі з М.С. Грушевським розробила основи реформування адміністративно-територіального поділу в самостійній Українській народній республіці, проте цим змінам не судилося справдитися в умовах постійного політичного та військового протистояння на теренах українських земель.

Подальшим кроком Центральної Ради на шляху організації влади в УНР стало прийняття Конституції 29 квітня 1918 року або Статуту про державний устрій, права і вільності УНР, що стало результатом довготривалої боротьби та спроб національного державотво-

рення [15, 375-383]. Саме в Конституції наголошувалося на неподільності території УНР. Слід зазначити, що при цьому декларувалося додержання культурних прав національних меншин. 8 розділ Конституції присвячений питанню національних автономій в межах УНР – так званих національних союзів. Російській, єврейській та польській національним меншинам таке право надавалося одразу після набрання чинності Конституції.

Конституція встановлювала управління на всій території УНР на засадах децентралізації та широких прав органів місцевого самоврядування земель, волостей, громад. Такими органами мали стати виборні ради та управи різних рівнів, яким належала влада на місцях. При цьому, центральна влада мала лише контролюючі та координуючі функції [15, 375-383]. На думку багатьох дослідників «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» мав прогресивний характер і складався з адаптованих до української дійсності положень кращих Конституцій Європи. Проте існує й протилежна думка, згідно з якою абстрактні положення нових законодавчих актів Центральної Ради не дозволяли їх імплементувати в тій ситуації, в якій на той час знаходилися українські землі [21, 35-36].

Висновки. Таким чином, не дивлячись на прогресивність ідей у сфері адміністративно-територіальних реформ Центральна Рада не змогла втілити в життя жодну з них. 29 квітня 1918 року Центральну Раду в результаті військового перевороту змінив гетьман Павло Скоропадський. Проте необхідно зазначити, що керманічі Української Народної Республіки питанню державного будівництва та відстоюванню територіальної єдності українських земель приділили багато уваги. Знаковим є те, що перший національний уряд, незважаючи на усю складність військово-політичної ситуації 1917 – початку 1918 року, підкреслив, що Катеринославська губернія є українською губернією та складає невід'ємну частину земель української держави.

Список використаної літератури

1. Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О.Д.-Бойко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 31-46.
2. Верстюк В. Всеукраїнський національний конгрес в контексті періоду становлення Центральної Ради / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 4-22.
3. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23-46.
4. Корольов Г.О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917-1921 рр. / Г.О. Корольов // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 103-117.
5. Корольов Г.О. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради / Г.О. Корольов // Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 126-147.
6. Кондратюк С.В. Державотворча діяльність Української Центральної Ради / С.В. Кондратюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Вип. 578: Правознавство. – С. 22-28
7. Мельник О. Становлення національних органів влади за доби Центральної Ради / О. Мельник // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К.: 2009. – Вип. 43. – С. 66-82.
8. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 342 с.
9. Українська Центральна Рада: Док. і мат.: У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. К., 1996. – 588 с.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. XIII. Екатеринославская губерния / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1904. – 254 с.
11. Демуз І. Петро Стебницький – один з активних учасників Української революції 1917–1921 рр. / І. Демуз // Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», Каф. документознавства; редкол.: В.П. Коцур, М.І. Навальна, О.Д. Ісайкіна [та ін.]. – Переяслав-Хмельницький. – Вип. 3. – 2017. – С.102-108.
12. Демуз І. Внесок Української Національної Ради в Петрограді у справу допомоги біженцям і виселенцям під час Першої Світової війни / І. Демуз // СХІД. – № 3 (149). – Травень-червень 2017 р. – С.35-42.
13. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і мат. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
14. Вінцовський Т.С. Катеринославський Український Національний Губернський з'їзд (травень 1917 року): підготовка, хід і місце в революції / Т.С. Вінцовський // Чорноморський літопис. – Вип. 6. – 2012. – С.54-57.
15. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1. / Упор. Т. Гуньчак, Р. Сольчаник. – [Б.м.]: Сучасність, 1983. – 510 с.
16. Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. (Репринтне відтворення видання 1920 року: К., 1990). – Ч. I. – 348 с.

17. Гвоздик В.С. Борьба за власть на юге Украины (ноябрь 1917 – декабрь 1918 гг.) / В.С. Гвоздик // Научные работы исторического факультета Запорожского государственного университета. – 2004. – Вып. XVII. – С.201-214.
18. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-2012): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / Упоряд.: Васильєва Ю.О., Жук В.Н., Коротенко В.В. та ін. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
19. Українська Центральна Рада: Док. і мат.: У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – 422 с.
20. Адміністративно-територіальний устрій. Історія та сучасність / За заг. ред. В.Г. Яцуби. – К., 2001. – 270 с.
21. Логвиненко І.А. Конституція УНР 1918 року: оцінки в історіографії / І.А. Логвиненко // Право і безпека. – 2017. – № 1(64). – С. 35-39.

References

1. Boyko, O.D. (2008) Problema vyznachennia kordoniv Ukrainy v period Tsentralnoi Rady (1917-1918 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 1, 31-46. (In Ukr)
2. Verstiuk V. (2008) Vseukrainskyi natsionalnyi konhres v konteksti periodu stanovlennia Tsentralnoi Rady. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy i revoliutsii 1917-1921 rokiv (The Problems of Studying of Ukrainian Revolution 1917-1921)*, 3, 4-22. (In Ukr)
3. Verstiuk V. (2007) Ukrainska Tsentralna Rada: period stanovlennia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 2, 23-46. (In Ukr)
4. Korolov H.O. (2010) Ideia federalizmu yak paradyhma istorychnoi perspektyvy doby Ukrainy i revoliutsii 1917-1921 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 5, 103-117 (In Ukr)
5. Korolov H.O. (2012) Ideia avtonomizmu v uiavlenniakh diiachiv ta suchasnykh doby Tsentralnoi Rady. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy i revoliutsii 1917 – 1921 rokiv (The Problems of Studying of Ukrainian Revolution 1917-1921)*, 7, 126-147 (In Ukr)
6. Kondratiuk S.V. (2011) Derzhavotvorcha diialnist Ukrainy i Tsentralnoi Rady. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu (Scientific Bulletin of Chernivtsi University)*, 578, Pravo i bezpeka, 22-28 (In Ukr)
7. Melnyk O. (2009) Stanovlennia natsionalnykh orhaniv vlady za doby Tsentralnoi Rady. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats (Scientific Bulletin of the I.F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of National Academy of Sciences of Ukraine: Collection of Scientific Articles)*, 43, 66-82. Kyiv (In Ukr)
8. Turchenko H.F. (2008) Pivdenoukrainskyi rehion u konteksti formuvannia modernoi ukrainskoi natsii (XIX – persha chvert XX st.). Zaporizhzhia (In Ukr)
9. (1996) *Ukrainska Tsentralna Rada: Dok. i mat. T. 1: 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.* Kyiv (In Ukr)
10. (1904) *Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. T. XIII. Ekaterinoslavskaya guberniya.* SPb (In Rus)
11. Demuz I. (2017) Petro Stebnytskyi – odyin z aktyvnykh uchastnykh Ukrainy i revoliutsii 1917–1921 rr. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia: zbirnyk naukovykh statei (Socium. Document. Communication: a Collection of Scientific Articles)*, 3, 102-108. Pereiaslav-Khmelnytskyi (In Ukr)
12. Demuz I. (2017) Vnesok Ukrainy i Natsionalnoi Rady v Petrohradi u spravu dopomohy bizhentsiam i vyselentsiam pid chas Pershoi Svitovoi viiny. *SKHID (EAST)*, 3 (149), 35-42 (In Ukr)
13. (2003) *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen-lystopad 1917 roku: Dok. i mat.* Kyiv (In Ukr)
14. Vintkovskiy T.S. (2012) Katerynoslavskiy Ukrainy Natsionalnyi Hubernskiy zizd (traven 1917 roku): pidhotovka, khid i mistse v revoliutsii. *Chornomorskyi litopys (Chronicle of the Black Sea)*, 6, 54-57 (In Ukr)
15. (1983) *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy.* T. 1. (In Ukr)
16. Vynnychenko V. (1920) *Vidrodzhennia natsii.* Kyiv; Viden (In Ukr)
17. Hvozdyk V.S. (2004) Borotba za vladu na pivdni Ukrainy (zhovten 1917 – liuty 1918 r.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu (Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University)*, XVII, 201-214 (In Ukr)
18. (2012) *Administratyvno-terytorialnyi podil Poltavshchyny (1648-2012): dovidnyk z istorii administratyvno-terytorialnoho podilu.* Poltava (In Ukr)
19. (1997) *Ukrainska Tsentralna Rada: Dok. i mat. T. 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r.* Kyiv (In Ukr)
20. (2001) *Administratyvno-terytorialnyi ustroi. Istorii ta suchasnist* Kyiv (In Ukr)
21. Lohvynenko I.A. (2017) Konstytutsiia UNR 1918 roku: otsinky v istoriografii. *Pravo i bezpeka (Law and Security)*, 1(64), 35-39 (In Ukr)

TLEUSH Viktor, Postgraduate student of Historical Faculty of Zaporizhzhia National University
tleush@i.ua

PLACE OF KATERYNOSLAV PROVINCE IN THE TERRITORIAL POLICY OF TSENTRALNA RADA

Abstract. Introduction. After the overthrow of the tsarist in 1917 the question of reviewing the former administrative-territorial division of Ukrainian lands began to rise. Particular importance had the policy of Tsentralna Rada as a representative of the first national authority, which defined the place of the Katerynoslav province in administrative and territorial system of Ukrainian lands.

Purpose. The purpose of the article is to determine the features of the territorial policy of Tsentralna Rada towards the Katerynoslav province.

Results. With the onset of revolutionary events, the creation of Tsentralna Rada in Ukraine the imperial administrative-territorial system preserved. However, the issue of autonomy arose sharply,

requiring a delineation of the territorial boundaries of Ukrainian autonomy. For the first time, the issue was discussed at the All-Ukrainian National Congress, which took place on April 6-8, 1917 in Kyiv, which clearly outlined the national, ethnic principle of the creation of administrative and territorial units. The territory of Ukraine had to include all the provinces, including Katerynoslav province, in which Ukrainians constituted the overwhelming majority of the population. However, the efforts of Tsentralna Rada to receive support from the Russian Provisional Government in the issue of autonomy and the inclusion southern provinces in its composition were collapsed. This led to a series of protests in Katerynoslav province with the requirement to include its territory in Ukrainian autonomy. The Tsentralna Rada extended its power to Katerynoslav province only after the October Revolution 1917. M. Hrushevsky were put forward the ideas for the new administrative-territorial reform, and on March 6, 1918 «Law on the division of Ukraine into the grounds» was adopted.

Conclusion. The leaders of the Ukrainian People's Republic devoted a lot of attention to the issue of state building and the advocacy of the territorial unity of Ukrainian lands. Significantly, the first national government stated that Katerynoslav province was a Ukrainian province and formed an integral part of the lands of the Ukrainian state. However, due to the complexity of the military-political situation of 1917-1918, all the initiatives of Tsentralna Rada on the inclusion of the southern Ukrainian province into the Ukrainian lands were collapsed.

Ключові слова: Tsentralna Rada, Katerynoslav province, administrative-territorial system, territorial policy.

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

УДК 477: 321.74(058.244)«1920–1930»
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-129-133

ОРИЩЕНКО Роман Михайлович,
пошукач кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: oromih@gmail.com

«ЗАРАЖЕННЯ КОМУНІЗМОМ» ЯК ЧИННИК ЛІКВІДАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1917 – ПОЧАТОК 1930-Х РР.)

У статті досліджено руйнівний вплив комуністичної ідеології та класової політики більшовицького режиму на традиційну релігійність українського селянства. Автор стверджує, що її ліквідація, а фактично це означало радикальну зміну споконвічно усталеної свідомості мешканців села, відбувалася через нав'язування селянам канонів комуністичних поглядів методами пропаганди, зміни соціального середовища та репресій.

Ключові слова: традиційна релігійність, вірування, українське селянство, комунізм, ідеологія, пропаганда.

Постановка проблеми. Прихід до влади в колишній Російській імперії більшовиків радикально змінив ситуацію в країні, зокрема й тій її частині України, яку сучасні історики звично називають Наддніпрянщиною. Щоправда, для учасників тих подій, а йдеться про сільську бувальщину (і не тільки про неї) 1917 – початку 1930-х рр., перехід від проголошення «диктатури пролетаріату» до встановлення тоталітарного режиму, який кожен мешканець мав відчувати на собі, виявився досить тривалим і суперечливим. Утім, комуністична пропаганда поступово робила своє. Коли ж «слів» бракувало, більшовики переходили до «справ».

Отже, одним із ключових завдань, вирішення якого «наближало» українську сільську людину Наддніпрянщини до комуністичного «раю», було поширення й утвердження в її середовищі відповідної ідеології. Але успішно завершитися цей процес міг лише через подолання серйозних перешкод, якою в ментально-світоглядній сфері була традиційна релігійність, що ґрунтувалася на усталених у ході історичної еволюції традиційного суспільства засадах. Зрештою, нав'язати комуністичні погляди можна було тільки шляхом насильницької руйнації традиційних релігійних (християнських) вірувань. З'ясувати складний процес проникнення комуністичної ідеології у світ уявлень селян автор розпочав у

одній із раніше опублікованих разом з професором Ю. Присяжнюком статей, присвячених аналізу проблеми боговідступництва; тепер прагне зробити наступний крок цього комплексного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття проблематика проникнення комуністичної ідеології в середовище українського селянства рідко привертала увагу істориків. Це тому, що свого часу вона була дуже затребуваною в советській історіографії, а серед науковців 1990-х рр. такою вже не вважалася. З моменту краху комуністичної системи її просто оминали, ніби лишали до часу, коли декомунізація створить відповідні суспільні настрої та потреби.

Тож останні публікації з заявленої для дослідження проблеми цікавлять автора тільки в тому значенні, як вони дотичні до справді радикальних змін у сфері селянської свідомості. Причому мова має йти про двосторонній процес: руйнацію традиційної релігійності на тлі синхронного насадження комуно-атеїстичних поглядів. У цьому контексті нашу увагу привертає колективна монографія С. Калінкіної, С. Корновенка, С. Маркової, Н. Романець, яка нещодавно побачила світ [1]. Її автори стверджують, що саме на зламі 1920–1930-х рр. війна (протиборство) радянської держави з «несоціалістичним» суспільством не завершилася, а навпаки – вступила у свою нову фазу, що отримала назву «великого перелому» на селі. Складовою цієї політики стало завдання формування «нової людини» [1, 246]. У рамках «соціалістичного будівництва» було розроблено відповідну ідеологічну концепцію. Результатом її впровадження стала «індоктринація свідомості сільської молоді засобами впливу ідеологічної системи» [1, 226 та ін.]. Проте маємо підстави думати, що насильницьке нав'язування селянам комуно-атеїстичних цінностей і цілей відбувалося й іншими засобами та методами.

Мета розвідки: у рамках дослідження загальної теми радикальної зміни селянської свідомості (ліквідації традиційної релігійності) простежити «механізм зараження» вихідців із селянського середовища ідеологією комунізму, своєрідною точкою біфуркації якого став «великий перелом» на селі.

Виклад основного матеріалу. Поширення комуністичних ідей у селянському середовищі Російської імперії розпочалося задовго до жовтневого перевороту 1917 року. Але в Наддніпрянщині цей процес виявився не настільки ефективним, як, скажімо, у центральних (російсько-етнічних) регіонах. Основною причиною було небажання українських селян вникати в сутність, тим більше захоплюватися ідеями, які передбачали тотальне «усупільнення засобів виробництва». Лаконічно кажучи, українське село «набагато стриманіше» сприймало марксистську теорію революційного перетворення світу, а відтак і похідну від неї більшовицьку ідеологію.

З утвердження на початку 1920-х рр. влади «робітників і селян», що автоматично означало унеможливлення альтернативних щодо комуністичного варіантів суспільного розвитку, «ситуація почала швидко змінюватися» [2, 49]. У людей з'явився мотив цікавитися панівними поглядами, адже того вимагали посадовці всіх рівнів державної влади. Але спочатку він діяв недостатньо ефективно й на селі виникла певна рівновага настроїв.

Поширення атеїстичних ідей «мирними засобами», до чого вдався більшовицький режим, деякий час не приносило очікуваних ним результатів і за межами села. Боговідступництво не набуло того масштабу й сили, які гарантували б швидко «перемогу соціалізму» в селянських душах. Сучасники тих подій пригадували, що «ніякі спроби комсомолу й керівної ним партії викликати... інтерес до будівництва... «соціалістичного» суспільства, захопити «культурно-просвітницькою» роботою, пробудити виробничий ентузіазм не приводили до бажаних результатів» [3, 33]. Натомість масовим явищем ставали «побутова деградація, самогубства юнаків і дівчат, які розчаровувалися в житті» [3, 33]. Проте, не ці обставини змусили більшовиків діяти інакше. Мотиви зміни їхньої тактики приховувалися в самому бажанні зміцнити владу, адже для можновладців із комуністичним світоглядом навіть таке («напівсоціалістичне») село становило серйозну загрозу. Тому поруч із «мирними» методами режим почав активно застосовувати й суто репресивні дії.

У такому своєрідному поєднанні політики «батога й пряника» нічого дивного не було. Справа в тому, що і в роки революційних (Визвольних) змагань (1917 – 1921) використовувалися схожі прийоми. Але тоді вони виявилися недостатньо ефективними, оскільки запекле збройне протистояння, у якому участь часто брали самі селяни, уже само по собі

нівелювало для них райдужні обіцянки більшовицьких пропагандистів. З настанням миру ситуація змінилася. Активувалися нові соціальні чинники впливу на свідомість селян – армія, школа, громадсько-політичні організації, література, преса, кіно.

Д. Гойченко, якому випаде в статусі уповноваженого брати участь у здійсненні хлібо-заготівельної кампанії, що призведе до Голодомору 1933 р., пригадував події першої половини 1920-х рр. так: «Я був радий призиву в армію хоча б для зміни обстановки... До командного складу... ставився приховано-насторожено, як до людей, котрі перебувають на службі ворожої влади. Однак серед командирів були досить приємні й симпатичні люди... До мене вони ставилися достатньо попереджувально й дружньо, зрештою я з ними потоваришував» [3, 33–34]. Отже, в умовах, коли пересічно сільські люди Наддніпрянщини ще просто ненавиділи більшовиків, маємо свідчення про формування першого «позитивного» досвіду їхньої комунікації. Сам по собі він не таїв якоїсь небезпеки для політично наївних селян – така загроза приховувалася в їхній довірі, яка «не враховувала» перспектив швидкої еволюції самого режиму. Досить згадати, що невдовзі ці «милі та добрі» військові командири або перетворяться на свій антипод (як і сам Гойченко), або будуть знищені тоталітарною репресивною машиною, а на їхнє місце придуть інші, точніше – інакші.

Але цей армійський досвід виявився достатньо продуктивним. Щоденна порція політичної грамоти робила своє. Людина, яка з дитинства була вихована на засадах сільських патріархальних устоїв, тяжкої хліборобської праці та традиційного християнського (православного) віровчення, починала задумуватися «над деякими питаннями» [3, 34]. У неї виникали сумніви. Ще зовсім свіжі в пам'яті реалії революційної жорстокості, примусово-грабіжницької продрозкладки помітно притуплялися, їхнє місце у свідомості починали займати більшовицькі програми, які, до того ж, роз'яснювали й пропагували «симпатичні люди».

Для селянина, який став армієм, відкривалися нові життєві горизонти. Дещо несподівано для себе він звідусіль починав чути, що, виявляється, «більшовики борються за справедливість, рівність, свободу, благо для народу й усього людства». Привабливою для селянина, хоча попервах навряд чи цілком ним усвідомленою, була теза про те, що вони «несуть спасіння всьому світу» [3, 34]. Адже ця ідея органічно вписувалася в християнський канон, який по суті лишався – змінювався лише, так би мовити, суб'єкт його реалізації. Селянин/армієць потрапляв у тенета логічно вибудованих інтелектуальних конструктів і не завжди розумів їхню хибність та цинізм. А далі все йшло за процедурою ідеологічних канонів: більшовики, мовляв, «збудують справжній комуністичний «рай» на землі, де кожний буде робити, що вміє, а натомість буде отримувати все, що йому потрібно. Цього «раю», зрозуміло, можна досягнути лише жорстокою боротьбою, зваливши його... капіталу, до чого дієво готується весь світовий пролетаріат, яким керує Комінтерн» [3, 34].

Так, де поступово, а де й відносно швидко людина починала вірити в благі наміри більшовиків. Навіть більше, підтримувати їх, особисто поповнювати ряди пропагандистів (відвідувати й самому проводити антирелігійні лекції та семінари тощо), яких ще нещодавно ненавиділа й зневажала. Цьому дуже сприяли і ідеологічний монополізм більшовиків, відсутність його аргументованої критики, і «практична політика самого режиму на селі» (неп) [4, 105].

Д. Гойченко мав усі підстави писати: «Через два роки я так засвоїв комуністичне вчення, і воно мені так сподобалося, що, здавалося, я й народився комуністом. Комуністичний демон остаточно спокусив мене, аби погубити» [3, 35]. Отже, людина, яка пройшла армійську службу ставала (за рідкісним виключенням) апологетом «боротьби за соціалізм».

Однак це ще не було вершиною того, що виправдано називати «комунізацією свідомості» [5, 29 та ін.]. Задля цілковитої перемоги нова ідеологія мала отримати «підсилення» морально-психологічного чинника. Адже й справді, вихідцю з селянського середовища 1920-х рр., який повірив у комуністичний «рай», потрібно було «опанувати» щось вагомніше, щоб змиритися з тупістю, наглістю, чванливістю, нерідко неосвіченістю тих, хто без сорому користувався партійною приналежністю. Тим більше, що він, цей учорашній селянин, ще мав серйозну підтримку більшості критично налаштованих червоноармійців (тотальний страх охопить військовослужбовців РСЧА дещо згодом, у середині – другій половині 1930-х рр.).

Подібний перебіг подій чекав на селянську молодь і в стінах освітніх закладів. Чи не всі навчальні дисципліни опинилися наскрізь просякнутими «класовим змістом», не кажучи вже про такі спеціальні предмети як діалектичний та історичний матеріалізм, історія ВКП(б), політична економія та ін. Саме оволодіння знаннями супроводжувалося перманентними акціями «класової боротьби», які охоплювали всіх і вся, часто закінчувалися безапеляційним вилученням із бібліотек «шкідливої» літератури, звільненням з роботи «некомпетентних» педагогів («буржуазних спеціалістів»), цькуванням «не свідомих» учнів/студентів. Унаслідок такого «перемелювання мізків» у колись віруючого селянина міцніло переконання неминучості жертв задля досягнення «добра» й «справедливості». Людина починала вірити (!), що без страждань та загибелі певної кількості своїх і чужих співгромадян неможливо досягнути високої мети. Своєрідною вершиною таких переконань ставала думка, що мета виправдовує засоби, а послідовності й радикалізму додавала готовність принести себе, якщо буде потрібно, в жертву задля «щастя майбутніх поколінь» [6, 10 та ін.].

Отже, «зараження комунізмом» селянства фактично означало витіснення їхньої традиційної релігійності новою, атеїстичною за змістом, квазіморальною за духом свідомістю, також відповідними їй способами мислення й життєдіяльності. Її цинізм сягне своєї вершини вже в 1930-х рр., коли масові репресії стануть нормою тоталітарної практики управління суспільством.

Висновки. Перше, що спадає на думку після проведення дослідження, це той факт, що завершення революційних (Визвольних) змагань у 1921 р. не означало встановлення миру для селян, як про це звично пишуть історики. За великим рахунком, війна продовжувалася, і її пік припаде на початок 1930-х рр., коли відбудеться «великий перелом» на селі, з його оманливою кооперацією (колективізацією), ліквідацією куркуля «як класу», страхіливим Голодомором.

Загалом «зараження комунізмом» – ключовий чинник перетворення частини вихідців із села на потенційних катів тих же селян у роки «великого перелому», коли відбуватиметься системна руйнація традиційних основ життя, зокрема й віковичної форми релігійності. Велику роль у знищенні традиційної свідомості, її заміні на комуністичну манеру мислення відіграє зміна середовища, соціально-політичного оточення – передусім служба селян у рядах РСЧА та режим навчання в середніх і вищих навчальних закладах.

Перспективи подальших досліджень автор вбачає у двох напрямках: 1) поглибленого вивчення стану справ у самому селі, тобто тієї частини селянства, яка уникла мобілізаційних, міграційних та інших заходів більшовицького експерименту; 2) аналізу реалізації, своєрідної апробації комунізованої свідомості селян на досвіді сталінської «модернізації» 1930-х рр. [7, 22 та ін.].

Список використаної літератури

1. Калінкіна С. А. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.) : монографія / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко, С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.
2. Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / В.В. Масненко // Укр. селянин. – Черкаси, 2004. – № 8. – С. 47–50.
3. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 400 с.
4. Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Укр. селянин. – Черкаси, 2003. – № 7. – С. 103–106.
5. Rojas C. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen / C. Rojas ; aus dem Spanischen von R. Lohmann. – Leipzig : Leipziger Universitätsverlag, 2004. – 233 s.
6. Копелев Л. И сотворил себе кумира / Л. Копелев. – Х. : Права людини, 2010. – 342 с.
7. Менталитет : региональная специфика модернизационных процессов и проблемы выхода из духовного криза : материалы международного научного симпозиума, (г. Орёл, 8–10 апреля 1999 г.) / Под ред. А. Л. Елисеева. – Орёл : ОГТУ, 1999. – 131 с.

References

1. Kalinkina S. A. (2017). «Great break» in the village. The final of the Peasant revolution 1929–1933 : monograph. Cherkassy : ChNU im. B. Khmelnytskogo. 300 p. (In. Ukr.)
2. Masnenko V. V. (2004). Peasantry in historic conception of Mykhailo Grushevskii. Ukr. Selianyn (Ukrainian Peasant), 8, 47–50 (In Ukr.)
3. Goichenko D. (2012). Red apocalypse : through dispossession and starvation. Memories of the witness. K. : A-BA-BA-GA-LA-MA-GA. 400 p. (In Russ.)

4. Mykhailiuk O. V. (2003). As for the «political program» of the peasantry of Ukraine during the period of revolution and civil war. Ukr. Selianyn (Ukrainian Peasant). Cherkassy. 7, 103–106 (In Ukr.)
5. Rojas C. (2004) Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. Leipzig : Leipziger Universitdsverlag. 233 p.
6. Kopelev L. I. (2010). And he made himself an idol. Kh. : Prava liudyny. 342 p. (In Russ.)
7. Mentality : the regional specificity of modernization processes and the problems of getting out of the spiritual crisis : materials of the international scientific symposium, (Orel, 8–10 April, 1999). Eliseev (Ed.). OGTU. 131 (In Russ.)

ORYSHCHENKO Roman, degree-seeking student of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: oromih@gmail.com

«CONTAMINATION WITH COMMUNISM» AS A FACTOR OF LIQUIDATION OF THE TRADITIONAL RELIGIOSITY OF UKRAINIAN PEASANTRY (1917 – BEGINNING OF 1930S)

Introduction. *The article is a continuation of the thematic series of publications devoted to the history of elimination of traditional religiosity of the Ukrainian peasantry of the Naddnipryanshchyna. While continuing to analyze the memoirs of Dmytro Hoychenko and other contemporaries of the events, the author traces peculiarities of refusal of the now absolute majority of Ukrainian peasants, living on the territory of the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1930s, from traditional religious (Christian) beliefs.*

Purpose. *The objective of the study is to develop new knowledge about understanding of the accelerated conversion of rural believers to atheists. At the same time, the author pays principal attention to the Bolshevik regime policy, the nature and methods of its influence on the village.*

Methods. *Prosopographic analysis, which involves the study of peasant life strategy as a certain compromise between individual and social history of the village, is the feature of methodology of the issue research.*

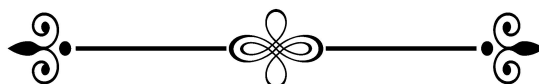
Results. *In the course of systematic study of the sources the author managed to find out that the apostasy, considered in the preceding article, would hardly have been possible if traditional religiosity was not replaced by communist ideology. The policy of spreading atheistic (communist) ideas was implemented not only by means of propaganda, but also by forcible methods. At the same time, they acquired an overwhelming character, covering all aspects of life of the rural person – from school to military service, career aspirations. The author substantiates the earlier opinion that with the strengthening of their power, the Bolsheviks began a major «full-scale attack». The God was «overcome» by a person's fear for his/her life and hunger. The Bolsheviks succeeded in conquering the traditional religiosity of the Ukrainian peasantry not by means of explanatory talks, but by brutal violence, mass repressions and physical harassment.*

Originality. *The novelty of the results obtained is that it was communism with its direct impact on the perception and deep feelings of the peasantry, that managed to destroy traditional religiosity.*

Conclusion. *The problem is potentially challenging for further research, primarily in the context of expanding the source base, in particular, involvement and elaboration of published memoirs of contemporaries of the events.*

Key words: *traditional religiosity, beliefs, Ukrainian peasantry, communism, ideology, repressions.*

Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018

РЕЦЕНЗІЇ

Житков О. А. Селянське питання в Українській революції 1917 – 1921 рр. : Історіографічне дослідження : монографія / О. А. Житков. – Вид. 2-ге, доп. – Х. : Мачулін, 2018. – 600 с. Бібліографія : с. 468 – 576.

Рецензію на монографію «Селянське питання в Українській революції 1917 – 1921 рр. : Історіографічне дослідження» виправдано розпочати з посилання на авторитетну думку В. Яремчука про те, що на сучасному етапі українські історики продовжують активно шукати і вдосконалювати дослідницькі підходи до вивчення історіографічного процесу. Новітні, тобто позбавлені «марксистсько-ленінського» методологічного монополізму селянознавчі студії в українському науковому просторі, які доречно відносити до так званої «масової історії», що потребує дедалі складніших синтезів, уже, схоже, подолали рубікон інноваційної невизначеності 1990-х – початку 2000-х років. Праці В. Верстюка, Р. Пирого, О. Реєнта, О. Рафальського, В. Капелюшного, О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, В. Шевченка, С. Корновенка, І. Фаренія, М. Гримич, О. Приймака та інших дослідників, які побачили світ протягом останніх десятиліть, посприяли відчутному прирощенню наукових знань у царині українського історичного селянознавства (побіжно у сфері аграрного (земельного) питання, земельних відносин, землеустрою тощо), визначили перспективи наступних пізнавальних пошуків. Тож поява на цьому етапі тематичного історіографічного дослідження, яке репрезентує антропологічний (гуманітарний) та соціально-економічний дискурс, орієнтований на розвиток концептуальної історичної науки, у цьому випадку присвяченої Українській революції 1917 – 1921 рр., виглядає логічною і затребуваною.

Монографія О. Житкова синтезує значні за обсягом наукові напрацювання – десятки дисертацій, близько трьох з половиною тисяч праць різного характеру й стилю. Пріоритети надано історії аграрних відносин, земельного законодавства Центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР та Західної Облaсті УНР, аграрним доктринам РКП(б) – КП(б)У, урядів А. Денікіна та П. Врангеля, причому три останніх впроваджувалися в українському селі примусово. Наскільки якісними, на думку автора, є цей масив наукової продукції? Зазвичай вербально істориків не легко виразити думку, яка вичерпно відбиває його уявлення, розуміння, знання. Особливо непросто тоді, коли йдеться про нові, оригінальні погляди на проблему. Адже в таких випадках ситуація ускладнена рисами самих об'єктів (предметів) дослідження, що віддзеркалюють різні аспекти пізнання явищ, процесів, тенденцій. До таких, вочевидь, належать вкрай суперечливі для осмислення революційні події, а заодно і досвід їхньої інтерпретації науковцями. Цей епістемологічний вузол треба уявляти ще хитромудрішим, позаяк таким його робить видима суб'єктивність напрацьованих істориками наративів, які рясніють стереотипними міркуваннями, явно спрощеними (нерідко лише формально зазначеними) методологічними підходами. Водночас дослідники додатково ускладнюють презентаційну частину своїх студій ігноруванням прискіпливого аналізу джерельної бази чи навпаки – надмірним захопленням її кількісних показників без належного обґрунтування.

Відносно вузькі хронологічні межі дослідження (1917 – 1921), запропоновані О. Житковим, спонукали його помітно розширювати історичні рамки пізнавальних процедур. Аби окреслити стан земельного питання напередодні революційних подій, як його відображено в історіографії, авторові довелося опуститися в минувшину навіть не на роки, а

десятиліття. Перший розділ, відтак, виявився надмірно «розтягнутим» у часі – фактично він охопив увесь пореформений період («епоху капіталізму»). Проте такий екскурс дав і свої переваги, бо допоміг оптимізувати вибір основних сюжетних ліній: аграрно-селянський наратив історії Української революції та «переможну» неоколоніальну політику метрополії – Росії, причому залежно від характеру панівного в ній політичного режиму.

У монографії виокремлено п'ять періодів дослідження аграрної історії, якою вона була й розвивалася в добу Української революції. Прагнучи охопити її основні події, автор віддав перевагу «широкому погляду на проблему», потрактувавши аграрне питання як питання селянське. У такий спосіб він, по-перше, виявив вірність усталених в історіографічній практиці традиції комплексного дослідження обраної проблематики, з другого, максимально можливо врахував сучасні епістемологічні підходи. З-поміж іншого, й такі: залучення нових архівних матеріалів, подолання монополії однієї з концепцій, використання переваг новітніх західних пізнавально-інтерпретаційних моделей. Це дало можливість не лише виявити здобутки та упущення процесу творення відповідних знань у советській та постсоветській українській науці (здебільшого вони мотивовані державним замовленням, з відомою варіацією ідеологічних і політичних особливостей, про які автор не забув нагадати), а й ґрунтовно переосмислити особливості фундації діаспорної історіографії. Вона виявилася не такою однозначною, як вважалося раніше. Майже без виключення дотримуючись державницької концепції історіописання, історики діаспори намагалися послідовно ствердити свою наукову конкурентоспроможність. Власне тому з часом відбулася певна консервація їхніх уявлень, причому не лише щодо Української революції загалом, а й аграрного (селянського) питання зокрема.

Праця приваблює належною персоніфікацією сюжету. І не лише історіографічних студій, що вповні зрозуміло й очікувано, а й історичних мікросюжетів, які в цьому випадку репрезентовані постатями, так би мовити, «другого плану».

Щодо джерельної бази, то подібну функцію «другого плану» в рецензованій монографії виконують архівні документи, почасти збірки історичних джерел та матеріалів, збірки юридичних матеріалів. Ця обов'язкова для доробку історіографа процедура зумовлена потребою уточнювати ті чи інші позиції. Відтак архівні та опубліковані матеріали виступають засобами перевірки істинності (доцільності, правдивості, точності, аргументованості) напрацьованих раніше знань – положень, тверджень, узагальнень, гіпотез.

Як і будь-яке фундаментальне дослідження, монографія містить і сильні, і окремі слабкі сторони. Щодо її переваг, то особисто мені хотілося б звернути увагу прискіпливого читача на положення, що їх автор розмістив у підрозділі 1.2 (с. 85), де він пояснює причини гальмування розвитку економіки українського села «тяжінням основної маси селянства до традиційних форм господарювання», принагідно підкріплює свої міркування статистичними даними та аргументованими роздумами відомих сучасних селянознавців – науковців Інституту історії України НАН України, також В. Нечитайла, М. Якименка та ін. Водночас автор допустив окремі технічні та стилістичні огріхи (термін «вітчизняний» краще було б замінити поняттям «український», «протириччя» на «суперечність», «точка зору» на «погляд»; на с. 86 некоректно вжито присудок «...могло було» та ін.).

Коли знайомишся з текстом монографії, відразу відчуваєш, що О. Житков ставиться до оцінок доробку колег максимально коректно. Можливо, інколи навіть на шкоду справі. Надто це стосується методологічних прогалин у працях тих дослідників, які за часто вживаним поняттям «першого комплексного аналізу» (та іншими подібними зворотами) маскують свою пізнавальну нерозбірливість у принципах, підходах, методах наукового пошуку. Отож, якщо сам автор ретельно й відповідально визначає сутність використаних ним наукових категорій (про що свідчать його спеціальні роз'яснення, які містяться у вступній частині монографії), то щодо багатьох колег він набагато поблажливіший.

Загальне позитивне значення монографії в тому, що вона підсумовує результати численних розвідок, заодно відкриває перспективи наступним дослідженням. Стосовно селянознавчих (аграрних) студій, то автор справедливо вбачає його в подальшій деідеологізації сучасної гуманітаристики, у вдосконаленні категоріального апарату та пізнавального інструментарію.

Підсумовуючи текст рецензії, усвідомлюю, що спромігся лише фрагментарно проаналізувати й відповідно оцінити зроблене автором монографії. Утім, ця вибірковість не завадить щиро подякувати О. Житкову за вагомий внесок у творення новітнього історіографічного дослідження селянської (аграрної) проблематики 1917 – 1921 рр., також за аргументоване ствердження в науці самого поняття «Українська революція».

Юрій Присяжнюк

Реклама в пам'яті культур. Книга II. Рекламні феномени Античності : монографія / П. Ю. Саух, В. В. Чуприна, Н. М. Левицька, Л. І. Синявська, Л. К. Марареско, В. О. Вишняков. – Черкаси : ФОРМ Гордієнко Є. І., 2017. – 486 с.

Реклама сьогодні, завдяки активному використанню можливостей ЗМІ, постає одним із найбільш впливових видів масових комунікацій, засобів трансляції культурних, соціальних, національних, гендерних та інших уявлень і стереотипів. Проте, попри сучасні розмаїті, високотехнологічні форми здійснення, реклама має давню історію; становлення її, на думку авторів монографії, припадає саме на греко-римський період. І це не дивно, адже Античність традиційно розглядається як колыска європейської культури в усьому розмаїтті її виявів назагал. Античність сформувала багату духовність, піднесла культуру й мистецтво. У її просторі визріла й креативна та яскрава реклама як засіб утвердження суспільних цінностей і пріоритетів та форма їх змістовної репрезентації. Античність «уміла винести на рекламний щит усе, що здавалось їй вартим уваги, суспільних акцентів» (с. 129). Тому саме феномен античної культури і його своєрідний рекламний супровід стали предметом зацікавлення авторів монографії, які підкреслюють, що Україна прилучена до Античності своєю історією та протоісторією. Античність, як своєрідний ідеал, в українській ментальності завжди обіймала особливе, надзвичайно вагоме місце і в освічених суспільних колах, і на рівні видатних особистостей. Врахування цього додає науковому дослідженню ще більшої ваги, дозволяє виявити як національні особливості, так і універсальні риси реклами як форми комунікації й масової культури.

Структурно монографія, що розглядається, має передмову, шістнадцять розділів, післямову, бібліографію, англійськомовну анотацію та додатки (ілюстрації). Рухаючись в загальному концептуальному руслі монографічного дослідження, кожен з авторів водночас має можливість запропонувати й реалізувати власні теоретико-методологічні підходи до узагальнення, визначення, оцінки та розв'язання поставлених завдань.

Здійснене дослідження розпочинається із досить докладного аналізу інституту глашатаїв (окличників) як віками апробованого засобу рекламного впливу на широкі верстви населення, ефективно діючого носія інформації, одного з важливих чинників суспільного поступу. Слід у цьому зв'язку зауважити, що сама етимологія слова реклама (лат. *reclamare* – гукати раз-у-раз, знову викликати, повторно вигукувати) спонукає до такого звернення.

В роботі вимальовується узагальнений образ глашатая, окреслено його службові обов'язки, положення і соціальний статус, дії в різних життєвих ситуаціях. Глашатай постає як важлива й шанована постать античного суспільства, одна з базисних величин його структури. Окличник виконує широке коло функцій у державному й приватному секторі, зберігає та передає за призначенням різноманітну інформацію. Він, як слушно зауважують автори, – «носіє і поширювач рекламної інформації, її хранитель і живий бігборд, активний учасник рекламного процесу і його провідна постать» (с. 40). Так, перед нами проходить ціла плеяда гомерівських окличників, глашатаїв (Еврібат і Талфібій, Евсей та Телемах, Медонт і Понтоной та ін.), як публічних постатей, що живуть і діють в епічних поемах цього давньогрецького автора і стихією яких є, насамперед, майдан і людський натопт, але також і арена військових дій. Особливе місце займають так звані окличники від Бога – глашатай волі Зевса та інших богів обдарований багатьма талантами Гермес-

окличник; глашатай і зразковий громадянин Перікл, який з трибуни правителя держави невтомно доносить до її громадян вагомі й благородні істини. Вічним пам'ятником людині і гріким докором людським вадам постає постать Сократа, виписана пером його учня Платона. Поету-класику римської Античності Вергілію ж випала місія стати глашатаєм національної ідеї: розмірковуючи над призначенням різних народів, він виявляє сутнісні характеристики римлян, тільки їм властиві особливості. Ці знакові постаті-глашатаї, на переконання авторів монографії, «вічні бігборди цивілізації, зовнішня реклама, її маяки і дороговкази, досвітні вогні і вечірні зорі» (с. 68). В роботі проводиться думка, що оскільки реклама як одна з важливих підстав людської життєдіяльності є «незнищеним суспільним інститутом», то, відповідно, таким же є й її одвічний інструментарій – глашатаї та вісники. В процесі історичного розвитку лише «урізноманітнюється їхня роль, видозмінюються технічні можливості, зміцнюється матеріальна база. Традиційні глашатаї й окличники та їхні сучасні модифікації покликані на те, щоб допомогти споживачам розпізнати за зовнішнім образом дійсну цінність товару, ідеї чи послуги» (с. 75).

Особливе місце в монографії займає й розгляд вельми вагомого інформаційного пласта часів Античності – сакрального, пов'язаного з релігійною сферою, культом і ритуалами, й сформованого у святилищах, традиційних центрах вшанування божеств та їхньої релігії. Так, наприклад, дельфійський оракул асоціюється із храмом, куди зверталися за пророцтвом і, водночас, з провіщенням жерців з приводу запиту. У цьому зв'язку, цілком слушною виглядає думка авторів монографії, що давньогрецький досвід творення дельфійського бренду, з рекламної точки зору, мав надзвичайно велике значення. Святилище Аполлона в Дельфах функціонувало, з рекламного погляду, як стабільний виробник і постачальник інформаційного продукту, на який існував стійкий попит як в кордонах держави, так і за її межами. Дельфійська інформація, зазначається в роботі, «попри наявні випадки реклаमाції на неї загалом витримала тест на якість і довір'я споживачів» (с. 148).

Значне місце в рамках роботи посідає висвітлення сутності та особливостей вияву давньогрецького агону як стилю життя тогочасного суспільства. Термін «агон» позначав змагання й боротьбу у різних її вимірах і формах; агони торкалися усіх сфер громадського й приватного простору і були характерною рисою усього давньогрецького способу життя, потужною складовою й мотивацією динамічного розвитку суспільства. Загалом, є підстави розглядати агональність як одну з визначальних рис життя давньогрецького полісу, одну з рушійних сил його розвитку. Автори монографії наголошують на необхідності розуміння агону як засобу досягнення поставленої мети, набуття першості зусиллями розуму, майстерністю ритора чи напрутою м'язів, бажаним наслідком якого є публічне визнання й уславлення перемоги, суспільна винагорода за неї у вигляді схвальних вигуків, оплесків, переможного вінка тощо. Агони, де міряються силами у вправності і вміннях, де люди пробиваються до слави й визнання, – «неозоре поле для реклами. Вона розкошує у стихії суперництва: ініціює змагання, супроводить їх, бенкетує на тріумфах» (с. 160–161). Усерецькі агони, будучи захоплюючим видовищем та бездоганним естетичним дійством, «переконливо демонстрували інтелектуальну, художню, креативну рекламу, її організаційні можливості та конструктивну роль» (с. 176).

Логічними складовими елементами дослідження є також з'ясування міфологічної символіки змагань, а також аналіз епінікії як рекламного жанру. Мова йде про похвальні оди (наприклад, за авторства Симоніда, Піндара чи Вакхіліда) атлетам-переможцям для урочистого хорового співу на їхню честь, коли хвалебні пісні рекламно підносять і духовно збагачують громадянина й суспільство, а цілеспрямовані піар-акції стають потужним арсеналом креативної реклами.

Надзвичайно цікавим є розділ монографії, присвячений анабазису філософської культури. Автори цілком виправдано підкреслюють, що для реклами, її давньої історії й сьогодення, філософія Античності є живильним середовищем ідей, широких узагальнень і яскравих взірців рекламного стилю. Істина явища, події та її передача в слові – це «філо-

софська школа, у якій реклама навчається мислити, привертати увагу до своїх цінностей і пріоритетів, пропагувати їх» (с. 259–260). Власне у такій аурі й формувалася культура реклами, адже жоден крок реклами не міг бути успішним без відповідного філософського наповнення. Афіньський любомудр був окрасою рідного міста і лице культури ототожнювалось не тільки, а може й не стільки, з Акрополем, палацами, скульптурами богів і героїв, а з притягальною силою мови та висотою думки філософа. Антична філософія поставляла яскравою рекламою великих особистостей (Сократа, Платона, Діогена, Аристотеля та ін.) й універсальної величі давньогрецької культури загалом.

Розділи X–XIV монографії розглядають простоту і велич рекламної традиції давньоримської цивілізації. Реклама, прагнучи максимально охопити широкий контингент римлян, проникала у всі сфери античного буття, енергійно підносила на свої знамена ідеї, наміри та ініціативи організаторів-замовників; сповна використовувала агітаційні можливості знакової символіки на догоду глядацьким смакам. Серед її зразків, зокрема, тріумфи імператорів та полководців, які представляли собою вражаюче своїми масштабами, виконанням і суспільно-політичними наслідками грандіозне видовище. Вся мозаїка усталених звичаїв, правил і передань енергійно вливалася в контури тріумфу, таким чином, беручи участь «у творенні феномену багатоукладного рекламного дійства» (с. 320). Внутрішня структура, змістовна насиченість та рекламна спроможність тріумфального дійства увібрали в себе віковий досвід бойових традицій, пов'язаних з давньоримськими війнами. Ще одним важливим рекламонасиченим елементом римських реалій були гладіаторські бої, які поставали театралізованими видовищами з усіма ознаками жанру: мали свій сценарій, режисуру, тематичні декорації, власну інтригу й драматичну напруженість сюжету. Автори монографії наголошують, що на імідж гладіаторських боїв починає працювати вся могутність імперії та її людські й матеріальні ресурси. У зв'язку з цим розкручувалась і спіраль реклами, адже проведення гладіаторських боїв, як до речі, і венацій (цькування диких звірів), потребувало відповідного рекламно-інформаційного забезпечення. Ці культові для античного Риму видовища вражали розмахом і якістю реклами; в них проглядає нерозривна єдність розважальних шоу, бізнесу й політики. Вищезазначене дало авторам монографії можливість зробити слушний висновок, що «у шоу-видовищах римської античності чітко фіксована присутність реклами: у самій організації, мотивах, постановочному сценарії, напруженій змагальності» (с. 351).

Заслуговує на увагу і здійснений в межах роботи аналіз рекламних взірців Нового Заповіту, однією з особливостей яких було те, що у християнській культурі думки та ідеї поставали у вигляді афоризмів, які були легкими для розуміння, рекламно прозорими й привабливими. Напружені контрасти, незвичні порівняння роблять тут глибшими контури рекламних образів, надовго залишаючи їх у пам'яті (с. 430). На переконання авторів монографії, на сторінках Євангелій часто зустрічаються «рекламні зразки, які своїм змістом, символікою й образністю збагатили людську культуру, перейшли в елітарний і повсякденний ужиток людей різних цивілізацій і конфесійних уподобань. Ці взірці можуть скласти цілу лектуру для опанування мистецтвом реклами» (с. 412). Рекламні теми і взірці, які на сторінках Нового Заповіту набувають атрибутів вічного життя у різних сегментах культури, стають незаперечними свідченнями досконалості і в цій ролі самі перетворюються на яскраві артефакти культури. В контексті християнського світобачення тільки Боже-ственне, горне є гідним наслідування, лише воно окреслює контури ідеалу.

Безперечно позитивним аспектом рецензованого видання стало дослідження настроїв, сюжетів та мотивів грецької Античності в українській культурі, всебічних античних впливів – у глибинній пам'яті, душі й підсвідомості українців. Багата художня натура, всеосяжний естетизм, пластичне сполучення красивого й корисного, щедра обдарованість, все це й багато іншого можна розглядати як один з вагомих витоків української культури й духовності. Нагадування про нашу органічну європейськість, закорінену в духовну спорідненість з Елладою, підґрунтям новочасної європейської культури, на думку авторів роботи, має стати фундаментальною темою національної реклами.

Загалом, враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що, завдяки обраному авторським колективом підходу, монографія є багатоплановою й вирізняється різноманітністю і комплексністю дослідницького підходу; проблеми реклами в контексті надбань античної культури розглянуто кожним з дослідників з власної точки зору і на основі власних досліджень. Значний евристичний потенціал монографії та використаний при її підготовці багатий фактологічний матеріал спонукають до подальшої розробки заявленої проблематики.

Олексій Марченко

Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії / Ю. С. Степанчук. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля», 2018. – 572 с.

Рецензована монографія Ю. С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії» виконана у жанрі компаративної історіографії, який дозволяє досить продуктивно дослідити сучасні інтерпретації постаті Б. Хмельницького в Україні, Польщі та Росії. Зміст монографії відповідає обраній темі та її дослідним завданням. Запропонована структура дозволила автору здійснити послідовне студіювання, побудоване на з'ясуванні порівняльної динаміки конструювання сучасного історіографічного образу Б. Хмельницького в академічній українській, польській та російській історіографії.

Впадає в очі, що автор послуговується розширеним тлумаченням поняття «історіографічний образ», поєднуючи в ньому досить об'ємне коло аспектів, які відображають інтерпретації не лише постаті самого Б. Хмельницького, а й дослідні проблеми щодо перебігу визвольної війни середини XVII ст. і подальшої долі Гетьманату. У цьому контексті, вочевидь, потребують додаткового пояснення такі поняття як «наукові образи» Б. Хмельницького (с.7), «міфологізовані образи» (с. 11) тощо.

Найдокладніше Ю. Степанчук розглянув образ Б. Хмельницького в сучасній українській історичній науці. При цьому він не обмежується лише цим дослідницьким сегментом, а через аналіз власної проблематики подає картину загального процесу еволюції сучасної української історичної думки за роки незалежності, з особливим акцентом на подолання радянської спадщини і пошуку нових методологічних підходів. Такий підхід виглядає цілком методологічно доречним і доволі продуктивним, оскільки дозволив виявити сенс нового прочитання історичної постаті гетьмана і його епохи.

Висвітлені сучасні історіографічні інтерпретації такої складової образу Б. Хмельницького як полководець, керманіч повстанської армії, з особливим наголосом на новації, які були ним запроваджені у військову справу. Звернута увага й на інші характерні риси гетьмана, зокрема, на те, що дослідження добродійності гетьмана щодо Церкви характерні лише для українських авторів.

У частині студіювання політичних концепцій й практик гетьмана розглянута актуальна до цього часу дискусія щодо наявності в Хмельниччині національного чинника, чи була вона за словами С. Плохія «прикладом тісного поєднання соціального та національного елементів у повстаннях середини XVII ст.».

Зауважується, що державотворча діяльність Б. Хмельницького посідає особливе місце в сучасній українській історіографії. Вказано на дослідників, які спричинилися до формулювання і поширення державницької концепції (це передовсім – В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик). Виявлена магістральна канва становлення державницької традиції – через «козацьку автономію» до «козацької держави». Зауважена дискусія навколо концепції Ю. Мицика про ранні державницькі інтенції Хмельницького.

Виявлені основні гасла легітимації визвольної війни – соціальні, станові, релігійні. Констатовано, що в цьому компоненті спостерігається однотипність інтерпретацій та зближеність українських версій до оцінок польських та російських істориків. Дослідники бачать у політичній практиці гетьмана схожий набір світських та релігійних гасел, але акценти розставлені часами інакше. Зауважується констатація поступового зростання релігійно-конфесійного чинника в обґрунтуванні законності боротьби проти Речі Посполитої.

Проаналізовано дослідження про ставлення Хмельницького до уніатів, католиків, іудеїв (євреїв). При цьому, автор вважає, що сучасні підходи однозначно руйнують демонічний образ Б. Хмельницького і козаків як антиєврейських фанатиків, ледве не антисемітів, що перегукується зі спробами польських істориків також переглянути ці історіографічні кліше (с.118). Проаналізовані основні підходи до проблеми правової легітимації Гетьманату: Божа (використання концепції божественного права правителів), силою зброї, правова (Зборівська угода).

Зауважені нові підходи до інтерпретація союзу Хмельницького з Кримським ханством, турецького протекторату, донської політики гетьмана. Автор правильно визначає, що головною лінією сучасної української історіографії став розгляд стосунків Б. Хмельницького з Москвою без «возз'єднавчого» даху, який у радянські часи супроводжував діяльність гетьмана уже з перших днів війни. Приділена належна увага образу гетьманської візії Переяславської ради 1654 р. як однієї з кульмінаційних точок Національно-визвольної війни та діяльності Б. Хмельницького. Відзначені підходи українських істориків до після переяславської стратегії Хмельницького, особливо у зовнішньополітичному векторі.

Чималий дослідний інтерес становить розгляд інтерпретацій візії гетьмана про територію та обсяг його влади. Тут автор виокремлює дві провідні тези: гетьман прагнув абсолютизації влади, тобто «самодержавства руського», а також, що мета гетьмана полягала в утворенні спадкового гетьманату. Обидві тези відроджували українську історіографічну традицію, започатковану ще В. Липинським.

Ю. Степанчук висловив важливе спостереження, що соціальні стратегії Б. Хмельницького не викликали однотипних історіографічних інтерпретацій. Зокрема, виникла досить гостра дискусія про ставлення гетьмана, його оточення й козацтва взагалі до селян та міщан (с. 190).

Оцінки історичної ролі Б. Хмельницького, вочевидь, становлять основу власне історіографічного образу, його ядро. Цілком можна погодитися з висновком автора, що ключовою ознакою тут стала відмова від радянського канону – уславлення гетьмана як рушія «возз'єднання України з Росією», що «створило підґрунтя для зближення підходів українських та польських істориків і водночас розвело по різних дослідницьких нішах сучасну українську історіографію та основну частину російських істориків» (с. 195). Констатується, що в сучасній українській історіографії переважає акцентуація на ролі гетьмана в українському націєтворенні та фундаментальних змінах в політичному й соціальному устрою України, передовсім у державотворчій площині. Зауважується також його вплив на зміну геополітичної ситуації в Центральній та Східній Європі, зокрема зростання московської потуги.

Автором монографії також опрацьовано механізм оцінки політико-ідеологічних передумов появи образу Б. Хмельницького у сучасній зарубіжній історіографії. Зокрема, Ю. Степанчук переконливо довів, що польська історіографія тривалий час однозначно критично оцінювала постать українського гетьмана. В ній побутували досить стійкі стереотипи, укоріненні не тільки в історіографії, а й у суспільній свідомості та історичній пам'яті. Зокрема, автор зауважує, що образ гетьмана як свавільника, бунтівника та зрадника «вітчизни милої Речі Посполитої» концептуалізований ще Ф. Равітою-Гавронським, мав значний вплив на подальші його оцінки. Інтерес викликає також судження про те, що у Польщі на вкорінення викривлено критичного ставлення до постаті Б. Хмельницького працював феномен, незнаний в українському та російському суспільстві. Йдеться про трилогію Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», яку безальтернативно вважають ключовим чин-

ником зміцнення польського патріотизму в кінці XIX–XX ст. та формування історичної пам'яті поляків.

Проте, у тексті монографії йдеться, що нині в Польщі настали часи інших підходів до концептуалізації постаті Б. Хмельницького. Така історіографічна ситуація, однак не виключає рецидивів старого мислення (зокрема, в науковій сфері – погляди М. Франца, а в позанауковій – М. Моравецького). Поява нових підходів, на думку автора, значною мірою була зумовлена суспільно-політичними та геополітичними чинниками, пов'язаними з розпадом комуністичної системи і Радянського Союзу. Він зауважує, що ліквідація диктату Москви та відновлення реального суверенітету Польщі створили сприятливий ідеологічний та морально-психологічний клімат, а потреба вибудувати на новій основі стосунки з Україною спонукала польських істориків до ревізії попередніх концепцій. Цілком слушно, що частиною нової стратегії стала концепція Єжі Гедройця, скерована на вибудову нового бачення Центрально-Східної Європи, зокрема польсько-українських стосунків, на ґрунті відмови від великодержавницьких претензій, загорнутих у гасло «ягеллонської ідеї». Далі Ю. Степанчук солідаризується з думкою Н. Яковенко, що «батьком» т.зв. «концептуального повороту» в польській історіографії став З. Вуйцик, який запропонував нові підходи до пояснення української історії, позбавлені міфологізації в стилі цивілізаторської ролі Речі Посполитої та перекладання на українську сторону провини за всі негаразди в польсько-українських стосунках. Монографія Януша Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький» (1988 р.) оцінена дослідником як знаковий текст цього повороту.

Зрештою, Ю. Степанчук констатує, що у сучасній польській історіографії постать Б. Хмельницького всебічно досліджена. Знайшли відповідну інтерпретацію різні дослідницькі аспекти: проблема походження гетьмана, його особистість, військовий та політичних хист, політична програма, внутрішня та зовнішня політика, місце в історичній долі України та Польщі тощо.

Так, головний рефрен тез про риси особистості Б. Хмельницького однозначно змістився в бік створення більш позитивного образу. Польські автори в різних варіантах розглядають хист гетьмана до політики, державного будівництва, дипломатії та військової справи. Стосовно військового мистецтва, зауважено, що польські дослідники приділяли значно більше уваги ніж українські, студіюванню військових кампаній під час Хмельниччини. При цьому головні складники образу Б. Хмельницького як полководця концептуально перегукуються з ключовими узагальненнями українських колег, ця сентенція поширюється й на дослідження окремих військових кампаній і битв (у тому числі й битви під Берестечком).

Щодо політичної програми і практики гетьмана, більшість сучасних польських істориків, за відповідними спостереженнями автора, сприймають концепцію боротьби за українську державність в її ранньомодерній формі. Основа канва з'ясування цієї проблеми проходить через виявлення окремих етапів еволюції державницьких інтенцій Хмельницького. Лише М. Франц, єдиний з дослідників, спробував узагалі позбавити образ Б. Хмельницького будь-якого внеску в розробку державницької ідеї (с. 257). Натомість найоб'ємнішим у польській історіографії дослідження проблеми виникнення ідеї державності в політичних концепціях Б. Хмельницького названа монографія М. Дроздовського «Ми про нас та інших. Шляхта Речі Посполитої супроти запорозького козацтва в 1648–1649 рр.» (2015 р.). Ю. Степанчук відмічає, що на сьогодні концептуалізація Дроздовського логічно побудована на міцному джерельному фундаменті зі свідчень представників різних середовищ польської, литовської та української шляхти.

З іншого боку, дослідник констатує, що в польському історичному середовищі бракує уваги до проблеми легітимації Гетьманщини, у тому числі й щодо династичних спроб Б. Хмельницького. Стосовно зовнішньо політичних аспектів, то увага польських дослідників сконцентрована на студіюванні дипломатичних зусиль Б. Хмельницького, скерованих на вирішенні внутрішніх завдань та ведення війни проти Речі Посполитої. Доволі детально також розглянуто польські інтерпретації московського вектора зовнішньої політики гетьмана.

Зрештою, Ю. Степанчук дійшов висновку про конструювання в сучасній польській історіографії нового образу Б. Хмельницького, який суттєво відрізняється від попередньої традиції розглядати постать гетьмана крізь призму подальшого занепаду Речі Посполитої.

Останній розділ монографії присвячений сучасній російській історіографії, де домінує традиційний та заідеологізований «возз'єднавчий» образ Б. Хмельницького. Такий підхід є генетичним продовженням радянської концепції, базованої на духові і букві тез ЦК КПРС 1954 р. про 300-річчя возз'єднання. Автор цілком слушно зауважує, що російська традиціоналістська модель надзвичайно розбалансована. Такий стан зумовлений потребою реагувати на поточну історіографічну ситуацію, зберігши при цьому одночасно вірність великодержавницькому тлумаченню діяльності українського гетьмана. Тому в її просторі не було створено цілісного тексту про гетьмана, а його образ виявився доволі збідненим, у порівнянні з образами сконструйованими в українській і польській історіографіях (с. 489). Водночас звертається увага на появу в традиціоналістській версії деяких «новацій», скерованих на її порятунок. Серед них, визнання результативності зусиль Б. Хмельницького, спрямованих на створення української держави – Гетьманщини, та наявність незалежницьких устремлінь в його політичних концепціях. Однак, ідея незалежності розглядається як знаряддя розриву з Річчю Посполитою з наступним «возз'єднанням» з Московською державою.

Цікаве спостереження автора, що традиціоналістський напрям російської історіографії представлений істориками не тільки старшого покоління, а й молодшого, яке прийшло в науку вже після розпаду СРСР. Це, зокрема, К. Кочегаров, О. Алмазов, О. Малов та ін. (с. 345–346).

Водночас Ю. Степанчук показав, що під впливом напрацювань українських та польських дослідників, розхитуються старі традиційні великодержавні російські підходи до історичної інтерпретації історіографічних конструкцій, які були підлаштовані під політичні потреби. Автор відзначає, що окремі російські історики визнають наявність різочих відмінностей між ментальністю нової української еліти та московської верхівки у середині XVII ст.; різновекторність глобальних інтересів Чигирин і Москви; констатують Гетьманщину як державу та обговорюють питання про ідею незалежності в політичних концепціях Б. Хмельницького. Такий підхід, на думку автора, притаманний модернізаційному крилу російських істориків, який репрезентований щонайперше науковим доробком Т. Таїрової-Яковлевої. На наш погляд, цей напрям доцільніше визначати як ревізійний, як такий що пропонує ревізію (перегляд) великодержавної російської концепції щодо української історії, зокрема й образу Б. Хмельницького.

Водночас автор констатує, що між «традиціоналістами» і «модерністами» існує чимало точок дотику. Так, обидва табори подають Б. Хмельницького як позитивну постать, що зробила величезний внесок в історію, відзначають особисті таланти гетьмана як політика, організатора й полководця.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензована монографія є не лише комплексним науковим дослідженням важливої проблеми – систематизації сучасних українських та зарубіжних історичних концепцій інтерпретації постаті Б. Хмельницького, а й досить вдалою спробою аналізу загального розвитку історичного цеху країн Східної Європи за останні десятиліття. При уважному прочитанні авторського тексту можна виявити кореляції між суспільно-політичними запитами і потребами розвитку самої історичної науки. Важливий здобуток автора полягає у виявленні взаємовпливів різних історіографій, зокрема, новаційні зміни в українській і польській історичній науці викликали відповідну реакцію в російській історіографії, яка попри збереження традиційного великодержавного підходу, змушена реагувати на наявні виклики.

Цінність наукової праці Ю. Степанчука посилюється суттєвим бібліографічним підґрунтям, оскільки автор у ході дослідження звернувся до студіювання кількох сотень історіографічних джерел.

Позитивно оцінюючи монографію, висловимо кілька побажань і зауважень. Зокрема, науковість видання міг би посилити іменний показник. Джерельна база дослідження виглядала б більш репрезентативною при залученні документів особового походження, епістолярних матеріалів, спогадів.

Автор часом переходить від наукового до публіцистичного стилю викладу (принаймні до відповідної лексики). У тексті монографії присутні окремі технічні неточності. Так, «Богданівські читання» відбуваються в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького, починаючи від 2003 р., а не від 1997 р. (с. 48), Ярослав Дашкевич згаданий як Д. Дашкевич (с. 56) тощо.

Авторська концепція про зближення позицій української історіографії з польською та російською видається дещо надто оптимістичною і потребує більш розлогої аргументації.

В цілому ж монографія Ю.С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького у новітній українській та зарубіжній історіографії» є ґрунтовним науковим дослідженням, що підготовлене на належному науково-методологічному рівні та відповідає сучасним науковим стандартам. Сподіваємося, що авторські напрацювання будуть сприяти зростанню інтересу до подальшого дослідження історіографічної проблематики, пов'язаною з добою Хмельниччини.

*Віталій Масненко**

Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці : монографія. – Київ : Міленіум, 2017. – 516 с.

Розвиток сучасної української історіографії зумовив переосмислення істориками сутності та змісту українського історичного процесу. Це спонукає дослідників до вивчення наукової спадщини істориків минулих поколінь та визначення їх місця в історіографічному процесі. Тому біоісторіографічне дослідження І. М. Петренко, присвячене науково-педагогічній та просвітницькій діяльності Віри Никанорівни Жук є вельми своєчасною та важливою подією, оскільки воно сприяє більш глибокому розумінню особливостей розвитку радянської та сучасної вітчизняної історичної науки, а також дає можливість визначити внесок ученої в розробку пріоритетних проблем болгаристики, історії України та, зокрема, регіоналістики.

Слід відзначити, що в запропонованому до розгляду виданні, дослідниця відтворює не тільки індивідуальний образ конкретної особистості, а й історичні ситуації, умови життя людини, історичне тло, що безпосередньо мали відношення до особи.

Доволі цікавим зрізом рецензованого дослідження є гендерний аспект. Через призму високої громадянської позиції, повсякденного життя, спілкування з колегами та оточенням Віри Никанорівни Жук І. М. Петренко створює образ жінки-історика, котра працювала як у радянську добу, так і за новітньої незалежності України, з'ясовує модель поведінки, тактики та стратегії існування в соціумі.

Структура монографічного видання зумовлена логікою викладу проблеми та завданнями, які поставила перед собою дослідниця. Робота складається із передмови, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури, бібліографічного показника праць В. Н. Жук, показника імен. Зміст та основні результати дослідження подано і у англійському варіанті.

У першому розділі «Історіографія та характеристика джерельної бази» відзначено, що дана монографія стала першою спробою осмислити постать талановитої вченої Віри Никанорівни Жук, проаналізувати її наукову спадщину, педагогічну діяльність та активну

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (Ф№ 77/42-2018)

громадянську позицію. Вивчення наукової спадщини і педагогічної майстерності В. Н. Жук продовжується вже тривалий час, але носить фрагментарний характер, не створено цілісного її портрета як вченої-болгариста, дослідниці історії України, красзнавця, так і педагога, методиста та громадського діяча. Нині у історичній науці відсутнє всебічне дослідження науково-педагогічної діяльності вченої.

Привертає увагу багата джерельна база дослідження, яка включає матеріали, які зберігаються в архівах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Державному архіві Полтавської області та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Багато з них вперше введено до наукового обігу.

У другому розділі автор розкриває життєвий та науковий шлях Віри Никанорівни Жук: ранні та студентські роки, формування і ствердження як особистості і науковця, педагогічну діяльність та участь у фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР».

Третій розділ присвячено науковому спадку вченої. Варто вказати, що історіографічний огляд, побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Автор аналізує дослідження з історії України та всесвітньої історії (українсько-болгарські відносини у науковому доробку В. Н. Жук; давньобулгарські літописи як джерело з середньовічної історії України; протоболгари в давнину: полтавський та український виміри); історичну регіоналістику у науковому доробку Віри Никанорівни та її роль у збереженні історичної пам'яті українців (давня і середньовічна історія Полтавщини; козацька доба та її видатні діячі; історія Церкви на Полтавщині; історія німецьких поселенців (колоністів) на Полтавщині; топоніміка та історія адміністративно-територіального поділу Полтавщини; Полтавщина в період Української революції (1917–1921 рр.) та Другої світової війни (1939–1945 рр.); історія освіти, науки, культури, пам'ятки природи та музейницька робота на Полтавщині).

У четвертому розділі висвітлюється громадсько-просвітницька діяльність В. Н. Жук та повсякденне життя вченої, яка йшла в ногу з часом, ніколи не обмежувалася «старим багажем знань», цікавилася новинками наукового життя. Вона була активним учасником конференцій, часто виступала по радіо, публікувалася, особливо у місцевій пресі. Така робота поглибилася і активізувалася особливо тоді, коли вчена вийшла на пенсію. Віра Никанорівна ніколи не була байдужою, брала активну участь у громадських організаціях. Намагалася допомогти не лише словом, але й ділом. Залюбки брала участь у проектах, виступала з доповідями і презентаціями.

Ірина Миколаївна зазначає, що на Полтавщині вшановано пам'ять В. Н. Жук – відкрито меморіальну дошку, її іменем названо вулицю, книги вченої читають, цитують, знають. Слушним є думка автора, що праці Віри Никанорівни варті більш ретельного вивчення, осмислення та аналізу та потребують популяризації та ознайомлення з нею широкого загалу читачів.

До беззаперечних переваг даного монографічного дослідження варто віднести чіткість та логічність подання матеріалу, який викладено легкою для сприйняття мовою і стилем написання.

У висновках Ірина Миколаївна Петренко резюмує, що Віра Никанорівна Жук створила унікальні за змістом концепції історичного розвитку України та здійснила ряд наукових припущень, які допомагають сучасним поколінням розібратися в своїй історії.

Безумовною заслугою автора є укладення бібліографічного покажчика праць В. Н. Жук, який нараховує 959 позицій. Вчена є авторкою (самостійно чи у співавторстві) близько 1000 публікацій (наукових статей, монографій, довідників, довідок, енциклопедичних видань, нарисів, методичних рекомендацій на допомогу викладачам, брошур, а також статей, повідомлень у періодичних виданнях). Для полегшення пошуку необхідної інформації у кінці видання вміщено іменний покажчик.

Варто підкреслити, що у додатках наведено велику кількість документів, листів та фотоілюстрацій. Книга написана яскравою, виразною мовою. Чудове поліграфічне вико-

нання – формат, шрифт, макет – також приваблює читача. Дослідження розраховане на істориків, краєзнавців, викладачів і студентів та всіх, хто цікавиться історією.

Ознайомлення з монографією «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» дає підстави стверджувати, що робота має наукове, теоретичне і практичне значення та виразно засвідчує вдаль поєднання всіх необхідних дослідницьких компонентів.

Лариса Синявська

Черкащина: історія краю та його людності / за ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2017. – 698 с.

Черкащина дочекалася. Нарешті вийшла друком науково-популярна монографія з історії Черкас, навколишніх територій та населення цих земель. Видання профінансоване департаментом культури та взаємозв'язків із громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації. Вкрай приємно, що державні органи таки звертають увагу на історичне книговидання. Це, потрібно сказати, буває не так часто. Редакторами книги є знамі науковці Віталій Масненко і Володимир Поліщук.

Дотепер Черкащина не мала комплексного викладу історії від найдавніших часів до сучасності. По окремих періодах – були, по деяких темах – теж. Але, щоб уся історія у цілому, комплексно та узагальнено – це зроблено вперше. І зроблено це на високому науковому рівні. Авторському колективу вдалося подолати ледь уловиму межу між краєзнавством та регіональною історією. Видання є ґрунтовним, написаним із залученням серйозної наукової літератури та джерел. Помітна тенденція до використання сучасних історичних методологій.

Чимало видань, присвячених регіональній історії, хибують на надмірну “києвоцентричність” – коли сюжети місцевої історії підміняються оповідями про історичні події всеукраїнського рівня. Рецензоване видання цього уникло. І це вигідно вирізняє його з масиву краєзнавчих публікацій.

Вельми цікавим ходом є початок опису історії не від появи перших людей на території сучасної Черкащини, а від виникнення землі. У тексті можемо знайти інформацію про версії походження Землі, геологічні періоди, динозаврів, рештки яких знаходили на берегах Кременчуцького водосховища.

При цьому автори не впадають у “псевдо-патріотизм” і не намагаються вивести історію всього на світі з Черкаського регіону. А цілком по-науковому вказують, що власне історію вони ведуть від появи перших людей. Стосовно Черкащини це відноситься до 130-100 тисяч років тому, коли у басейні річки Велика Вись з'явилися групи неандертальців.

Можна тільки вітати потужний археологічний блок видання. Доволі часто історики ігнорують напрацювання археологів. А між тим саме археологічна наука дає весь матеріал про дописемний період історії. При цьому ця частина книги написана легко і невимушено. Зауважмо, що й наступні розділи колективної монографії не менш вдаль.

Видається важливим, що автори відмовилися від такої поширеної схеми викладу історії ХХ століття за генсеками: Ленін – Сталін – війна – Хрущов – Брежнєв – Горбачов, в якій Велика війна, Українська революція, Голодомор та Незалежна Україна просто губляться серед усіляких “здобутків” та “прорахунків” комуністичної влади. Повторюся, “Черкащина: історія краю та його людності” такої схеми не використовує. Хоча й повністю відійти від відомостей про надоя молока та кількість поголів'я великої рогатої худоби авторам місцями не вдалося. І це при тому, що виразно помітними є антропологічні сюжети про ментальність селянства, психологію мас, поведінку інтелігенції, життя нацменшин і конфесій тощо.

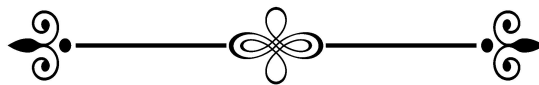
Узагальнюючі праці, до яких, безумовно, належить “Черкащина: історія краю та його людності”, мають бути квінтесенцією історичних студій, а не власне новим та оригінальним дослідженням. Автори таких праць мають перед собою нелегке завдання – зібрати й узагальнити всі новітні напрацювання науки. На мій погляд, виконати його авторам повністю вдалося. Видання містить певні огріхи (про них нижче). Втім, вони пов’язані передусім із сучасним станом історичної науки в Україні.

Незважаючи на беззаперечну новаторську ідею науково-популярного видання, воно, як напевно будь-яка велика праця, не позбавлене деяких недоліків. В анотації та змісті книги, часом у розділах прочитуються технічні помилки (“колективні пам’яті”, С.2, “дисятиліття”, С.3, “Великий Рижанівський”, С.56, “уродженця]х. Полуботівки”, С.306, “додатку В” замість “додатку №25”, С.392, “обставини Черкаської операції [розрив?] досить...”, С.519 тощо). Книга значно виграла б від твердого переплету і кольорових ілюстрацій, та найбільше – від ілюстрацій на “порожніх” сторінках, яких надibuємо вдосталь наприкінці розділів.

Очевидну перевагу видання, яку репрезентують географічний та іменний покажчики, підважує те, що не всі топоніми (імена) тексту в них відображені (приклад: Крутьківське і Васютинське городища (С.57) в покажчику не згадані для шукача під топонімами Крутьки та Васютинці відповідно). Вибрана бібліографія з історії Черкащини (С.646-656) ускладнює сприйняття всієї книги як науково-популярної: на її місці могли бути рекомендовані по кожному з розділів найцікавіші джерела та література, які б популярно урізноманітнювали уявлення читача про описані події, процеси та явища у розрізі Черкащини, України, Європи й, де потрібно, ширших географічних ареалів. Наприклад, книга О. Гриценка “Пам’ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам’яті в малих містах України” (К., 2014) могла б бути рекомендована до поглиблення знань із найновішої історії Черкащини, – але непідготовленому читачеві назва цього видання у загальній бібліографії радше за все нічого корисного не скаже.

Висловлені вище зауваження мають радше рекомендаційний характер до, сподіваюся, другого (виправленого та доповненого) видання цієї, поза будь-якими сумнівами, цікавої колективної праці з історичної регіоналістики.

Віталій Скальський

CONTENTS

Ivangorodsky K. Sourcing aspects of the reconstruction of the East-Slavs ethnic history in the modern Ukrainian historiography	5
Temchenko A. Counting mythology: “four” and “five” concepts in traditional picture of the world of the slavs (based on the material of healing-ritual texts).	17
Drach O. Education and schooling in Byzantium: public expectations and didactic tasks . .	26
Bolkvadze V. Death penalty in perception of byzantine lawyers	34
Dmytryienko K. Features of venetian textiles of the 15-16 centuries on the samples from the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts	40
Kotliarov P. Between allies and adversaries: Philipp melanchthon’s activities at the imperial diet of Regensburg	47
Sova A. Ivan Boberskyi is a popularist of leshchetarstvo(skiing) among the ukrainians . .	53
Sribnyak I. Winning the ukrainian national idea (organizational and educational activities of Mykola Shapoval among the prisoners of warriors-ukrainians, 1916 – the beginning of 1918)	60
Boyechko V. The formation of objective grounds of Poland state revival	66
Zubko O. Rumors, gossip and myths in the sphere of ukrainian prague emigration (1921–1939)	72
Shpak M. Discussion question on the role of the Bulgarian government in saving jews during the second world war	79
Filas V. Visualization of the Northern Black Sea region by the european voyagers: features, process, results.	85
Kruchinenko V. The duration of marriages in Myrgorod regiment in 18 th century: historical and demographic analysis	93
Kotelnitsky N. Politics in the field of culture of the earth liberals of the northern least breakdown (60 – 80 th XIXc.)	100
Prysyazhnyuk Y., Platmir Y. Ukrainian village of the late imperial period: research of phenomenon by means of vizualization	108
Safonov S. The fate of Petrovsky of the Poltava corps after 1917 (according to the memories of the students of the corps, who were in exile)	115
Tleush V. Place of Katerynoslav province in the territorial policy of Tsentralna Rada . . .	120
Oryshchenko R. «Contamination with communism» as a factor of liquidation of the traditional religiosity of ukrainian peasantry (1917 – beginning of 1930s) . .	129

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історичні науки
№ 3-4. 2018

Відповідальний за випуск
Драч О. О.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 11.12.2018. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 14, 8. Тираж 300 пр. Зам. №

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.